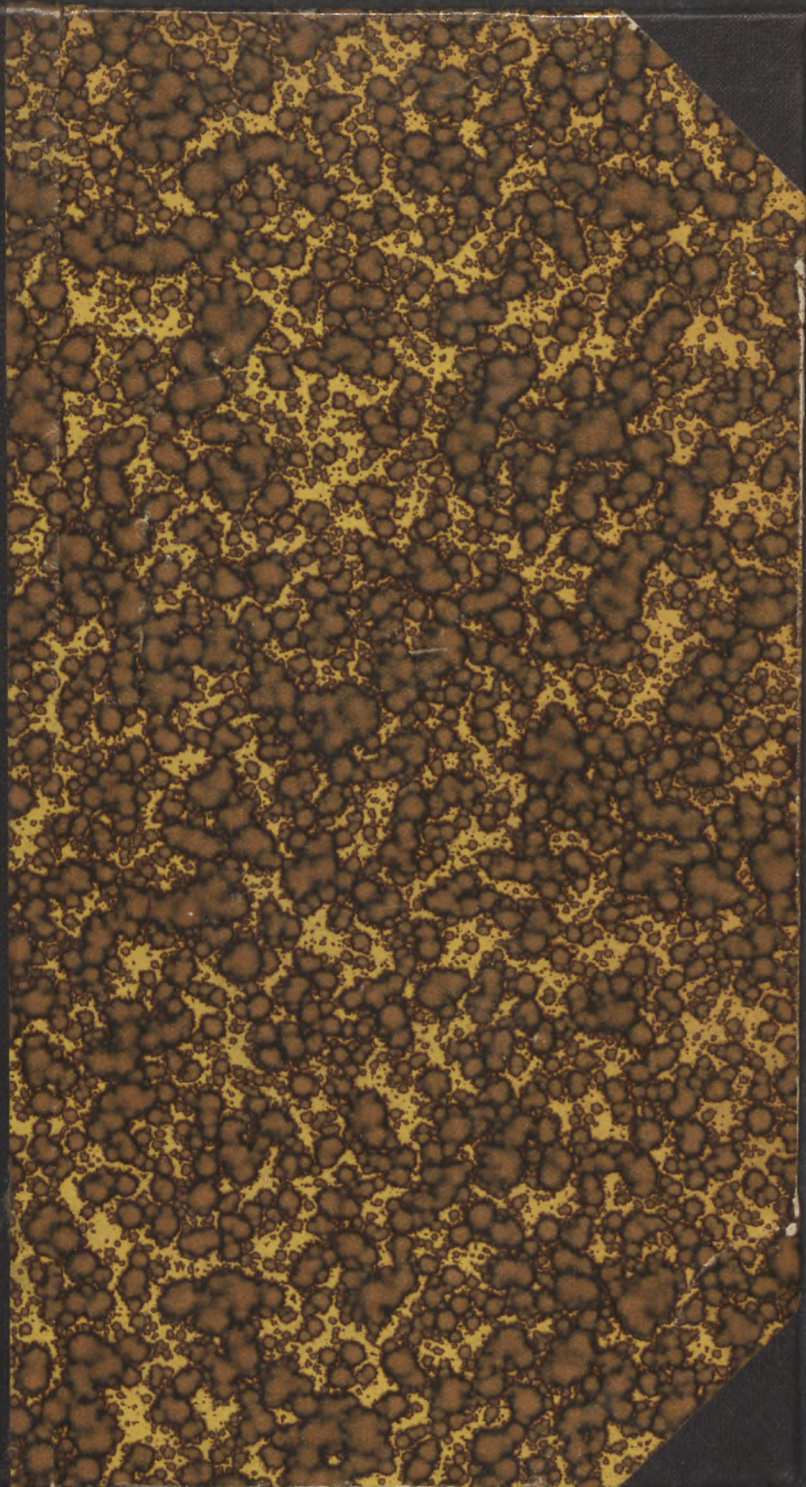
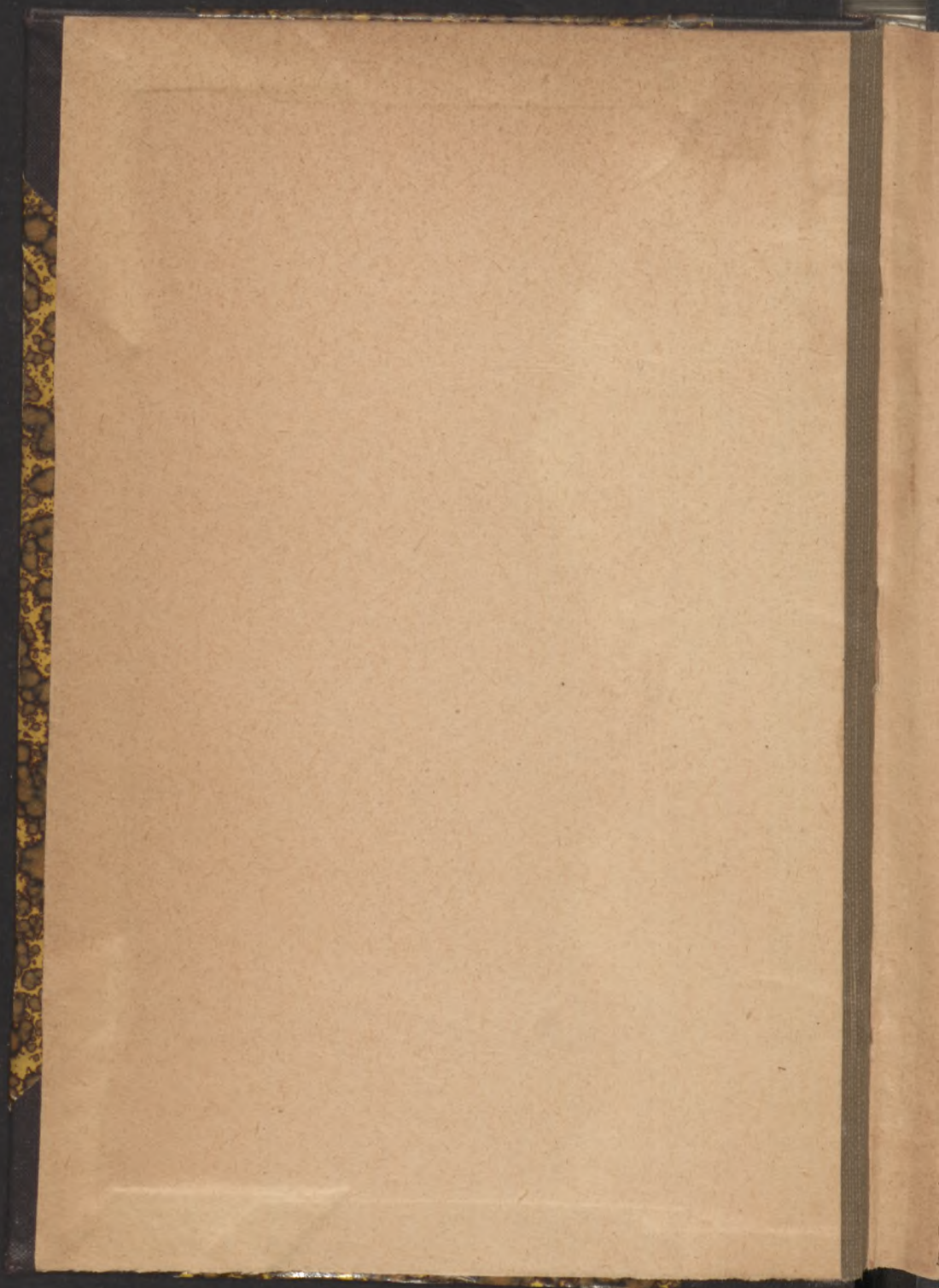
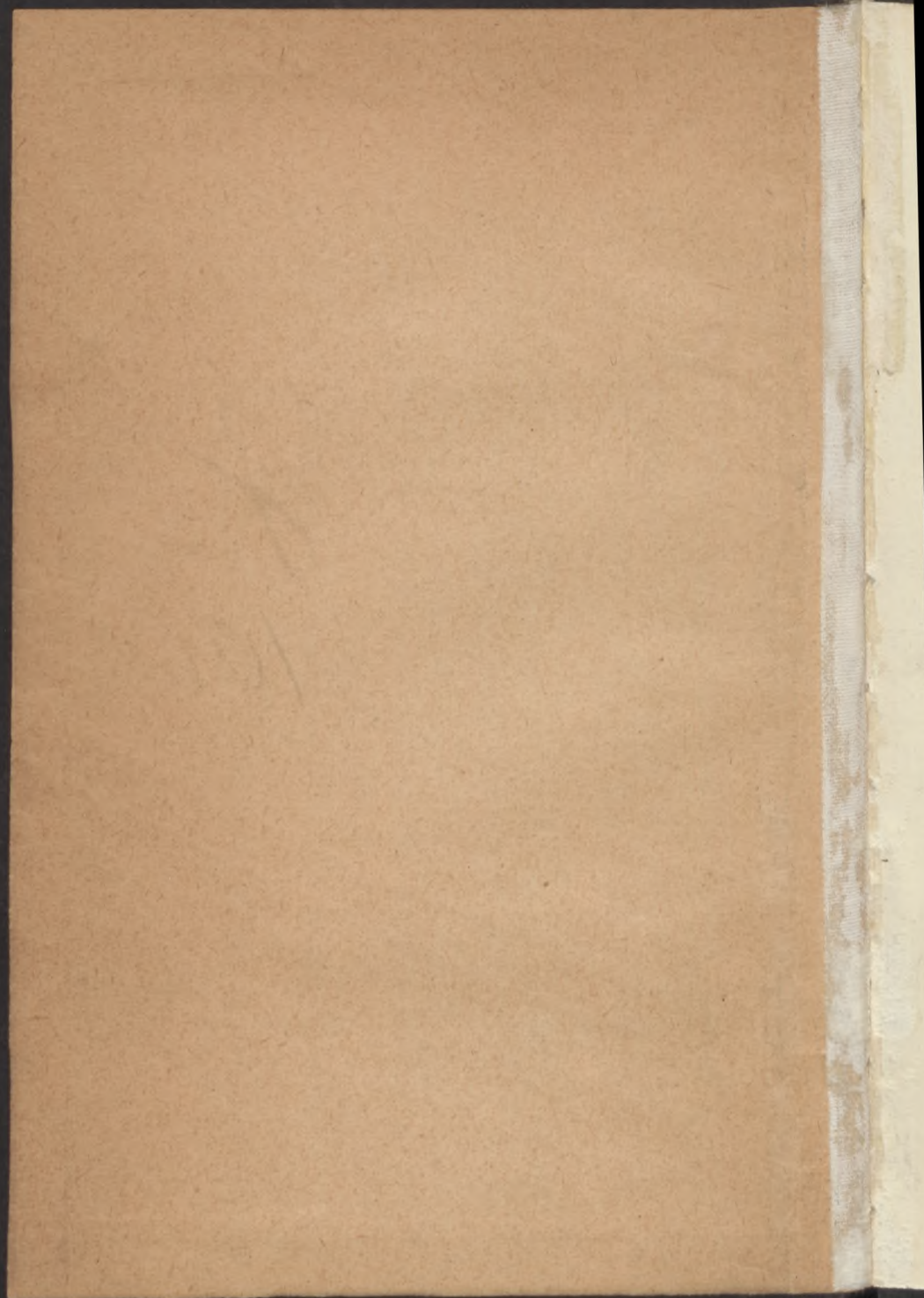

77

A HÁBORU NYOMÁBAN

IRTA :
GÖNDÖR FERENC

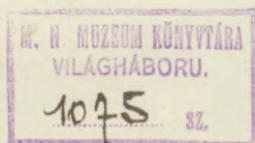
A CIMLAP
RIPPL-RÓNAY JÓZSEF MŰVE

1915
DICK MANÓ KIADÁSA BUDAPEST
ERZSÉBET-KÖRUT 12

258474

~~103.482~~

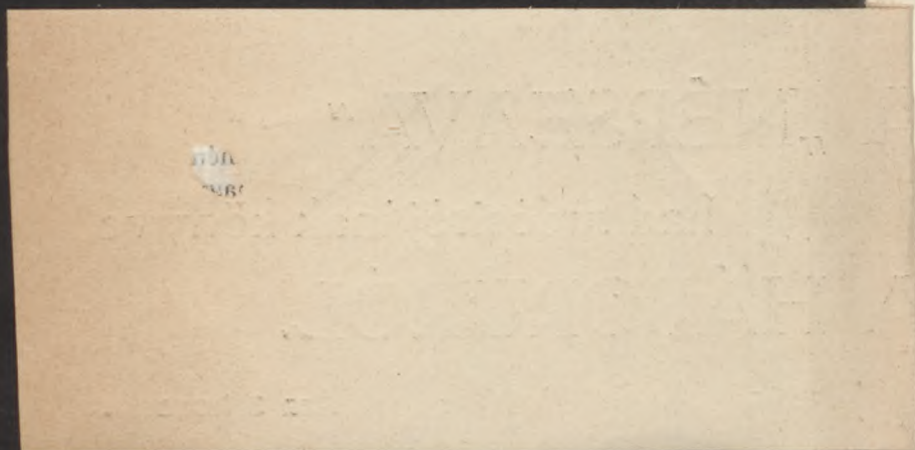
HAT NYOLC RÉSZRE VÁLTVA

A „NÉPSZAVA“

haditudósítójának könyve

A HÁBORÚRÓL.

Ára 3 korona.

Az olvasóhoz

Rapszódikus írásokkal átszőtt lapok következnek itt, lapok, amelyek a háboru képéből szeretnék valamit az olvasó elé vetíteni. A háborunak nagyon szomorú a képe, nem csoda hát, ha az itt következő írások is szomorúak, ha ezek a lapok könyvtől harmatosak. Magát a háboru vészes zajlását nem igen tudja megörökíteni a haditudósító, akinek se ereje, se módja a világrengető eseményekkel együtt menni. A tudósító csak a háboru nyomában kullog és többnyire csak akkor ér a harcterekre, amikor az ütközetek már elviharzottak és ezért — ha őszinte és becsületes akar lenni — nem igen tehet mást, mint hogy reszkető kézzel képet fest azokról a tájakról, ahol a háboru elrobogott. Falvakról, városokról, amelyeknek testét összemarcangolta az ellenséges hadak pusztító áradása, életokról, sorsokról, amelyekre ráhágott a háboru, a gyötrelmeknek, szenvedéseknek és kinoknak ez az emberölő foglalatja. Magát a harcot a tudósító alig látja — vannak persze, ritkaságszámba menő kivételek —, de a háboru pusztításaiból, irtózataiból annyi tárul a szemei elé, hogy még csak meg sem képes mindent látni és amit az olvasó elé közvetít, az csak elenyésző kis hányada annak, amit meglátott.

A tudósító személyén és képességein kívül eső okok is megakadályozzák sok mindennek a közönség elé való jutását. A cenzura — amelynek a saját szempontjából természetesen igaza van — egész jó-hiszemű súlyával ránehezedik amugy is sok akadály között botorkáló tollunkra és bizony, gyakran megkeseríti az újságcikkek születésének perceit is. Ezek az írások a cenzurával vívott szakadatlan és néma küzdelmek közben keltek életre, egy nagyobb erő ellen folytatott csendes és reménytelen harc szomorú, korcs szülöttei ezek a kusza feljegyzések, amelyeknek éppen ezért joguk van a kétségtelen gyöngéikhez. A szerzőt mentse az a törekvése, hogy az adott nehéz helyzetben igyekezett őszinte lenni és bár örült a szíve minden győzelemnek, amelyet a mi katonáink vívtak ki, elszoruló, fájó szívvel meglátta a katonák nagy szenvedéseit, pusztulásait és meglátta és nem hallgatta el azokat a gyötrelmeket, amelyek a háborús területek ártatlan lakosságára, családokra, kisgyerekekre szakadnak rá. Ha a háború népszerűsítésének célját nem is szolgálják — és nem is akarják szolgálni — ezek az igénytelen följegyzések, a háború igazi lényéből, őszinte és meg nem hamisított levegőjéből kisugároztnak tán valamit.

Ha igen, akkor már nem végzett egészen haszontalan munkát a szerző, aki egyetlen forró könyccsepp szivárványának bánatos csillogásán át látja reszketni ennek a rontó viharnak minden pirosba és feketébe fuló színét.

Budapest, 1915 október hó.

Göndör Ferenc.

I.

A háboru nyomában

Sajtóhadiszállás, 1915. január 21.

Sok napon keresztül kergettem loholva a történelem tovarobogó viharát, sok napon át vitt a vonat, vonszolt a parasztszekér, röpitett az autó, üldözött és üldöző hadseregek világot rengető és mindenre rátaposó lépteinek nyomában és most, amikor számot kellene adnom róla, hogy mit láttam: összefut minden ámuló szemeim előtt és elakad a szavam. Én nem tudom, hogy mit láttam; egyetlen megrázó képbe folyik össze az egész, nincsen kezdete és nincsen vége: a háboru szagát, ízét éreztem, eget-földet megreszketető hangját hallottam és alig bírom elviselni a benyomásaim súlyát és lesujtva érzem, hogy szálnalmas dadogás minden kísérlet, amely valamit meg akar rögzíteni abból, ami most a világon végbemegy. Orosz-lengyelország meghódított területein jártam és részeg vagyok az impresszióktól, amelyek rámszakadtak. Köny, verejték és vér áztatta az országutat, amerre elhaladtam, a mezőt, amelynek árva fűvét taposám, az erdőt, amelynek szomorú, megtépett fái között bolyongtam. Azokhoz tartozom és azokkal érzek, akik ezeken a kietlen mezőkön előrementek, akik átvágták magukat ezeknek a vadonoknak tépő bozótjain és azért szorítja össze a szívemet az, amit erre látok.

A fehér cár birodalmának nagy darabját hasították le már az egyesült magyar-osztrák-német fegyverek. Oroszlengyelország tulnyomó részében magyar, osztrák és német katonák parancsolnak. Elkecsereedett, véres, vad és áldozatokkal teljes harcoknak az eredménye ez. Az ut, amerre jártam, beszédes nyomait hordozza ezeknek a tusáknak. Házak, amelyekben néhány hónappal ezelőtt még békés családok éltek, rommá löve, szénné égve az uttesten. Falvak helyét néhol csak romhalmaz jelzi, házsorokat söpört le a föld színéről a háboru egy-egy rándulása. A vasuti állomások helyén egy-egy düledező kormos kémény tátong. Fölrobbantott hidak, fölszakgatott sinek, föltépett töltések, levegőbe röpitett víztornyok jelzik, hogy erre hónapokon keresztül nehéz csaták dúltak. És különös, de a pusztítások nagyobbbrészt a vert orosz seregek kezétől származnak, akik, mielőtt valahonnan menekülniök kellett, igyekeztek mindent a földdel egyenlővé tenni.

Ugyszólván egész Oroszlengyelország egyetlen nagy csatatér. Az osztrák-magyar és a német seregeknek lépésről-lépésre kellett haladniok és szörnyű harcok dúltak minden darab földterületért. Az oroszok makacsul ellentálltak és többször visszafoglaltak már elhódított területeket. Egyes városok és falvak háromszor is gazdát cseréltek: a németek elfoglalták, az oroszok visszafoglalták és az osztrák-magyar csapatok újra elfoglalták. Ezekben az egyre ismétlődő harcokban legtöbbet a lakosság szenvedett, amely egyképen rettegett minden újabb hódítástól és minden újabb visszafoglalástól. A lakosság sorsa a háborútól sujtott területen valóban vigasztalan. Szegények! A katona, az vagy meghal, vagy győzelmesen bevonul. A lakos-

ság, ha éppen véletlen szerencse folytán a fejére nem gyujtják a házat, végigszenvedi a győzelmes bevonulást és a kivonulást egyformán. Akár azzal tart, aki győz, akár azzal, aki szalad. Nagyon lehet sajnálni ezeket a szegény, zaklatott, hajléktalanná lett embereket, a szakállukat lengető, szomoru szemű lengyelzsidókat, a hálósobájukból kiűzött, ijedező asszonyaikat, rongyos, maszatos, utcára lökött gyermekeiket. Ezeknek a szegény, megtépett lengyelzsidóknak hangos, jajgató sóhajaitól felleges most Oroszlengyelország ege. Ott állnak a hosszú kaftánjukban, bélyeges sapkájukban, férges hajukat tépve, a házak kapuja előtt összebujva, az országuton hosszú sorokban és imádkoznak és rémületet kifejező tekintetük a határt kémleli:

— Jaj, vajjon nem jönnek-e vissza az oroszok? ...

*

Törpe fenyők szegélyezik a sík területeket, amelyeket összemarcangolt a harc. Elhagyott csatatér egész Oroszlengyelország. A földet mindenütt fölszaggatta a háború. Futóárkok és lövőárkok kigyóznak és kergetik egymást. Egymás mellett, egymás után, szemközt, keresztbe, lépésnyi távolságokra tátonganak a megviselt árkok: mi mehetett itt végbe, milyen kétségbeesett, milyen végső tusát vívhattak itt a köz-katonák, hogy téphették, marhatták, hogy ölhatték egymást! A köz-katonák mit művelhettek itt, mielőtt győztek vagy meghaltak. A névtelen, bátor köz-katonák, akik otthagyták a hűséges feleségüket, a kedves gyermekeiket, a kislányukat, a kékszemű kislányukat és elmentek Magyarországból Oroszlengyelországba meghalni. Sokan meghaltak bizony, hiszen győzelmet kivívni áldozatok nélkül, hős, elvérző mártírok nélkül nem lehet.

A lövőárkok mentén, itt is, ott is kiütközik a földből egy-egy kereszt: elesett katonák egyszerű fejfája. Katonasírokkal van telehintve Oroszlengyelország vérrel, veritékkel és könnyel öntözött földje, magyar katonák, német katonák, osztrák katonák, orosz katonák pihennek ott békés közelségben egymás mellett; most nem bántják egymást . . .

A magyar katona fejfáján magyar fölirat, a németén német, az oroszén orosz; egyiknek a sirján fenyődisz, a másikén csákó, a harmadikén sisak, a negyedikén olvasó, az ötödikén shrapnellhüvely, az, amelyik kitépte a szívét, a hatodikén, a századikén, az ezredikén . . .; nincsen is vége, olyan sokan szunnyadnak békében, egymás mellett, lehanyatlott a kezük, már nem tudnak szurni, döfni; széttépték egymást, megölték egymást, ellenségek voltak, de már nem haragusznak egymásra, már kibékültek, megbékültek . . . A közkatonák, a magyarok, a németek, az osztrákok, az oroszok, akiknek sirja ott domborul egymás mellett, a végtelen orosz mezőkön. Tiszteljétek a közkatonákat.

*

Oderbergnél elhagytam a határt és kis darab gyönyörű német területen át érkeztem meg az első orosz-lengyel állomásra: Losnowicébe. Itt kezdődött a pusztulás képe. Bendzin, Dombrowa, Zawiercie, Myskowo állomások után elértem a németektől megszállott Censtochowába, álltam a hirneves „Fekete Madonna” előtt, ahol áhítatos lengyel hívők könyörögtek a békéért. Novoradomsk szennyes piacai után Pietrkow zavaros, furesa, lármás zugutcai következtek, azután Lodz, a maga világvárosi arányaival és seholsem látott nyílt prostitúciójával, és utána a front, a tűzvonal, a lövőárokkal. A képek sebes iramát nem tudtam követni,

ámuló szemem még a tovatűnő ábra után bámult csudálkozva és már libgett, rohanva uszott felém a másik. És én mégis megpróbálom az egymást elmosó képek sápadt vázát odavetíteni az olvasó elé. Rendszer nélkül, izgatottan, ahogy énelőttem víziószerűen megjelennek.

Utazás Oroszlengyelországban

1915 január 24.

Január 14-én indultunk el abból a kis városból, ahol a sajtóhadiszállás ezidőszerint állomásozik. Csakhamar elérte vonatunk a német határt és kis darab német földön robogtunk át. Ratibor és Shemersin állomásokat és egész sereg apró német várost és községet érintettünk: erre nyoma sincsen a háborúnak, itt a béke napja süt az emberekre, akik nyugodtan végzik a dolgukat és úgy járnak-kelnek, mintha legalább is Németország nem állana háboruban az egész világgal. Hogy háboru van, azt legföljebb abból lehetne következtetni, hogy feltűnően sok mindenfelé a gyászruhás nő. Nagyon sokan gyászolnak már Németországban és ennek a háboru az oka.

Este 10 óra után érkezünk meg Kattovicba, ahol éjszakára megszálltunk. Kattovic gyönyörű, virágzó német város, amely valósággal meglepi az embert fényes pályaudvarával, szép, tiszta utcáival, néhol művészileg kiépült elegáns házsoraival, ragyogó üzleteivel. Egészen kicsi város Kattovic, de egy világváros minden kényelmével, speciális német rendezettséggel, olyan finom, olyan intim, olyan szolid itt minden. Az üzletek kirakatai úgy világítanak ebben a kis német

városban, mint Budapesten a Váci-utcában, de az árak mindenfelé mérsékeltek, az élelem is aránylag olcsó, az idegent sem fosztják ki, nem zsarolnak, ugylát-szik, itt nem akar mindenki meggazdagodni — a háborun. Amikor az ember a kis Kattovic tiszta, csön-des utcáin járkal, hajlandó megérteni még azt is, hogy a német katonák a „Deutschland, Deutschland über alles“ hangjai mellett mennek meghalni.

*

Január 15-én reggel 8 órakor léptük át az orosz határt: megérkeztünk a reggeli ködbe burkolt Sosnovicére. Az első orosz állomáson német katona áll őrt, német vasutasok lótnak-futnak, minden német, de maga az állomásépület megmaradt oroszoknak: szegényes és piszkos; kaftános zsidók álldogálnak fogvacogva, ott egy lengyel pap siet tova. Nagyon szomorú, nagyon vigasztalan kép az első oroszlengyel falu, Sosnovice, a vastag reggeli ködben. Pedig itt még puskalövésnek nyoma sincsen. A második oroszlengyel állomás, ahová a vonat berobogott velünk: Bendzin. Itt is német katona áll a poszton, a pályatesten hatalmas német vagonok, köztük egy magyar vagon, Máv. fölirattal. Német tréncsók állanak (tovább megrakodva. Egészen más, az eddig látottaktól elütő épülettípusok tűnnek föl, odébb egy karcu templom, tovább egy zsinagóga, bástyák: igen ez már teljesen új világ, ez Oroszlengyelország. És jönnek más állomások, jön Dombrowa, a pályaudvar tele van lerongyolt, piszkos lengyel zsidókkal, az arcukról leri a szegénység, mintha mindenki koldus volna erre. Tarka élet hullámszik az állomáson, a szegénységnek, a nyomornak részvétet keltő tarkasága. A kedves,

tiszta, jólétet sugárzó német városok után kissé hamar, átmenet nélkül értünk bele az oroszlengyel falvak síró szegénységébe. Néhány kilométerrel odébb még egy hatalmas ország minden gazdagsága, fénye, itt pedig csak szegénység, fájdalom és szemét. Kattovic utcáinak, házainak meleg ragyogása, embereinek védett nyugalma, csöndes békessége után Dombrowa, a maga ütött-kopott, szegényes viskóival, üldözött, megriadt, szomorú szemű kaftános lengyelzsidóival: sok mindent érthetővé tesz ez és sok mindent megmagyaráz. Megmagyarázza és érthetővé teszi a német és az orosz katona között levő nagy különbséget is.

*

A háború első látható nyomai Zawiercie falu állomásán jelentkeznek. Zawiercie állomásépülete összelöve és felrobbantva, romokban hever. Az égett, kormos falakon német és osztrák zászló leng. Ettől fogva majdnem mindenütt romokban hever az állomásépület és darabokra szakgatva fekszik a földön minden viztorony. Csak kevés állomásépületet került el pusztító útjában a háború lángja-lüze. Myschkow község több házát hamvasztotta el a tűz; a gránátok borzalmasan dolgoztak.

Délután egy óra tájban érkeztünk meg Censtochovába. A pályaudvaron, amelynek környékét ugyan csak megviselte az ágyutűz, munkások ezrei sorakoztak, csajkával a kezükben, éppen ebédre várva. Censtochovában nincsenek osztrák-magyar katonák, kizárólag német csapatok tartják megszállva ezt a meglehetősen nagy és igen érdekes orosz-lengyel várost. A pályaudvaron rendkívül élénk és tarka élet hullámozik. A lakosság ma tulnyomórészt lengyel zsidó, ezek szá-

ladgálnak az állomáson, ezek állják el a kapuk alját, ezek zsonganak-zsibonganak a széles, egyenes utcákon és mindenfélét kínálnak megvételre. Orosz lakossága Censtochaunak békében is elenyészően csekély van, többnyire csak hivatalnokok és hatósági személyek, ezek azonban a németek győzelmes előnyomulásakor elmenekültek. Elmenekültek igen sokan a lengyelek közül is, teljes számban csak a lengyel zsidók maradtak ott és meglehetősen nagy nyomorúságban tengődnek. Censtochovának tarka utcai élete van, rikkancsok szaladgálnak egész nap a német- és hébernyelvű újságokkal, amelyeket mohón vásárolnak és olvasnak utcahosszat. A rendkívül széles utcák meglehetősen piszkosak és rendezetlenek, de néhány művésziesen szép épület is akad, egészen különös stílusban épült, érdekes, furcsa házak.

Éjszakai élete is van Censtochaunak, de ezidő szerint inkább csak a német katonák számára. Mindjárt a vasuti állomás közelében találunk egy érdekes kávéházat, amely egyuttal étterem is. Az üvegfalu szép helyiség egyik fele kávéház, a másik fele vendéglő. Mindent árulnak, mindent kiszolgálnak itt, enni-inni lehet és szinte keletiesen színes a helyiség berendezése. Kényelmes fülkék, asztalok, székek sorakoznak sűrűn egymás mellett és az üvegfalak gazdagon meg vannak rakva képekkel és tükrökkel. Egészen primitív csöndéletek mellett szentképek, tavon uszó haltyuk, szárnyas angyalok, Ámor-isten képe, kis gyerekek, amint csókolják egymást, tájképek, valami egészen bizarr össze-visszaságban sorakoznak egymás mellett, sem összhang, sem izlés nincsen az egészben és mégis hat az emberre. Minden asztal mellett pálma diszlik, egész kis pálmaerdő ez a hely és

az éjszakai villanyfényben festői képet nyújt a censtochaui mulató, ahol a német katonákat lengyel pincérek szolgálják ki. Fáradt, sápadt lengyel pincérek, akik pár hónappal ezelőtt még az orosz katonák parancsszávjára hordták az italt és ételt.

Censtochova világhírű érdekességét, a „fekete madonnát” is megnéztem. A kolostor a világ egyik leggyönyörűbb templomával, tágas nagy térségen fekszik. A templom csodálatos műremek, telve nehéz kincsekkel. Arany- és ezüsttárgyak, fénylő drágakövek lepik be teljesen a ragyogó falakat és oszlopokat. A messze földről ide járó lengyel bucsusok kincseket érő ajándékai. És az egyik homályos belső csarnokában a templomnak ott van a fekete arcu madonnakép, sötét arca körül arany fénylik és gyémánt ragyog. Szinte szédítő gazdagságban halmozták föl a censtochovai világhírű templomban a kincseket, álmélkodva, káprázó szemekkel néztem ezt a világszerte híres művészi remeket, a lengyel hívők féltett büszkeségét, amelyet egyébként fölfedezni fölösleges és elkésett dolog volna, leírni pedig lehetetlenség.

A templomban különben éppen mise volt. Fehér-fejű, alacsony aggastyán típegett föl az imázsámolyra, nagyon öreg lengyel pap imádkozott halkán az égő nagy gyertyák alatt és térdepelve, hangtalanul könnyörgött a templomi félhomályban az egész gyülekezet. Olyan rejtelmes, olyan felejthetetlenül misztikus volt ez a templomi jelenet. Lengyel parasztok, urinők és gyermekek térden állva, halkán imádkoznak a fekete madonnához a békéért. Szegény, hívő, imádkozó lengyelek! Ők a fekete madonnától kérik, esdeklik — a békét. Holott a béke — a fehér cártól függ. Az pedig

nem akarja a békét. A lengyel parasztok, urinők és gyermekek hiába könyörögnek.

*

Censtochaut elhagytuk és a vonatunk Kłomnice-állomáshoz érkezett. Az állomásépületet csaknem teljesen felpörkölt állapotban találtuk. Az állomás környékén hosszú sorban állanak a parasztszekerek: itt az osztrák-magyar csapatok trénje táboroz. Trénszekerek indulnak és érkeznek. Hosszu vonat érkezik az állomásra. Megáll a vonat, minden kocsija katonákkal van zsufolva. Beszédbe ereszkedem velük: valamennyi magyar. Magyar szó hangzik mindenfelé a kłomnicei állomáson. Megkérdezem a katonákat, hogy hová mennek.

Egyszerre többen is felelnek:

— Megyünk a svármliniába.

Mások így folytatják:

— Harcolni megyünk az oroszok ellen.

Valahogy úgy mondták ezt, olyan egyszerűen és közvetlenül ejtették a szavakat, mintha a világ legtermészetesebb dolgát cselekednék, mintha csak azt mondanák, hogy:

— Megyek a komámhoz.

Nem harsogtak, miként a professzionátus hősök tennék, nem ujjongtak, nem fogadkoztak, nem csörtettek kardot, de nem is féltek, csöndesen és nyugodtan úgy beszéltek a tűzvonalbamenésről, mint valami egészen mellékes, természetes, hétköznapi dologról. És valóban nem törődtek sokat a dologgal, tréfálkoztak, füttyürésztek a magyar katonák, szóval nem úgy viselkedtek, mint aki holnap vagy holnapután már ágyutüzbe és ellenséges szurony elé kerülhet. Hosszan

elnézve ezeket a fiatal, jókedvű, harcbanmenő katonákat, mélyen át kellett éreznem, hogy akik ilyen egyszerűen, ilyen szemérmes csöndességgel utaznak a tűzvonalba: azoknál jobb katona nincsen a világon.

*

Vitt bennünket döcögve, lassan a vonat, ránk esteledett, a fülkénkben nem volt lámpa, koromsötétségben utaztunk pár órán keresztül. Egyszerre, mintha reflektorok százai szórnák a fényt: hirtelen világosság gyulladt ki körülöttünk, a vasuti kocsi ablakán át nappali fényesség áradt be. Kibámultunk az éjszakába és hatalmas fáklyákat láttunk lobogni, fényszórók világítottak és emberek százai dolgoztak. Óriási cölöpöket emeltek, mázsás cölöpverő kalapácsok köteleit rángatták és körülöttük, előttük, mögöttük habozva zuhogott, csillogott a víz. Hamarosan megtudtuk, hogy elértünk a Wartha-folyóhoz. A Wartha hidját menekülésük alkalmával fölrobbantották az oroszok és most nagy erővel dolgoznak a mieink a hid újjáépítésén. Már annyira rendbehozták a hidat, hogy a vonatok lassan, óvatosan közlekedhetnek rajta. A mi vonatunk is csöndesen átdöcögött a Warthán. A hidon egyetlen karfa sem volt, szinte úgy látszott, hogy egy csupasz, árva sín páron megyünk és minden pillanatban belefordulhatunk az alattunk, mögöttünk tajtékozva zuhogó Warthába, amelynek megdagadt, habzó vize a lobogó fáklyák fényénél kísértetiesen és félelmetesen csillogott...

Novoradomsk és Pietrkov

1915 január 26.

A Vartha hidján óvatosan átjutottunk és koromsötétben megérkeztünk Novoradomskba. Novoradomsk vasuti állomásépületét is rommá lőtték a gránátok, a kormos falak kopáran merednek elő, kőrakás és romok mindenfelé. Ebben a „városban“ láthattuk az osztrák-magyar hadsereg élelmezésének és municióval való ellátásának egész hatalmas gépezetét.

Óriási gépezet mozgatja a katonák élelmezésének nagy munkáját, olyan nagyszerű és tökéletesen működő apparátus ez, amiről fogalmuk sem lehet azoknak, akik nem látták. A háboru sorsa dől el azon, hogy a szembenálló hadseregeket hogyan élelmezik és hogy látják el municióval. Meg kell állapítani, hogy az orosz-lengyelországi harctéren ez az osztrák-magyar csapatoknál kifogástalanul történik.

Hatalmas raktárhelyiségeket építettek, amelyek telve vannak a katonák számára fölhalmozott élelmiszerekkel: hus, kenyér, liszt, minden, ami az élelmezéshez szükséges, nagy tömegekben hever itt.

Vaggonok állnak az állomásokon készen arra, hogy a csapatok után szállítsák a nap-nap után szükségessé váló dolgokat.

Kórházakat is rendeztek itt be a katonáknak. Érdekes, hogy a kórházi föliratok és akiket ápolnak, azok is, nagyobbára magyarok. A konyhában a szakácsok, a pékműhelyben a pékek, a tiszti étkezdében a tisztek: többnyire magyarok, sőt többnyire budapestiek; látszik már, hogy az oroszlengyel frontban magyar ezredek állanak.

Magyar világ van Novoradomskban, amely egyébként egy meglehetősen piszkos, elhanyagolt kis lengyel város, tíz-tizenkétezernyi lakossal. A város tele van szennyes, lármás piacokkal és alacsony ablaku, szinte a földbe vájt boltokkal, amelyekben lengyel zsidók próbálnak üzleteket csinálni. Rozzant szekerek döcögnek a kövezetlen, girbe-görbe utcákon, elhanyagolt, maszatos gyermekek futkároznak; Budapest legsötétebb külvárosi utcáinak, kint az Angyalföldön, sem lehet ilyen sívár, ilyen vigasztalan képe. A lengyelek közül nagyon sokan elmenekültek, de a lengyel zsidók teljes számban ottmaradtak, ámbár közülök nagyon sokat agyonverték az oroszok, amikor első futásuk után visszatértek Novoradomskba. Az oroszok után a németek jöttek, azután ismét az oroszok, azután az osztrák-magyar csapatok: rettentő sokat szenvedett ezekben a szálguldo be- és kivonulásokban a lakosság, nem csoda hát, ha ezek az ütött, vert, hajszott, kaflános lengyel zsidók apatikusan néznek, csak néznek a levegőbe és bár az orosz már a Pilicán tulra szorították, ezek a szegény, meggyötlött emberek még mindig attól retlegnek, hogy visszajönnek az oroszok.

Amikor Novoradomskból, ebből a züllött, rossz-szagu orosz városkából távozni készültem, a parancsnokoló tábornok így szólt hozzám:

— Találkozni fog a Népszava automobiljaival. Nagyon jól szaladnak.

Novoradomszkban, ijedező lengyelzsidók földult otthonában töltöttük az éjszakát és reggel automobilmek vittek bennünket tovább Pietrkov felé. Utunk erre is fölégetett falvak és hosszan kigyózó lövészárkok között vezetett, itt a pusztulás képe teljes, ott meg már érintetlenek, sértetlenek egész falvak: minden percben váltakozó panoráma. Az eső folyton szakadt, a sárban néha majdnem elmerültünk és az országut mentén térdig érő sárban baktatnak rongyos emberek, a fejük, a nyakuk becsavarva nagyken-dőbe, amelybe zuhog és amelyről ömlik a víz. Ilyen szivós, ilyen nehéz, ilyen csunya eső csak az orosz-lengyel sívár mezőket verheti ennyi reménytelen monotonossággal . . .

Déltájban érkeztünk meg Pietrkovba. Mindjárt a vasuti állomáson a pusztulás képe fogad. A vasuti átjáró fölrobbantva, égetten, kormosan, a sinek helyenként föltépvé, másutt vastagon beroszdásodva: no, ugyan itt is régen közlekedett vonat. Az állomás épülete romokban, a tetőzet valahova messzire röpülhetett, a kormos falak csupaszon merednek, a vakolat lehullva, ajtók kiszakítva, egyetlen forgácsuk sem maradt meg, ablakok összezúzva, egyetlen üveg-szilánkjuk sem látható. Ajtók, ablakok helyén csak égett üregek tátonganak, itt igazán teljes és hibátlan munkát végzett a bomba és a gránát. A pietrkovi állomás környékén sokat javítottak már az osztrák-magyar katonák dolgos kezei, de még mindig ir-tózatossá az a kép, amely itt fogadja az embert.

Magát, a várost egészen megkimélte a harc. Pietrkov már nagyobb oroszlengyel város, közel negyvenezer főnyi lakosa van. A város nagyon érdekes, jellegzetes lengyel hely, ahol most igen zajos és tarka élet lüktet. Pietrkovnak már vannak nagyobb, szélesebb utcái is, ámbár a város tulnyomó részét a szűk, zeg-zugos mellékutcák alkotják, melyek éppen olyan piszkosak és rendezetlenek, mint Novoradomsk sikátorai. Érdekes megfigyelni, hogy Pietrkovnak majdnem minden épülete sárgára festett, ezt az egyhangu méla sárga színt csak néha töri meg egy-egy rozsdavörösszínű ház. A házak többnyire alacsonyok, az emeletes házakon, mindegyiken kis vasrácsos, primitív erkély van. Minden utca tele van apró, dohos kis boltokkal, néhol azonban egy-egy egészen városias jellegű üzlet is található, amint hogy az izléstelen épületsorokban is föltűnik olykor egy-egy nagyon szép, nagyon stílusos ház, olyan, hogy akár az Andrássy-utra is beillenek. Ilyen épületek azonban csak elvétve akadnak Pietrkovban, a város tónusát a sárgafalu rozszant házakkal tulzsufolt kis zugutcák adják. Az utcák egész estig — nyolc óra után már senkinek sem szabad az utcán mutatkozni — tele vannak emberekkel.

Rikkancsok szaladgálnak és megvételre kínálják a német, lengyel és héber ujságokat, gyerekek árulnak cigarettát, képeskártyát, sőt — lányokat is. Minden oroszlengyel városban szédületes arányokat ölt a nyílt és titkos prostitúció és ez tobzódik Pietrkovban is. Ezt nem fékezheti meg az új katonai rend sem, ez hosszú évtizedek óta így van a lengyel-orosz városokban, sőt falvakban is. A nyomornak és a nyugtalan vérmérsékletnek alighanem egyenlő

része van abban, hogy Oroszlengyelország földjén sohasem látott, sohasem hallott arányokat ölt a prostitúció.

Tizenkét-tizenhárom éves lengyelzsidó fiuk állítják meg az embert az utcán:

— Akar cigarettát? Parancsol képeskártyát? Tetszik talán két szép lány? Hát egy csinos kislányt nem akar?

Igy, együtt kínálják az áruikat megvételre, cigarettát, anizszkártyát, egyszerre két leányt, vagy ha ez sok, legalább egyet. És a kora esti órákban megtelik a korzó, — mert Pietrkovban színes, eleven, szinte nagyvárosi korzó van — elegáns, selyembe öltözött dámákkal, a kevésbé megvilágított utakon szerényen, kopottan öltözött leányok kínálják magukat. És a kedves, kis, boltives pietrkovi cukrászdákban is vigan folyik a szerelmi vásár és az ódon, homályos, rossz levegőjű, dohos folyosóju hotelekben egész nap nagy forgalom van, Pietrkovban így szokták ezt tenni békében is, így teszik a világháború kellős közepében. Az új uralom csak éjszakára tudta elfojtani ezt a túlságosan nyilvános szerelmi tobzódást, mert este nyolc órától kezdve senki sem mozdulhat el hazulról.

Pietrkov egyébként szintén magyar katonákkal van tele. Magyar katonák tartják fenn a rendet az utcákon, magyar káromkodás hangzik a terek és piacok közepén, magyar bakák és huszárok bánatos magyar nótájának hangjától visszhangzik mostanában a pietrkovi sáros utca. Az osztrák-magyar csapatok tisztí élkezője egy pietrkovi bank nagytermében van és az egykori járásbirósági épületet rendezték be katona-

kórházzá. Nagyon mozgalmas, nagyon érdekes élet folyik most a kicsit magyarrá lett Pietrkovban.

*

Szakadó esőben ért el a kocsink egy katonai épület elé és a kapu előtt egyszerre csak föltűnik előttem az a vörös, robusztus óriás, aki Budapest utcáin szokta megmarkolni a sujtó kalapácsot. A kalapácsos, vörös proletár ott ázott a pietrkovi záporban és ázott vele a Népszava egyik autója, amelynek falára festették volt a vörös óriást. Tehát — jól mondta Novoradomskban a tábornok — találkoztam a Népszava gépkocsijával. Olyan mondhatatlanul különös, olyan megható volt ez a találkozás. Oroszlengyelország földjén, Pietrkovban egyszerre csak föltűnik az ember szeme előtt a Népszava dacos, erős feje, ott is vigyáz rá, ott is örködik fölötte a vörös proletár, sujtó kezében a nagy kalapácssal. Fáradt voltam, ázottan és fázva érkeztem ide, de amint a Népszavával találkoztam, egyszerre átfutott rajtam a melegség, leugrottam a kocsiról, megnézegettem, megsimogattam az ázó automobilunkat: higgye el mindenki, nagyon jól esett. Nem utolsó dolog az, orosz földön, a pietrkovi süppedő sárban találkozni azzal a halott, de hűséges géppel, amely a pesti hajnali szürkületben magába öleli és mindenhová szét-röpíti a mi eszméink, a mi örömünk, a mi fájdalmunk, a mi vágyunk, a mi haragunk, a mi hitünk, a mi jövőnk élő hordozóját, büszke foglalatját: a Népszavát.

Lodzban

1915 január 27.

Pietrkovból nagyszerű utakon robogott velünk az autó Lodz felé. Gyors, erélyes német tempóban javítottak és javítanak erre mindent, amit a háború rontott. Pedig errefelé ugyancsak rontott, pusztított a harc, véres, szörnyű küzdelmek dühöngtek itt napokon, heteken, hónapokon keresztül. Ágyupárbajok, szuronyharcok váltogatták itt egymást, ember ember ellen küzdött, amíg sikerült az orosz kikergetni. A harcok olyan véresek voltak, hogy állítólag Lodz körül harmincezer orosz katona esett el a legutolsó ütközetekben. A Lodz felé vezető úton nem is vonult el nyomtalanul a háborús fergeteg, a pusztulásnak már megszokott képei fogadják erre is az embert. Német és orosz katonák sírjai mindenfelé és végeláthatatlan hosszú sorban húz el mellettünk a német trén. Utközben felvonuló német katonacsapatokkal találkozunk, de nem ritkán kerülnek utvonalunkba osztrák-magyar csapatok is. Mielőtt Lodzba érnénk, át kell haladnunk Babjanice városán, amelyet osztrák-magyar katonák tartanak megszállva. Babjanicében nagy katonai raktárak, kórházak vannak és nagyon sok magyar közkatonát, valamint magyar tisztet találunk.

Babjanicét — amely maga is nagyobb város — elhagyjuk és hamarosan berobogunk a sokat emlegetett Lodzba. Éppen délben érkezünk a városba, tehát olyan időben, amikor a legelevenebben lüktet a lodzi élet. A külső városrészekben egész házsorokat döntöttek romba a német gránátok, ezeknek a városrészeknek siralmas és riasztó képe van, de a város belsőbb területe, maga a tulajdonképeni Lodz, ugyszólván semmit sem szenvedett a németek ostromától, egészen sértetlen maradt. Ahogy beérek a városba, világvárosi láрма, egy nagyváros minden színes mozgalmassága fogad. Lodz, a maga hatszázezernyi lakosával, gyönyörű palotáival, csilingelő villamosaival, robogó automobiljaival, vágató fogataival igazi nagyváros benyomását kelti. Az egész várost hosszában átszeli egyetlen hosszú, rendkívüli módon széles, faburkolattal ellátott utca. Ez az utca többször olyan hosszú és széles — és emellett éppen olyan egyenes — mint az Andrassy-ut. Gyönyörű paloták sorakoznak az utca mindkét oldalán, vakító kirakatu, világvárosi üzletek, igen nagy villamos-, autó- és kocsiforgalom zsibong és a járókelők tömegétől állandóan feketéllik az utca. Elegánsan berendezett, finom kávéházak, vendéglők, intim butorzatú, szép cukrászdák követik egymást Lodz főutcáján, szóval, van itt minden, ami a nagyvárosi élet tartozéka. Ez a nagyvárosi kép azonban csak a lodzi főutcában csillog felénk, mert a város többi része teljesen elveszti ezt a jellegét és fölveszi az oroszlengyel városok megszokott karakterét: csupa rendszertelenség, elhanyagoltság, szép tiszta épületek mellett szennyes, ütötköpött házak, paloták mellett viskók. Akad ugyan néhány rendesebb mellékutcája is Lodznak, amelyek

egyenes vonalban, szélesen, tisztán épültek, de az utcák többségének képe mégis elhanyagolt, szegényes. A végletek, az ellentétek sajátos városa ez, a huszadik század kulturproduktuma mellett a mult század minden kezdetlegessége, elmaradottsága. Érdekes például, hogy a szép, széles lodzi főut sem egész hosszában őrzi meg kulturjellegét. A tisztaság, a fény, a pompa, a kényelem egyszerre csak eltűnik egy ponton és már magában a város főutcájában bejutunk — a szegénynegyedbe. A lodzi nagy utca ugyanis egész hosszúságának háromnegyede után — egy nagy piacba torkollik. A piac nem igen szélesebb, mint maga az utca, ugyanennyi a hossza is és olyanféle jellege van, mint a pesti Teleki-térnek. A Teleki-téren azonban eszményi tisztaság honol azokhoz az állapotokhoz képest, amelyekben a lodzi piacot találjuk. Csupa szenny, csupa rothadás ez a piac, úgy hat ez a tér Lodz szívében, a főutca testében, mint egy szeméttelp. Itt gebék, tört-vert szekerek, szerencsétlen, nyöszörgő koldusok, a legkülönbözőbb piaci árusok táboroznak, az egész tér csupa árok, csupa piszok, csupa szemét, csupa sár. És a piac után nyugodtan, minden különösebb lelkiismereti furdalás nélkül folytatódik a főutca, a régi szélességben, de itt már — mintha csak megrázkódván, lerázott volna magáról mindent, ami a kulturára, a tisztaságra, a rendes emberi életmódra emlékeztet — voltaképen nem is a város főútja, hanem — a piac, a szennyes, szemetes tér folytatódik. Itt már nincs faburkolat, itt már rossz gyalogutak vannak, itt már a paloták helyett elhanyagolt, izléstelen házak, sőt helyenként rozszant viskók sorakoznak, a szép, fényes üzletek helyett dohos, kicsi boltok; ez már — a főutca egyik része — a lodzi síkátorok, a lodzi csatornák színvonalán áll.

Ez a brutális ellentét csak az első pillanatban látszik rejtélyesnek. Mert máskülönben hamarosan, önként kínálkozik a probléma megoldása. A főutcának a piacig terjedő része a gazdag negyed, itt az előkelő, a jómódu emberek laknak, a piacon túl eső rész már a szegény negyedhez tartozik, itt már proletárok laknak. És elvégre is, orosz földön volnánk, itt hivalkodóbb, szemérmertlenebb és gögősebb a tőke, mint bárhol a világon, itt kihívóan, közvetlen közelből vigyorog a renyhe jólét a szegénység arcába: sehol a világon nem olyan árva, nem olyan megalázott, nem olyan szegény a proletár, mint Oroszországban. Erről mondott nekem néma, lázító beszédet a felemás lodzi főutca...

*

Uton-utfélen német katonákkal találkozik az ember; közkatonák és tisztek sietnek jobbra és balra és javakorbeli német népfölkelők, puskával a vállukon, tartják fenn a rendet Lodzban, ők végzik a rendőri szolgálatokat. Kis faórházzal építették tele a várost a németek, hogy legyen hol meghúzódniok a posztoknak. Német színek mosolyognak le diadalmasan a faházikókról, valaminthogy a lodzi paloták ormairól is német lobogókat lenget a szél. Azt látni lehet az első pillanatban, hogy ebben az óriási orosz-lengyel városban a németek az urak, egyébként azonban teljesen zavartalanul folyik a polgári élet, mindenki végzi a maga dolgát és ennek lehetőségét nem elvonni, hanem ellenkezően, biztosítani akarja a német rend. Amikor látja az ember, hogy a németek milyen művészetet fejtenek ki abban, hogy a meghódított városokban tovább folytatódjék az élet, akkor igazán csak mo-

solyogni lehet azokon a célzatosan világgá kürtölt legendákon, amelyek arról regélnek, hogy a német katonák a meghódított területeken milyen barbárságokat követnek el. Naiv mesék ezek, eleven, mozgalmas cáfolatuk ott zajlik a lodzi utcákon és tereken, a lodzi üzletekben és vásáracsarnokokban.

Egy nagy baj van csupán Lodzban, de erről sem a németek tehetnek. Az a baj, hogy a hatalmas lodzi gyártelepek majdnem mind beszüntették az üzemet. Megálltak a gyárak és ezzel szörnyű nyomorúság szakadt erre a tipikus gyárvárosra. Munkások és munkásnők tizezrei maradtak kenyér nélkül, egyik napról a másikra és Lodz — amely békeidőben is tele van koldusokkal — több szegénynyel és nyomorulttal rendelkezik, mint valaha. A németek ugyan elismerést érdemlő áldozatkészséggel igyekeznek enyhíteni a lakosság nyomorán, élelmiszert osztogatnak szét rendszeresen, de lehetelenség minden éhest jólakolni és uton-utfélen siró, nyöszörgő koldusokkal kell találkozni. Tele van a város koldusokkal, aggasztóanok és gyerekek, erőteljes férfiak, nők, karjukon a kis porontyukkal, elállják a járókelők útját és sajátos nyávogó, nyöszörgő hangon könyörögnek segítségért: éhesek nagyon, szeretnének egy kis kenyeret venni. Gyötrő látvány a sok lodzi koldus, bizonyos, hogy a németek nem sokáig tűrik ezeket a siralmas állapotokat. A németek rövidesen megindítják és tovább folytatják a lodzi nagy gyárak beszüntetett üzemet és majd az egymás mellett sorakozó sok hatalmas gyárkémenyen kitóduló vastag füst elsöpri a lodzi koldus-hadsereget, amelynek kevesebb lesz a létszáma, mint a legnyugodalmasabb békeidőben volt.

Lodzról a németek bevonulása előtt sokan menekültek el és megint a lengyel zsidók azok, akik teljes számban ottmaradtak. Ottmaradt azonban a lengyel lakosság tulnyomó része is; a városon egyáltalán nem látszik meg, hogy megritkult volna a népesség. A kávéházakban, cukrászdákban, vendéglőkben és mulatókban pezsgő élet folyik. A napilapok mind megjelennek, lengyel, német, héber címüket egész napon át a fülébe harsogják az embernek; a lodzi főutcán olyan rikkanccsverseny van, mint akár Budapesten, a köruton. A friss kiadásokkal végigrohannak a rikkanccsok a városon és szinte erőszakkal is odanyomják az ember kezébe a lodzi ujságokat, amelyek a német és osztrák-magyar hivatalos jelentéseket és a helyi híreket közlik. Az utcai árusok egész tömege lepi el az utakat és nagy látogatottság mellett működnek Lodzban a színházak, mozik és daltársulatok is. Egyes utcákban valósággal örökös karnevál van, festett arcú nők az utcán, mulatók tarka reklámtáblái, színházak, mozik színes föliratai, képei, csillogó üvegbetűk, hullámzó sokaság: mindez a tökéletes villanyfényben vakító nagyvárosi panorámát nyújt.

*

Külön fejezetet kell írni Lodz prostitúciójáról, amely békében is hallatlanul nagyarányú. Minden orosz-lengyel városban tulságosan intenzív szerelmi élet folyik, hiszen említést is tettem már a novorodomszi és pietrkovi tobzódásokról. Lodznak mindenképpen nagyobbak a méretei, ezen a téren is nagyobbak hát az arányok. A lodzi prostitúció azonban messze túlnő a város arányain is, olyan részeg tobzódás folyik ott mindig, tehát most is, amilyenről a Nyugat-

Európa városaiban élő embernek halvány sejtelme sem lehet. A lodzi korzónál szebbet, szinpompásabbat, mozgalmasabbat képzelni sem lehet. És a lodzi korzón nyíltan, minden szemérem, sőt álszemérem nélkül folyik a szerelmi vásár. Jönnek, találkoznak, mint egy divatáruüzletben, vagy szatócsboltban, megalkusznak és eltűnnek a párok. Hogy hová tűnnek, azt nem lehet tudni, mert a szállodákat bezáratta és szigorúan ellenőrzi a német katonai rend. Szállodákba tehát nem lehet menni, de alkalmasint akadnak elrejtett kis zughotelek és mindenekfölött magánlakások, mert Lodzban minden ház, minden lakás, sőt nagyon sok családi otthon — titkos találkozóhely.

Finomarcu, elegáns, csipkés, parfümözött szép nők illatos raja felhőz végig a lodzi korzón nap-nap után éppen úgy most, amikor német tisztek sétálnak az utcán, mint tették akkor, amikor még orosz tisztek lépéseitől visszhangzott a lodzi kövezet. A prostitúció éppen így kavargott, izzapos hullámai ugyanilyen magasra csaptak Lodzban, amikor béke volt. Ebben nincsen nagy szerepe a háborúnak. Lodz belvárosa így élt békében és így él a háboruban. Itt nem igen változott semmi. Hanem változott a mellékutcák homályában, a külvárosi sikátorok mélyén, ahova a bezárt gyárak kiöntötték a szegény, sápadt, kedvesarcu munkásleányokat, akik most munka nélkül állnak és éhesen kínálgatják magukat a külvárosi utcák lovagjainak. A megállott gyárak és az ennek nyomán feltámadó szédületes nyomor csak a lodzi zugutcák és kisházak éhező lakóit lökték bele mélyebben a prostitúció karjaiba, mint ahol előbb voltak; azok, akik a faburkolatos, villanyfényes, ragyogó kirakatoktól

övezett főutcán járnak puha selyemben és illatos csipkében, azok a háboruban a békés lodzi életüket élik tovább, azok nem igen sülyedhettek mélyebbre.

*

A Lodzban kavargó nagystilű és titokzatos élet mélyét megvilágítani nem lehet. Csak néhány színfoltot próbáltam kikapni a viharzó hullámok színes sodrából...

Hindenburg=nagyfalu

1915. január 23.

Oroszlengyelországi utam krónikájában külön fejezet illeti meg „Hindenburg-nagyfalu“-t, az orosz harctérnek ezt a kedves, különös, speciálisan magyar tüneményét. Meg kell szakitanom egy napra minden sorrendet és elfogódott hangon beszélnem kell Hindenburg-nagyfaluról, aminthogy róla beszél az orosz-lengyel harcvonalba mindenki. Már Pietrkowban, a megérkezésünk első félórájában mondogatták a tisztek, közöttük különösen a mi csapatunk kalauzolására kivezényelt vezérkari alezredes:

— Ha kimegyünk a frontba, látni fogják az urak Hindenburg-nagyfalut. Olyat még sohasem láttak.

És amikor — harmadnapra — kimentünk a harcvonalba, a front előtti egyik községben parancsnokló altábornagy ezzel fordult hozzám:

— Majd most meglátja Hindenburg-nagyfalut. Nézze meg, mit tudnak és mit csináltak a derék katonák. Nézze csak meg, hogy dolgoznak a háboruban is a munkások, ezek a kemény gyerekek . . .

Egy falu mellett az erdőben teremtettk meg nagyobbbrészt székesfehérvári bakák Hindenburg-nagyfalut, amely a nevének megfelelően valóban egy tökéletes kis magyar falu. Az erdő egyik tisztás felé-

ben vékony faoszlopra szögezett szabályos négyszögletű tábla hirdeti büszke nagy betűkkel:

HINDENBURG-NAGYFALU, GROSSGEMEINDE

Ahol a tábla jelzi, ott kezdődik a gyönyörűen kiépült falu. Az erdőt átszelő utról kis hid vezet be Hindenburg-nagyfaluba: a Vilmos császár-hid. Ahol a falu kezdődik, két szép virágágyat formáltak a bakák, sárga fővény fűdi az ágyakat, amelyekből apró karácsonyfák emelkednek ki. Mint egy primitív, nagy virágoskert, úgy hat Hindenburg-nagyfalu az első pillanatban. Senki sem tudja, ki és hogyan kezdte meg a népszerű német hadvezér nevére elkeresztelt falu építését, a tény az, hogy Hindenburg-nagyfalu kiépült. Házak, utcák, terek, sőt körutak vannak Hindenburg-nagyfaluban. A kis lakóházakat a földből ásták ki nagyszerűen a katonák. Fenyőfákkal, szalmával és meg sem lehetne igen állapítani, hogy mi mindennel dolgoztak a katonák, de bizonyos, hogy nagyon szép és igen kényelmes házsorokat építettek be a föld gyomrába. A házikókon ajtó és ablak is van, mindegyik el van látva kályhával, kéménnyel, úgy, hogy valamennyi lakószoba kifogástalanul fűthető és nagyon kellemes, meleg ott-hont nyújt a lakójának. Szalmával kitöltött ágy, asztal, szék, sőt tükör is akad a rögtönzött lakóházakban, olyiknak a falán kép is lóg, többnyire az otthonhagyott feleség és gyerek képe . . .

Mindez alig pár száz lépésnyire az orosz lövészárkoktól, közvetlenül az osztrák-magyar csapatok lövőárkai mögött. Hindenburg-nagyfalu házaiban

többszörszre az ezred utászosztályának katonái és a zászlóalj-törzs bakái laknak, a tisztek — szinte kizárólag magyarok — kipadozott és igazán minden kényelemmel berendezett szobákban. A házakat egyenes vonalakban, rendkívül elmésen úgy építették, hogy utcák, terek, sőt körutak formálódtak. Van Hindenburg - nagyfaluban Prinz - Joachim - Platz, Ludendorff-utca, Böhm-ut, Félix-körut, Terstyánszky-tér. Szóval, Oroszlengyelország földjén, ágyudörgés közepette, az orosz gránátok és shrapnellek tüzeiben kinőtt a földből egy kis magyar falu.

Hindenburg-nagyfalu fölött gyakran röpdösnek a gránátok, az ellenséges tűz naponta átröpül a házsorok között, de kárt idáig magában a faluban nem igen tett. Köröskörül az erdő fáit ugyancsak erősen megtépdeste az orosz gránátvihar, kettéhasított, a földből tövestől kitepert fák hevernek mindenfelé, de maga a meglehetősen védett területen kiépült Hindenburg-nagyfalu egyelőre majdnem teljesen sértetlen maradt.

És hogy minden meg legyen — Hindenburg-nagyfalunak temetője is van. Mert egy ilyen levegőben megszületett falunak, bizony, szüksége van temetőre. A temetőt nem tervezte, nem építette senki, meglett az magától, amikor szükség lett rá, amikor meg volt hozzá a kellő — halott. Ott, a falu végében négy kereszt emelkedik ki a földből: négy katona sirja. A fejfákon az a fölírat:

Itt halt hősi halált hazáért és királyért.

Infanterist Virág János, gefreiter Schneider István, Vida István és Biró Lajos közkatonák, azok, akiket Hindenburg-nagyfaluban ért el az ellenséges löveg. Az egyiknek sirján ott van a hatalmas shrapnellhüvely,

amely megölte. A Hindenburg-nagyfalui temetőben nincsen valami nagy csönd, amely pedig megilleti a halottakat. Mert hát ott egyre dörögnek az ágyuk és röpdösnek a nehéz haubitzok gránátjai is, amelyeket a magyar baka humora „kutásók“-nak nevezett el, azon az alapon, hogy ezek a lövegek mélyen befuródnak a földbe, valósággal kutatásnak.

Hindenburg-nagyfalunak egyébként egész sereg kitüntetett lakója van. Így például Fűrész őrmester az arany vitézségi érem tulajdonosa. A kitüntetést azért kapta, mert egy visszavonulás alkalmával egy gépfegyverrel a hidra rohant és egyedül két orosz ezredet föltartóztatott. Hindenburg-nagyfalu másik kitüntetettje Weisz Henrik szakaszvezető, aki az oroszoknak egy oldaltámadását pionir-osztaggal visszaverte. Schwartz László zászlós — pesti banktisztviselő — egy alkalommal a visszavonulást elrendelő parancs ellenére a helyén maradt és később hétszáz orosz fogolylyal tért vissza. Kitüntették őt is, továbbá Mihály és Csipő zászlósokat is, akik mindannyian Hindenburg-nagyfalu lakói. Hindenburg-nagyfalué, amelyet magyar katonák varázsoltak elő a földből, messzi Oroszlengyelországban, shrapnell-viharban, gránát-zápor közepette . . .

A lövészárookban

1915 január 25.

Oroszlengyelországi utunk végső célja természetesen a front volt. Meg akartuk nézni, hogy mi történik most a tűzvonalban, ahonnan az egész világ nagy események hírét várja, olyan eseményekét, amelyek döntő módon befolyásolják az egész világháborút. Pietrkovból öt automobil indult el velünk és gyors iramban röpitett bennünket az orosz-lengyel síkságon át. Kora délelőtt volt, hideg napfény csillogott a vékony ködön át és amig röpült velünk az automobil, állandóan nagy területet tekinthetett be a szemünk. Erre már minden pusztító erejével átrobogott a háború: a gránát és shrapnell leadták mindenfelé a maguk mélynyomású névjegyeit. Végtelennek látszó hosszú sorban döcögnek a trénszekerek, szállítják a katonák élelmezésére fölhalmozott készleteket, itt-ott municiószállító kocsik huznak el mellettünk. Több helyen elvonuló katonacsapatokkal találkozunk: masíroznak a frontba az erősítések. Amerre elhaladunk, mindenütt csaták dultak, elhagyott csatatereken, egyetlen végtelenbe nyúló csatatéren vezet el az utunk. Nehéz és véres küzdelmek árán kergették be ilyen messzire az oroszokat a magyar-osztrák—német csapatok, nemcsak védekeztek, de amikor lehetett, nagy erővel támadtak az oroszok, sokszor viasszaszorították a szövetséges seregeket, elvett területeket visszavettek, amig véglege-

sen hátrálniok kellett a Pilica-folyón tulra, a Csarnapatakon is át.

Hogy elkeseredett és nehéz harcok folytak mindenfelé, azt nem nehéz kiolvasni a megtépett földterületekből, amelyeken járunk. Földhányások, homokrakások, és egyéb fedezékek szeszélyes, kigyózó vonalai után a lövőárkoknak egész külön országába érünk. Egymást követik és keresztezik a lövészárkok, amelyeket ugyancsak megviseltek a lecsapó lövegek, a fedezékek többnyire átlöve, az erősen aláépített árokfalak bedöngetve, megtépdesve, némelyik egészen teli vízzel. Ezekben az árkokban véges-végig harcok folytak, élestöltéssel, shrapnellal, gránáttal és szuronyhegygyel kellett ezekből az árkokból a visszaágyuzó, visszaszuró ellenséget kiverni. Természetszerűen ezek a harcok áldozatokat követeltek. Katonasírok szegélyezik is mindenfelé a lövőárkokat. Amerre megyünk, mindenütt keresztek ütköznek ki a földből. Külön eltemetve a magyar, osztrák, német és orosz katonák. Egy katonasírnál megállunk. A kereszten ez a fölírat:

HIER RUHEN DREI DEUTSCHE KAMERADEN

Német katonák nyugosznak itt. A sirjukon csákó és olvasó. Odébb magyar katonák sirjára lelünk: nyolc sir egymás mellett. Nyolc magyar baka örök pihenőhelye, a messzi orosz-lengyel sikon. Pár lépéssel odább osztrák katonasírok, szemben orosz katonák tömegsírjai. Mintha temetőben járnánk — széles, hosszú, nagy temetőben, — amelybe megtértek nyugodni egymás mellé magyarok, németek, osztrákok, oroszok. Az orosz sírok a leggyakoribbak, sokkal több orosz

katona vérzett itt el, mint a magyarok, osztrákok, németek együttvéve.

Nemcsak a lövészárkokat viselte meg, persze, a harcban álló seregek ágyutüze, de a környékbeli falvak és városok is sokat szenvedtek a dúló csatáktól. Fölégetett és szétrombolt házak romjai, kormos falak meredeznek felénk, vannak épületek, amelyeknek helyén csak egy-egy dűledező kémény áll, más minden elhamvadt róla, egész falvakat perzselt föl a harc. Némelyik ház kormos romhalmazában fölsismerni az egész berendezést, az egyikben egy szénné égett bölcsőt látok: vajjon, hol van most az az ártatlan kis gyerek, akit ebben a bölcsőben ringattak és hol van az, aki ringatta: hol van az anyja? Nincs sok idő az elágyulásra, robogunk tovább és olyan falvakon megyünk keresztül, amelyeket csudálatos módon teljesen megkimélte a háború. Minden ház ép és alig néhány kilométernyire a tűzvonaltól, gyermekek játszadoznak, felnőttek végzik a napi munkájukat. A házak ablakából kíváncsi szemek pislákolnak ki az utcára; elmegyünk egy ablak előtt, amelyből tarka gyermekjátékok mosolyognak ki, kis kutya, bárány, trombita . . . Mindez olyan különös, olyan igen megható, itt még békében játszadoznak, futkároznak a gyerekek, még a játéktrombita sem tört össze az ablakban és pár lépéssel odébb gránát rombolta szét a házat, elhamvadt minden, elégett a bölcső is, szénné égett tán az az ártatlan csöppség is, akit benne ringattak volt: a gyerekek. Az egyiknek a játékát is megkimélte, a másiknak az életét is elvette a háború.

Elérjük azt a vonalat, ahol olyan közel jutunk a fronthoz, hogy nem folytathatjuk tovább autóval utunkat. Parasztszekerekre ülünk és a járhatatlan, rossz úton megindulunk. Ettől fogva már egészen kibontakozik előttünk a csatatér harcvonala mögötti része. Úton-útfélen katonacsapatokkal találkozunk, friss csapatok mennek a harcvonalba, mások, — akiket már harcképtelenné tettek a megpróbáltatások — jönnek, vánszorognak onnan, tábori pékműhely, tábori konyha, rögtönzött kórházak, kötözőhelyek a vöröskeresztes zászlóval: tarkán váltakoznak előttünk. A szabadban a katonák lobogó tüzfénynél melegednek és szalonnát pirítanak. Ezekben a falvakban már nem igen van polgári elem, minden házban katonák táboroznak. Közeledünk a fronthoz. Néha-néha egy-egy ágyulövést is hallunk már.

Egy helyen megállunk: magasrangu katonatisztek várnak és fogadnak bennünket. Bevezetnek a házba, orosz-lengyel népiskola volt békeidőben. A falakon természetrajzi képek, ábrák, írásminták — A. B. C. satöbbi — térképek, földgömbök, számológépek, egy nagy tábla, amelyre krétával írnak az elemi iskola kicsi nebulói. A lengyel iskolában az ásványtani, állattani és növénytani ábrák, szemléletes rajzok között, hosszú asztal mellett, a padon, osztrák-magyar vezérkari tiszték ülnek, altábornagy, ezredes, alezredes, őrnagy, kapitány, főhadnagy, hadnagy, a lengyel elemi iskola ezidőszerinti növendékei. Az iskola tudniillik most tiszti étkezde.

*

Az iskolában utasították a kocsisainkat, hogy egymás után körülbelül száz méternyi távolságban haladjanak, mert az utunk olyan területen is átvezet,

amelyet az orosz állásokból ebben a tiszta, napfényes időben kitűnően meg lehet figyelni és ha az öt kocsi egy sorban, közvetlenül egymásután halad, egészen bizonyos, hogy az oroszok tüzelnének ránk. A velünk együtt lévő tisztek is, akik eddig egy kocsin ültek, a különböző kocsikban helyezkedtek el egyenként, mert az oroszok, ha fölfedezik, hogy több tiszt került hozzájuk lőtávolon belül, okvetlenül lőnek rájuk. Ilyen óvatossági rendszabályok betartásával, elindultunk a lövészárkok felé. Utközben döglött lovak tetemei mellett haladtunk el és a legvegyesebb érzések között értük el azt a helyet, ahol az oroszok ágyúinak tüzebe kerülhattunk. Közben, nagynéha egy-egy ágyulövés is eldördült és ilyenkor, persze, nyomban hajlandók voltunk azt hinni, hogy az oroszok miránk lőnek. Pedig többnyire — a mi ágyúink szóltak és amikor az oroszok ágyuztak, egyáltalán nem mifelénk tüzelhettek, mert még a környéken sem röpültek el lövegek. Az oroszok tehát vagy nem vettek észre bennünket, vagy ügyet sem vetettek ránk.

Egy erdős helyre érkezve, olyan közel jutottunk a fronthoz, hogy le kellett szállni a kocsikról is és gyalogosan indultunk utnak. Hamarosan elértük Hindenburg-nagyfalut, onnan az ut egyenesen az osztrák-magyar csapatok lövészárkaiba vezet. Futóárkok visznek be a lövőárkokba. A futóárkokba lépve, azt az utasítást kaptuk, hogy a fejünket hajtsuk le, mert az árok csak a vállunkig ért és itt már alig négyszáz lépésnyire vagyunk az oroszoktól. A beszélgetést is — volt a további utasítás — vagy teljesen mellőzük, vagy csak egészen halkán beszéljünk a katonákkal, mert az orosz lövészárkokba minden hangos szó áthallatszik és az oroszok minden gyanus zajra,

mozgolódásra lövöldöznek. Elindultunk tehát a futóárkokban és alig mentünk néhány lépést, szembe jött velünk egy baka, két kezében két hatalmas kézi bombával. Kérdezősködésünkre elmondotta, hogy a két bombát az éjszaka vetették át lövészárkunkba az oroszok és egyik bomba sem robbant föl. Megkérdeztem, hogy sokat lövöldöznek-e az oroszok, amire a baka — aki természetesen magyar volt — így felelt:

— Lü az, kirem, az anyja istenit, ha kell, ha nem. Nem spórol a muszka a puskaporral.

Tovább haladtunk és a futóárokból beérkeztünk a lövőárokbba. Az osztrák-magyar csapatok lövészárkai néhol háromszáz lépésnyire vannak az orosz lövészárkoktól, de sok helyen kétszáz, sőt száznyolcvan lépésnyire megközelítik azokat. Mindenesetre, egészen szokatlan érzés száznyolcvan lépés közelségbe kerülni jól fölfegyverzett orosz katonákhoz, akik állandóan céloznak arra a helyre, ahová kerültünk. És az olvasónak mégis meg kell tudnia, hogy a haditudósító, aki a lövészárokbba bemerészkedik, egyáltalán nem hős. Nem, nem hőstett haditudósítói minőségben bebujni a lövészárokbba, még csak bátorság sem kell hozzá. Ezek a lövészárkok olyan nagyszerűen vannak megépítve, olyan mélyek, olyan magasak, olyan erős és biztos földözéket nyujtanak, hogy a haditudósító, aki rövid időre besétál egy ilyen lövészárokbba, akinek nem kell okvetlenül figyelni és célozni az ellenséges állásokat, akinek nem kell rohamot bevárni és rohamra menni, mint a lövészárkok igazi és állandó lakójának, a bakának, a haditudósító a lövészárokbban körülbelül olyan biztonságban van, mintha a kávéházban ülne, ahol a feketéjét szokta szürcsölgetni. Ahogy az ember belép a lövészárokbba és kicsit széjjel néz, rögtön otthon érzi

magát, föltámad a teljes, semmitől sem zavart biztonsági érzete és önkéntelenül arra gondol:

— No, ezt ugyan veszedelmesebbnek gondoltam.

A lövészárokból egyenesen állhat a legmagasabb ember is, azért a feje nem látszik ki a földözékekből, szóval nincsen veszedelemben. Az árok mély, széles, magas, nagyszerűen megépített, pompásan megerősített, szemmel láthatóan védelmet nyújt a leghveszebb tüzelések ellen is. A katonák a lövészárokból a puska-lövésre ügyet sem vetnek, még a shrapnell is nehezen találja meg az odavezető utat, csak a gránát erejének nem igen tudnak ellentállni a lövészárók bravúrosan megépített falai. Elindultunk a lövőárokból és ott találtuk a katonákat, amint állanak a puskáik mellett, amelyeknek csövei az árok figyelő nyílásán át az orosz állások felé vannak irányítva. Egyes helyeken nagyobb a nyílás, innen nemcsak a puska csöve mered az oroszok felé, hanem külön figyelő őrszemek állanak, akik le nem veszik egy pillanatra sem a szemüket az orosz lövőárkokról és az első gyanús mozdulatra tüzelnek és jelentenek mindent, amit odaátról megfigyelnek. A lövőárók egyes pontjain gépfegyvercsövek leskelődnek az ellenségre. A puskájuk mellett álló katonákon kívül más katonákat is találunk a lövőárkokban, ezek ott pihennek az árok belső falába vájt szalmával bélelt kis kunyhószerű odokban, ahol meglehetősen védve vannak eső, hó és hideg ellen. Szóval, még afféle kis lakószoba is van a lövőárokból. A lövészároktól mintegy ötven lépésnyi távolságra az oroszok felé, sűrű drótsövény állja útját az esetleges orosz rohamoknak.

Csöndesen haladunk a lövőárokból és egyszerre közlik velünk, hogy elértük az orosz állásokhoz leg-

közelebb eső vonalat: száznyolcvan lépésnyire vagyunk az oroszoktól. A figyelő nyíláshoz állok és szabad-szemmel is tisztán látom az oroszok lövőárkait, sőt néha egy-egy pillanatra mintha egy-egy orosz katona feje is fölbukkanna a fedezékek fölött, de a következő pillanatban már ismét eltűnik. Láttam persze az orosz árkokat védő sövényt is, sőt látcsővel homályosan ki lehetett venni az orosz árkokból felénk meredő puska-csöveket is. Némán ásitoztak egymás felé a fegyverek és farkasszemet nézve, figyelték, lesték egymást a katonák; a helyzetet meglehetősen kiélesedettnek lehetett tartani, de baj egyáltalán nem volt, nagyritkán hangzott egy puskalövés, esetleg ágyudörej, de ezek sem történhettek a közelünkben, mert még csak nem is sejtettük, merre csaptak le a lövegek.

A katonákat — ezt meg kell állapítani — elég jó hangulatban találtuk a lövészárkokban, csak amiatt panaszkodtak, hogy hazulról, a családjuktól, ritkán kapnak hírt, nehezen ér ide a posta. A katonák magyarok. A budapesti háziezred is itt van, a 32-esek, tehát sok szervezett munkás is áll a puska mellett. Amikor megtudták, hogy a Népszava munkatársa is ott van a lövészárkokban, izgatott örömmel adták tovább egymásnak a hírt és engem ezer kérdéssel osztrómolnak meg:

— Mi ujság otthon?

— Mit csinálnak a szakszervezetek?

— Van még otthon pártélet?

— Mi van a Népszavával? Hej, de régen láttuk! Jaj, csak néha ideérne egy-egy száma! ...

Nem volt vége a kérdezősködéseknek. Valami egészen megrendítő volt az, hogy ezek a törhetetlen, kemény szocialisták, akik már a hatodik hónapot töltik

a lövészárokban, ott, lengyel földön, száznoleven— kétszáz lépésnyire a megtöltött orosz puskák tizezreitől, milyen meghatóan tudnak érdeklődni a világ iránt, amelytől messzire elszakadtak. Mintha egy percre lehámlott volna testükről az uniformis, mintha munkászubonyukat öltötték volna föl ismét, álmodozó szemekkel beszéltek a Népszaváról, nagy érdeklődéssel kérdezősködtek a szervezetekről, a pártmozgalomról, pártemberekről, mindenről és mindenkiről, ami és aki az ő világukhoz tartozik békében. Ezek a hű munkásterestvérek — amellet, hogy a hadsereg kitűnő katonái — a világháboru kellős közepében, lövészárkok mélyén, ágyudörgésben, shrapnell-esőben, gránát-tűzben sem feledkeztek meg mindezekről. Meghatottan bucsuztam el a lövészárokban az elvtársaktól, akik a pártot, a szervezeteket, a Népszavát hűségűs szívűk minden melegével köszöntik...

II

Este — Delatynban

1915. február 27.

Este hét óra után dőcögött be velünk a vonat Delatynba. Alig két napja, hogy kiverték ebből a galíciai kis városból az oroszokat. Amikor megáll velünk a vonat, a mellettünk elhuzodó sínpáron is találunk egy hosszú vonatot. A vagonokból orosz foglyok kandikálnak ki, ezeket Kolomeánál fogták el, onnan gyalog kísérték őket és a delatyni pályaudvaron elhelyezték vagonokban a legfrissebb orosz foglyokat. A vagonokban sötét van, két szuronyos baka áll mindegyik kocsiiban és őrzi az oroszokat. A bakáknak cigarettát adunk, az oroszok is mohón nyújtogatják a kezüket és még mielőtt nekik is adhattunk volna, a jószívű magyar közkatonák osztogatnak közöttük azokból, amiket nálunk kaptak. Az egyik orosz katonára tud németül, ezzel beszédbe ereszkedünk. A polgári életben ez alighanem zsidó házaló, egyébként 33 éves, családos ember, hat hónap óta, amióta berukkolt, nem hallott hirt a családjáról. Különben — mondotta — örül, hogy elfogták, mert legalább most már egészséges marad. Majd azíránt érdeklődött, hogy nem adnak-e nagyon keveset enni a foglyoknak, nem kell-e majd koplalniok? Amikor erre megnyugtató választ kapott, széles mosolylyal, meglepégedetten dörzsölte a kezeit.

Leszálltunk a vonatról és megálltunk a csaknem

teljesen sötét, igen gyéren világított pályaudvaron. Az állomásépület romokban hever. A tetőt lerobbantották róla, a falak is minden oldalról leomlottak, ablakok, ajtók kitépve, foszlányokká szakgatva. A delatyni állomásépület fa- és vasalkatrészei a széntörmelékek között szilánkokban hevernek. A roncsokból egész kis domb alakult. A pusztulásnak ez a riasztó képe a sötétben nagyon komoran hat. A perronon, a romok között magyar bakák álldogálnak. Csönd van, egyetlen hang sem hallik, a bakák nagyon fáradtak lehetnek, nem szólnak egy szót sem.

Befelé indulunk a városba. Az utcán koromsötétség terpeszkedik, csak a robogó automobilmek lámpásainak fénye töri meg időről-időre a sötétet. Kocsik vágatnak és parasztszekerek döcögnek el mellettünk, mi csendesen megyünk gyalogosan a fagyos, sikos havon. Az országut két oldalát mély árkok szegélyezik, amikor elhuzódunk a rohanva közeledő automobilmek és kocsik elől, majdnem befordulunk az árokba. Egészen vadregényesne kigérkezik ez az este, itt, az oroszoktól csak az imént kiűritett Delatynban. Az oroszok csizmájának nyomait tapossuk a hóban és ahogy beljebb megyünk, mindenfelé tüzeket látunk föllobogni a nagy sötétségben. Tábortüzek ezek, lobogó lángjuk mellett katonák melengetik dermedt tagjaikat. Galyakat, fadarabokat gyújtottak meg a katonák és körülállják és körülülük a nagy lánggal égő tüzet és melegszenek és ételt melegítenek, szalonnát sütnek és jó étvágygyal kanalaznak, falatoznak. Ott, a szabad ég alatt, a lobogó tábortüzek mellett.

A sötétben tovább bandukolunk és alulról, az országut mentén elterülő völgyből sajátságos hangzavar hallik föl. Emberek beszédje, lovak nyerítése,

tehenek bőgése, mindez fojtogató füsttől és nehéz istállószagtól követve. Lenézek a völgybe, egészen elkerített, külön mezőn a rögtönzött tábortüzek világánál katonai tábort látok. Trénkocsik, amelyekbe részint lovak, részint ökrök vannak befogva, gyalogos és lovas katonák, tűzerek, ágyuk vannak a bekerített térségen és onnan, alulról, a völgyből a tábori élet minden lármája fölsodródik és olyan kísérteties és titokzatos ez a mélyből fölszivárgó moraj akkor, amikor — ballagva az országuton — semmit sem lát az ember, csak hallja a föld alól jövő zavaros hangokat, a felhőző istállósaggal és a sok tábortüzből kiáradó fullasztó füsttel . . .

Tovább megyünk — neki a sötétnek. Beérünk Delatynba. Este nyolc óra lehet. Sok házból sötétség mered ránk, mintha senki sem lakna bennük. Most este ezt nem lehet megállapítani. Lehet, hogy vannak bent emberek, lehet, hogy pusztulás van odabent. Vannak házak, amelyeknek ablakain át gyöngye világosság szűrődik ki: a szobában pislákoló petroleumlámpa, vagy gyertya elmosódó, halvány fénye. Ahol világosság van, ott élet is van. Már olyan élet, amilyen egy földult városban lehet, ahonnan két nappal ezelőtt verték ki az orosz. Ijedt arcu emberek bámulnak ki az ablakokból a vaksötétbe. A sűrűn robogó autókat figyelik, félénken pislogó szemekkel. Ott egy házban az asztal mellett két nő ül: összedugják a fejüket, beszélgetnek. Vajjon miről, vajjon kiről? És hol jár most az, mi van azzal, akiről beszélnek, itt a delatyni homályos kis szobában? Ott egy öreg néni néz ki a homályos ablaküveg mögül. Nagyon félhet, szegény. Amott is egy világosnak tetsző ablak és senki sem néz ki rajta. Odamegyek, benézek az ablakon. Meg-

ható látvány. Egy asszony — anya — járkál a szobában és csitítgatja, karjai között altatgatja kisgyerekeit . . .

*

Háborus, szomoru képe van a delatyni estének. Egészen háborus terület ez. És olyan különös benézni az ablakon, betekinteni az itt maradt emberek bánatos életébe. Ahogy állnak az ablaknál, ahogy kinéznek, ahogy esznek, ahogy vigasztalják, ahogy bátorítják egymást, ahogy itt vannak, ahogy itt élnek: olyan végzetszerűen bánatos mindez, hogy feltör az emberben a hálálkodó érzés:

— Milyen jó is azoknak, akik nem laknak háborus területen. Azok nem tudnak semmit a háboru borzalmaiból. Magyarországnak csaknem egész területén boldogok lehetnek az otthonmaradottak.

*

A legtöbb világos delatyni házban katonák vannak, persze; találunk házakat, amelyeknek üvegnélküli nyílt ablakán át lovak lógatják ki a fejüket a delatyni este reménytelen sötétjébe. Lovak laknak a házakban. És nyeritenek a lovak és bőgnek a tehenek és elkese-redett kutyák ugatnak néha. Olyan szomorkás, furcsa hangulata van ennek az estének. Mi csak megyünk, megyünk, a sikos, lucskos havon. Sebesült katonákat szállítanak mellettünk, döcögő szekereken. Néha egy-egy nehéz sóhaj szakad föl a döcögő, recsegő szekereken. Néha egy-egy fájdalmas nyögés. Az egyik düledző ház előtt magasra csapó lánggal lobog a tűz, körülötte alátámasztott deszkákon és fátörzseken katonák hevernek. Itt bánatos magyar nótát füttyürész-

nek, ott csöndesen danolgat magában egy baka, csupa könnyező romantika itt minden.

Egészen hozzátartozik a delatyni éjszaka hangulatához, hogy — eltévedtünk. A tiszti étkezőbe akartunk menni és egészen ellenkező irányban hatoltunk be jó mélyen a városba. Be akartunk menni egy házba, megkérdezni az utat: a kutyák majd letéptek bennünket. A nagy ugatásra kijött egy magyar baka és utbaigazitott bennünket. Visszafelé indultunk a fantasztikus uton és elérkeztünk a tiszti étkezőbe. Két egymásba nyíló, fenyővel diszitett szoba, pislogó gertyákkal és petróleumlámpákkal gyéren megvilágítva; ez a delatyni tiszti étkező. Hosszu fapadokon ültünk a hosszú asztalhoz.

Vacsora után visszamentünk az állomásra, a vasúti kocsikban berendezett éjszakai szállásunkra lefeküdni. Éjfél felé járt az idő, fáradtan küzdöttünk a delatyni éjszaka vastag sötétjével és egyre ingerültebben ugattak utánunk a mérges delatyni kutyák.

Delatyn — napsütésben

1915. február 28.

Az éjszakai Delatyn után nagyon érdekelt, milyen lehet ez a kis galíciai város nappal? Korán reggel fölkeltem hát a vasuti fülkéhez címzett lakásomban és elindultam — az éjszakából már jól ismert uton — a város felé. A városba vezető uton dögölt lovak heverték és néhány olyan gebét is találtam, amely reszkető lábain állt még, de már ott hagyták az uton, ahol a szegény párák megtört, fájdalommas tekintettel vártak a kimulásukra.

A városba érve, mindjárt megértem, hogy miért volt olyan sok házban sötét az éjszaka, miért látszott annyi ház lakatlannak. A házak legnagyobb része valóban lakatlan. De hogyan is lehetne lakni embernek ezekben a házakban! Fantázia el nem tudja képzelni, mit csináltak az oroszok ezekből a lakásokból. Az nem elég, hogy elrabolták az értékes holmikat, az nem elég, hogy a butorokat, az egész berendezést elrabolták, nem elég, hogy lelopták az ajtókat, az ablakokat, hogy kiloptak ezekből a lakásokból mindent, de mindent: ezenfölül valósággal elrothasztották a szobákban mindazt, ami arra emlékeztetne, hogy jobb időkben itt emberek laktak. Nem tudom, hogy tudtak ennyire berondítani mindent az oroszok, hogy tudták a kopár falakat így tönkretenni, a szobák padozatát mint birták így bemocskolni, ilyen süppedővé, ilyen büzhödtté kor-

hasztani. Valóban, a piszoktermelésben, szilárd tárgyak, falak, padlók, háztetők elrothasztásában: a tökély fokát érték el az orosz katonák. Rémes érzés egy ilyen kifosztott és üresen álló delatyni lakásba belépni. Olyan nehéz büz csapja meg az embert, hogy majd elszédül. Hogy tudtak élni hónapokon keresztül ezekben a lakásokban az oroszok, maguk, akik ilyenre tették ezeket a szobákat? Mert ezek a házak valamikor csinos, rendes kisvárosi házak voltak, a szobák tiszták, izléseken festett falakkal, valamikor itt, ezekben a barlangokká ocsmányított lakásokban békés családi élet folyt.

Igazán nem lehet leírni azt és nem lehet fogalmat alkotni arról, hogy „néznek ki” ezek a kifosztott delatyni házak kívül is, de különösen belül. És majdnem kivétel nélkül minden lakást így kifosztottak és így tönkretettek Delatynban az oroszok. A szobáknak csak a négy falát és a plafonját hagyták ott (azokat is milyen állapotban!) és ahol zsidók laktak, azokban a lakásokban, a falon függve, ott hagyták azt az egyetlen zsidó szentképet, amely a zsidókat a családjukban előfordult gyász esetek évfordulóira emlékezteti. Egész sereg olyan kifosztott, lakatlanná és lakhatatlanná tett házat találtam Delatynban, ahol a lakásban nincs semmi, csak a szoba falán az a gyászos szent kép. El sem lehet képzelni, hogy ebből a sok üres házból hová menekültek azok, akik valamikor ott laktak. Hol van Delatyn tízezer lakossága? Ahogy befelé megyek, egymásután talállok házakat, amelyeknek egykori ablakain át lovak csóválják ki a fejüket az utcára. És egészen hosszú utcájuk van a lovaknak, nem néhány, hanem igen-igen sok ló-lakás van Delatynban. Olyan házat is

találtam, ahol az egyik ablakon ló bólogat ki, a másikon pedig emberek néznek ki az utcára. Lovak és emberek közös lakásban, egy szobában laknak.

Ahogy a temető szomoru hangulatát árasztó házsorok között — egykori békés életek gyászos roncsain — bandukolok, elérek egy házhoz, amelynek ablaka mögött buzgón imádkozó zsidókat látok. Benézek az ablakon át, a szobába. Hosszuszakállu zsidók állanak, szorosan egymás mellett, lehetnek vagy huszan, a szoba egészen tele van velük. Valamennyinek a homlokán és a karján zsidó imajelvények, a hátukon a „talesz“ nevű fehér terítő, kezükben imakönyv és valamennyien az üldözött vértanuk kábult áhitatával, mélyen elmerülve imádkoznak. Szenvedő arcukon meglátszik, hogy nagyon könnyörögnek, azért könnyörögnek, azért imádkoznak, hogy ne jöjjenek többé vissza az oroszok. És ettől fogva minden reggel — négy napot töltöttem Delatynban — ott láttam abban a kis delatyni házban, buzgón, áhitattal, esdeklő és kegyelmet könyörgő tekintettel imádkozni az öreg delatyni zsidókat. De volt is okuk ezeknek a szerencsétleneknek az imádkozásra. Szinte hihetetlen dolgokat hallottam azokról a rémségekről, amiket az oroszok Delatynban is véghezvittek, különösen a zsidókkal. Elrabolták mindenüket, ütötték, kinozták őket, asszonyaikon, leányaikon erőszakot követtek el.

Egy Salma Leiser nevű delatyni zsidó sirva állt elébem és elmondotta, hogy saját háza és lisztkereskedése volt Delatynban, jómódu ember volt. A háboru kitörésekor magához vette a készpénzt, tízenhatezer koronát és amikor a veszedelem közeledett, a kaftánja nagyzsebébe varrta a papírpénzt.

Jöttek az oroszok, őt addig pofozták és rugták, amíg meg nem vallotta, hogy hol van a pénze, azután a kaftánja zsebét az egész tizenhatezer koronával együtt kitépték — mutatta a zsebe helyén a nagy rongyos ürt — a lisztet kirabolták az üzletéből, a házát fölgyújtották, gazdag ember volt, most nincs semmije sem, most koldus. Elvezetett az ő „házához“ és „üzletéhez“, romhalmaz állt a helyén. A feleségét és hat gyermekét még — mint módos ember — idejében elküldötte, hogy meneküljenek, azok nem is sejtik, hogy közben koldusok lettek. És hány ilyen Salma Leiserje van Delatynnak! És azok, akiknek se házuk, se üzletük, se pénzük nem volt, a delatyni szegények, mit szenvedtek az oroszoktól!

Nagyon sok házat fölgyújtottak Delatynban az oroszok. Sok emeletes, szép ház hever romokban, van néhány épület, amelyet a városba becsapó gránátok pusztítottak el, de a legtöbb rommá tett épületet az oroszok hamvasztották el. Sokat gyűjtögettek. A „Hotel Goldstein“ című delatyni szálloda a főtéren romokban hever, körülötte több ház leégve, üzletek vasrollói letépve és a pörkölő lángnyelvektől elgörbülve, mint kormos rongydarabok lógnak le. Odább a kedves kis delatyni cukrászda, ezt nem égették föl, ez arra a sorsra jutott, mint a legtöbb delatyni ház, csak kifosztották, csak a berendezését rabolták el, csak elrothasztották, ajtaja fölött, kint még ott a fölírás: „Cukerna“, belül földulva, a falak lemállva, a megviselt padozaton szalmaréteg: három nappal ezelőtt még kozákok aludtak itt. Egyetlen üzlet sem maradhatott nyitva és forgalomban, mindet kifosztották, nemcsak az áruát, de a berendezését is, az ajtaját, az ablakát is elrabolták és — ha volt — letépték a vasredőnyt is az ajtó elől.

Bemegyek sok feldult lakásba, házakba, amelyek valamikor békés családok boldog otthonai voltak és ma olyan sivarak, olyan kopárok, olyan — meg-síratnivalók. Legtöbb házban nincsen semmi, ami az elmúlt békés családi életre emlékeztetne. Sok olyan lakásban is jártam azonban, ahol a régmúlt idők nyomaira akadtam. És ezek az eltaposott tűzhelyek még tán szomorúbbak, mint azok, amelyekben semmi sincsen. Engem legalább azok a lakások hatottak meg mélyebben — néha majdnem a könnyekig —, amelyekben látszott, hogy itt, egyszer, régen, meleg, szép, emberi élet is folyt. Ahol leveleket, iratokat, családi okmányokat, születési és iskolai bizonyítványokat, váltókat, regényeket, meséskönyveket, imakönyveket láttam a földön foszlányokban heverni. Ahol fényképeket, a nagymama fényképét együtt a csöpp unokájával, látok a földön, ahol egész családi fölvételeket, sőt családi fényképalbumokat találtam: benne az anya, amikor még kisleány volt, az apa kisfiú korában, a család, legelső nagyapjától a legkisebb unokáig minden gyerek benne, mindenkinek, az egész nagy családnak itt van a fényképgyűjteménye és a szertehullott kis fotografiákon érzékellen, durva kózákok csizmája taposott át. Hogy kellett szaladniok, milyen futva kellett menekülniök azoknak, akik még a legkedvesebb családi ereklyéjüket, a fényképalbumot sem vitték magukkal! És vajjon hol vannak most azok, akiknek tépett, taposott fényképei között én itt elfogódott szívvel nézelődöm? Vajjon hol lehetnek?

*

Járok a kifosztott lakásokban és a piszokban heverő iratok, könyvek és fényképek között iskolásgyeremek írkáit, füzetét találok. Találomra fölveszem

az egyik irkát, amelynek besározott cimlapján gyermekes írással ott a név:

Elcia Hittman izr. Delatyn.

Kinyitom az egyik irkát, az első oldalán a cím: Aufgabe.

És az első mondatok, amiket a kis Elcia Hittman „izr.“ beirt a füzetjébe, így szólnak:

Meine Mutter liebt mich. Ich werde von meiner Mutter geliebt.

A harmadik mondatban a kis delatyni leány az apjáról mond valami gyermekesen kedves dolgot, azután a nagymamáról, a nagypapáról, a testvérekről. A következő föladatban a kis barátnőjéről elmélkedik, majd a szorgalmas tanulókat dicsérő és a hanyag kisleányokat korholó mondatokat vet papírra. Amint azt már az ilyen gyerekek iskolai füzetjükben tenni szokták. És az írka mindegyik oldalán új „Aufgabe“ és a föladatok végén mindenütt aláírva a szerző: Elcia Hittman.

Ki tudja, mikor, ki tudja, hová menekült a kis Elcia Hittman az édesanyjával, aki őt szereti, sőt akitől ő szerettetik, ki tudja, hogy egyáltalán él-e még a kis galíciai iskolásleány? Én nagyon ellágyultam, lapozgatván az iskolai dolgozatai között és meghatottságomban elhoztam rommá lett otthonából az ő sáros, összevissza taposott irkáját, amelynek legelső sora arról beszél, hogy őt szereti az édesanyja...

*

Parasztsekereken és szánkókon sebesült katonákat szállítanak Delatynen keresztül. A nadvornai csata és a Kolomea körül lefolyt harcok sebesültjeit. Nadvorna felől elhaló ágyudörgés hangzik ide néha. És megszólal a trombita és magyar huszárok lovagolnak

át Delatynon. A nap tavaszi erővel tűz le és a dél-
előtti tiszta napsütésben festői panoráma, ahogy a
huszárok átlavagolnak a pusztulást lehelő házsorok
között. Közben orosz foglyok százait kísérik, megint
lovaskatonák érkeznek, a huszárok lovagolnak, piros
a nadrágjuk, kék a sapkájuk: nagyon jól festenek a
a lovon, amelyet ugyancsak keményen megülnek.
Most municíós szekerek döcögnek, ágyuk érkeznek,
tüzérség vonul át Delatynon. Megint huszárok lovagol-
nak át, velük szembe is lovasok jönnek, ismerősök
meglátják egymást, pillanatig álméknak, azután az
egyik odaszól a másiknak:

— Szervusz, öregem.

— Szervusz — feleli a másik és meg sem állhat-
nak, kezet sem szoríthatnak, ellenkező irányban vág-
tatnak előre.

Delatyn főutcáján megáll egy nagy huszárcsapat,
a huszárok leszállnak a lóról és érces magyar hangon
harsog a vezényszó:

— Hevedereket megereszteni!

Magyar beszéd folyik mindenfelé. És gyalogos
katonák érkeznek, bakák masíroznak, a telegráf-
fölszerelő katonák szakaszai jönnek, ismét lovasok,
tüzérek, ágyuk, közben trén vonul át, kocsik, automo-
bilok, szűk már a delatyni főut, mindenfelől ömlik a
katonaság, izgatott torlódás támad, egyszerre minden
elakad és új katonaság hömpölygő áradata érkezik,
a napsütésben csillognak és ezernyi fénylő színben
tündökölnek a sapkák, a kardok, a puskák, az unifor-
misok. Egyszerre elfelejtem az utat szegélyező pusztulást,
a kifosztott lakásokat, a földult otthonokat, a
romokat, mindent, csak nézem az egyre növvő színes
és festőien érdekes katonatábor, hallgatom a forró

és izgalmas, minden más hangot elnyomó lármát, a szálló vezényszavakat, hogy:

— Indulj!

— Siess! Menjünk!

Egy sóhaj szakad föl, epesztő vágy:

— Csak egy kis víz vóna!

Aki tud, mozdul, indul, aki nem tud, áll tovább, a sanitészek is jönnek, a vöröskereszt lobog az enyhe szélben és az egész nyüzsgő, zsibongó katonatáboron átvillámlik az örömhír:

— Cernovicot visszafoglaltuk!

Ma történt az esemény, senki sem tudja, hogyan került ide a híre, de valaki kimondta és a részeg kavardásban ujjongva röpül tovább, szájról-szájra, száll, mindenki tovább kiáltja a szomszédjának:

— Cernovic a mienk!

A harcból jövő és új harcba menő katonákhoz, amikor átvonulnak Delatynon, akkor is elérkezik az ilyen örömhír, amelyet csillogó szemekkel, boldogan adnak tovább. Egy pillanatra nem érzik, hogy fáradtak, hogy elcsigázottak, ebben a percben csak az a fontos, hogy

— Cernovicból kivertük az oroszokat!

Tovább folyik az izgatott beszélgetés és néhány perc múlva új öröm izgalma fut át az arányaiban egyre növekvő hadseregen.

Gazdátlanul, senki se tudja, ki indította utnak, átharsan a hír a levegőn:

— A németek ötvenezer oroszot fogtak megint a Mazuri-tavaknál.

— Hindenburg ismét ötvenezer foglyot ejtett!

Az öröm szárnyain röpül tovább a hír, valóban azon a napon, amikor a nagy német győzelemről az

első híradás érkezett, amely Berlinből ime elröpült Delatynba. Az örömhír nyomában fölhangzott a katonák ajkán a remény hangja:

— Ha így megy tovább a dolog, nemsokára vége lesz a háborúnak. Akkor nemsokára béke lesz . . .

— Egyszer tán végre mégis béke lesz így . . .

És mennek, menetelnek a katonák és új csapatok érkeznek át a temetővé varázsolt galíciai városkán.

A nadvornai romok között

1915. február 28.

Delatynból napfényes délután indultunk el Nadvorna felé. Az országuton, amerre az automobil robogott velünk, orosz foglyokat kísérték. Helyenként összelőtt házak romjai között vezetett el az utunk és közben — mindig közelebbről — ágyudörgést hallottunk. Amikor beértünk Nadvornába, már nagyon erősen hallatszott az ágyuzás: a közelben dolgozhattak és döröghettek már az ágyuk. Nadvornában a pusztulásnak eddig még sohasem látott és elképzelhetetlen képe fogad. A delatyni pusztulás, az oroszlenyelországi szétlőtt falvak pusztulása mind semmi ahhoz, amit Nadvornában láttam. Rettenetes harcok dühhettek itt, harcok, amelyek a kis galíciai várost csaknem egészen a földdel egyenlővé tették. Itt nem kifosztott és elrohasztott házakat és utcákat talállok, mint Delatynban, nem földult lakásokat, nem is a fölégetett épületek adják meg a város karakterét. Itt az ágvuk tornájának szörnyű színtere van, itt a gránátok zuhoghattak záporként, itt az ágyutüz mindent elsöprő lávája hamvasztott el mindent. Itt az igazi háboru járt.

Egész utcák és városrészek egyszerűen megsemmisültek. Nadvorna volt — nincs. Házak és ház-sorok helyén néhol csak néhány kormos téglá hever. Helyenként egy-egy magánosan álló kémény jelzi,

hogy itt is ház emelkedett valamikor. Házsorok helyén kisebb-nagyobb téglatörmelékek, kormos malterdarabok, a gránát nemcsak lerombolta az épületeket, hanem elhamvasztotta, egyszerűen fölfalta, megemésztette a házak alkatrészeit, egész anyagát. Némely helyen viszont valóságos domb képződött épületek roncsaiból. Ahol csak a tetőt, az ajtókat és az ablakokat szakította le a gránát, ahol tehát megmaradtak a kopár falak, azok — és ilyenek vannak szép számmal — nem tartoznak Nadvorna legszomorubb épületei közé. Ahol egy-egy ház, sőt egy-egy utca helyén néhány téglá áll, ahol kormos faltörmelékek jelzik egy-egy ház helyét, ott van a nadvornai igazi pusztulás. És a város jelentékeny része így pusztult el.

Vannak városrészek, amelyeket meglehetősen megkímélt az ágyutüz. Itt szépen kiépült, rendes utcákat találunk, csinos, kisvárosi épületekkel. Sőt néhány díszes épület is akad, olyan, amelyik még nagy városban sem csufitana el egy utcát sem. Ezeken az utcákon is többnyire akad néhány rommá lőtt épület, de a házak nagy többsége sértetlen. Mindössze hogy kirabolták az oroszok. Mert hát Nadvornából is elvittek minden elvihetőt. A város tulnyomó nagy részéből azonban nem fosztogathattak, nem vihettek el semmit, mivelhogy ott nincsen semmi, csak pusztulás van, csak kormos téglák, elgörbült vasdarabok, — itt-ott ritkán — árva kémények, pernyés, elmálló faltörmelékek vannak. Más semmi.

*

Folytonos ágyudörgésben járok Nadvorna romhalmazai között és amerre megyek: tele van az utca, a házak között és a romok fölött jönnek-mennek, az

egykori városkában élénk az élet. Az oroszok alighogy elhagyták még a várost, amely természetesen tele van osztrák-magyar katonasággal. De nemcsak katonák járnak az utcán, hanem a polgári népesség is valósággal elárasztja a nadvornai romokat. Ugy járnak-kelnek, álldogálnak és beszélgetnek Nadvornában az emberek, mintha nem is dörögnének — valahonnan a közelből — az ágyuk. Pedig dörögnek, ugyancsak erősen dörögnek. Mintha nem is hallanák, mintha ez egészen természetes dolog volna. Nadvorna sok vihart látott népe egykedvűen jár és áll az utcákon, ügyet sem vetve az ágyúszóra. Láttak ők már nagyobb vihart is, hallottak ők már zengőbb ágyúszót is. Most egyetlen löveg sem csap be a városba, holott ők — akik itt maradtak — túléltek azt is, amikor az ágyuk félelmetes torka egyenesen Nadvornára okádta a tüzet és házakat, utcákat egyszerűen elsöpört, amikor majdnem az egész város elpusztult. Igaz, hogy ezt sokan nem éltek túl, igaz, hogy a házakkal és utcákkal együtt pusztult a lakosság is, tömegesen hamvadt el Nadvorna népe, de azok, akik most itt állnak és járnak az utcákon, azok mind túléltek azt a gránátesőt; mi hát azoknak ez a kis ágyuzás?

Kaftános zsidók, nők és gyermekek járnak-kelnek, mindenki arról a sok szörnyüségéről beszél még, amit az imént kitakarodott oroszok véghezvittek. Kislányok futkároznak mindenfelé és stolverket, csokoládét kínálnak megvételre! A kis stolverkarusok vidámak, mosolyognak. Itt, ebben a földig rombolt városban is megérik az a nagy megkönnyebülés, amit az oroszok kivonulása okozott. Amikor az ember ezt az utcai élénkséget és nagy sürgés-forgást látja, önkéntelenül is föltámad a gondolat:

Vajjon hol lakik ebben az elpusztult városban ez a sok ember, hol alusznak és tulajdonképen mit esznek ezek? Általában hogy élnek? Maga a fizikai élet, az élés, hogy nem szünik meg egy ilyen szörnyű helyen? Fölmerülnek ezek a kérdések a nadvornai romok között, ahol izgatott emberraj nyüzsög és nem is látszik észrevenni, hogy az eget is megreszketteti az egyre erősebbé váló ágyudörej . . .

*

Végigjáróm egész Nadvornát, az enyészetnek ezt a vigasz nélkül való birodalmát. Az idő erősen behajlik a délutánba, már nem lehet messze az alkony. De a nap bágyadt sugarai még letűznek a magános kéményekre, a téglarakásokra, a kormos, elmálló fal-törmelékekre, a néhány épen maradt házra, az egykori szép kis városra, egész Nadvornára. És a lánykák stolverket kínálnak és a kaftános zsidók meglőrt fényű szemében a remény tüze csillan, az aszonyok, a lányok, a férfiak, a fürge gyerekek, mintha valamennyien egy szebb jövőbe vetett áhitatos bizalommal állanának ott a nadvornai romok között, az alkonyat felé hajló, napos, hideg délutánban. És nem is hallják, hogy a fejük fölött ágyuk dörögnek.

Ágyuszó

1915. március 1.

Elrobogtunk a nadvornai romok közül és mentünk arrafelé, amerre az ágyuk szóltak. Még egészen világos volt, de az országút mentén itt is, ott is tábornütüzek lobogtak, körülöttük katonák álltak, ültek, feküdtek, ételt melegítettek, kanalazták a párolgó folyadékokat: tea is lehetett, kávé is, leves is. Az országutat körülölelő mezőkből keresztek ütköznek ki sűrűn, erre már sok a katonasír. És — robogván az ágyuk felé — a dörgés egyre félelmetesebb lesz, már valósággal bőgnek az ágyuk. Nagyon heves az ágyuzás és mi már igen közel járunk az állásokhoz, sőt — ahogy azt jól nevelt haditudósításokban olvasni szoktam — mi egész egyszerűen belekerültünk az ágyutüzbe.

Gyalogosan folytathattuk utunkat. Az ágyuzás szinte siketítően erős volt, szünet nélkül dörögtek a legkülönbözőbb irányokból. Mi völgyben mentünk, körülöttünk hegyek, ismét völgyek, nem tudtuk, nem is sejtettük, merről tüzelnek, merre céloznak. Csak másnap tudtuk meg, hogy ez a nadvornai csata utójátéka volt és hogy az orosz állások a közeli Osztre-hegyen voltak, amíg el nem söpörte őket az az ágyutüz, amelybe mi egé-

szen véletlenül kerültünk. Most mi fölöttünk egyformán átröpültek az osztrák-magyar és az orosz lövedékek. Én másodmagammal hóval fődött domboldalon fölkapaszkodtam egy kis magaslatra. Innen meg lehetősen beláttam az egész vidéket. És innen az ágyuk körül fölcsapó füstoszlopokat is láthattam, sőt feltörő lángnyelveket is láttam, ettől fogva és mindenfelé láttam a shrapnellt fölrobbanni. Füst szállt föl a dörgés nyomán és mint mennydörgés után a villámlás, úgy gyuladt ki és robbant szét a levegőben a shrapnell. A lövegek többnyire olyan messzire csaptak le, hogy meg sem figyelhettük, de mégis mindig az volt az érzésem, hogy a fejem fölött zug el minden röpülő löveg. Bugva közeledett felém a gyilkoló tüzmadár — tán nem is közeledett, de így érzi az ember — idegesítő, feszült állapot, amíg valahol le nem csap, mert addig mindig bizonytalan a helyzet. Mert hátha éppen hozzám jön — kell okvetlenül gondolnom. De nem jött hozzám, a közelemben se ért, a legközelebbi is legalább száz lépésnyire csapott le tőlem; a legtöbb átzugott fölöttem és több száz méternyire robbant el, izgalmas tűzijáték közepette a szürkülő levegőben. Lassanként megszoktam a folytonos ágyudörgést, megszoktam a bugást, a zugást, a shrapnellrobbanást, a fölcsapó füstöt, a futó tüzfényt, a cikázó és részegen forgó, kigyózó lángcsikot köröttem, fölöttem, már nem is volt félelmetes, csak nagyon különös. Milyen kár, hogy emberekre zudul ez a gyilkos tüzeső!

Közben gyalogsági sortűz ropogott bele az ágyudörgésbe, amely csak nem akart gyöngülni. És ebben a heves ágyutűzben, a röpködő shrapnellek, gránátok és golyók közepette katonák másznak föl magas fákra

és a legnagyobb nyugalommal készítik a telefon- és telegráf-főlszerelést a visszahódított területen, amely még harcok színhelye. A katonák, akik hosszú vonalon, messzi területen a fákon dolgoznak és a fák alatt csinálják az annyira fontos és nélkülözhetetlen vezetéket, sokkal közelebb kerülnek a bugó lövegekhez, nekik igazán a fejük fölött robban el a shrapnell, ők valóban komoly életveszedelemben forogtak folyton, de azért nyugodtan, önfeláldozó kötelességtudással végezték munkájukat, ügyes, szorgos kezük imponáló biztossággal készítette a tábori telefont, mintha semmi közük sem volna a körülöttük röpködő veszedelemhez. A fákon és a fák alatt munkálkodó köz-katonáknak dolguk volt, ők nem értek rá törődni ágyudörgéssel, golyóval, gránáttal.

Lassanként besötétedik, indulunk visszafelé. Lovaskatonák vágtatnak el mellettünk, mi megyünk és mögöttünk mindinkább gyöngül az ágyuzaj. Nem azért, mert távolodunk csöndesen — gyalog megyünk; ez a néhány lépésnyi távolság igazán nem tompítaná az ágyuk hangját — hanem azért, mert az ágyuk már ritkábban és egyre kevesebbet lőnek. Esteledik, tán kis nyugalom lesz.

*

Fölültünk automobiljainkba és megindultunk visszafelé. Amikor Nadvornán robogtunk át, a pusztulás képe még ijesztőbb volt, mint nappal. Az utcán itt-ott tábortüzek égtek, körülöttük melegedő katonák. Néhány épen maradt épület ablakából — gyönggyertyafény a szobában — az élet pislákol ki bátor-talanul. Mintha temetőben járnánk. Az elpusztult épületek helyén emelkedő kis téglahalmok mintha sírok volnának. A magánosan álló csonka kémények a nadvornai árva éjszakában sirköveknek látszanak...

A fölszabadított Kolomeában

1915. február 27.

Február tizenkilencedikén délelőtt napfényes, szinte egészen tavaszias időben robogott be velünk az autó Kolomeába, ahonnan tizenhetedikén este futott ki az utolsó kozákcsoport. A Kolomeába vezető országutát egész szélességében végighömpölygi az osztrák-magyar katonaság. Véget nem érő hosszú sorban követik egymást gyalogosok, lovasok, tüzérek, tréning-lapok: színes, mozgalmas katonaváros lett Kolomeából, Galiciának ötvenezer lakost számláló, egyik legszebb városából. Bent a város belsejében is mindenféle katonaság táborozik, trombitaszó hallik, néha dobörgés.

Beérkezünk a város szívébe, a Ringplatzra. Ez egy négyszögletes, tágas, nagy tér, tele vendéglőkkel, kávéházakkal, elegáns üzletekkel. Itt egészen nagyvárosi képe van Kolomeának és ezen a napon, harminchat órával az ellenség kitakarodása után, a város főterén izgalmas, eleven élet löktet, a Ringplatz csupa szín, csupa hangulat, csupa mámor. Az első benyomása az embernek az, hogy ni, mintha itt nem is éltek volna öt hónapon keresztül orosz katonák, a város külseje egészen ép, szinte érthetetlen, sehol lerombolt és fölégetett házak, szép, tiszta épületek egymás mellett és csillogó kirakatu üzletek; még egy ablaküveget se zúztak be. Egyébként is ünnepélyes és festői képet

nyújt a város főtere, amely szinte a szorongásig tele van emberekkel, akik a Ringplatzot megszállották. A tér közepén kolomeai parasztok — férfiak és nők — százai állanak igen nagy tömegekben, A ruhájuk csupa ríktó szín, amely az enyhe napsütésben fénylik, csillog. Az asszonyok és leányok fején diszes, fantasztikus piros kucsma, a férfiakén kékszinű kucsma. A parasztok naphosszat állnak egymás mellett és csöndesen bámulják a katonaságot és a körülöttük hullámzó tarka, sokszinű életet. Kaftános zsidók mozgékony fekete serege övezi mindenfelől a téren táborozó paraszt lakosságot, ezek már nem csöndesek, ezek hangosak, lármások, zümmögnek, futkároznak, ezek örülnek, boldogok, ujjonganak, ezek úgy nézik a fölszabadító katonákat, mint uj, boldog és szabad idők szent prófétáit; rajongva, szerelmesen, áhitattal . . .

A kaftános zsidók sokat szenvedett és pofozott arca csupa mosoly, ők nyüzsögnek itt is, ott is, mindenütt és sokat, sokat beszélnek, most jól kibeszélik magukat, hiszen öt keserves hónapon keresztül nekik nem volt szabad beszélni, ők egy szót se szólhattak. Most beszélnek, egymáshoz, másokhoz, ismerőshöz, ismeretlenhez, mindenkihez és olyan boldogok hogy beszélhetnek, úgy örülnek, hogy szóba állnak velük, hogy válaszolnak nekik; úgy csudálkoznak szegények, hogy most senki sem rug beléjük, most senki sem pofozza őket. És nézik, csak nézik a katonákat, integetnek nekik, a tarka zsebkendőjüket lobogtatják és a kalapjukat lengetik és tapsolnak a tenyerükkel. Nagyön megható ez az egyszerü, boldog, a szivekből melegen kiáradó öröm, ez a zsongó, zsibongó ünnepi láz . . .

Felhő lebben a tiszta napsütésre, a nevető szemek elszomorodnak, a derült arcok elborulnak, sűrű ránc szökken a kisimult homlokokra és sirásba csukló hangon kérdezik a kaftános emberek:

— Vajjon nem jönnek-e vissza? De hátha visszajönnek? Jaj, jaj! . . .

Majd bizalmat sugárzó, meleg tekintettel végignéznek az osztrák-magyar katonák nagy seregén és könnyörögve mondják:

— De ugy-e nem jönnek vissza? Ugy-e nem? Nem hát, hiszen ezek itt nem engedik. Hiszen olyan sokan vannak.

Olyan boldogok, úgy örülnek és mégis félnek néha örülni, nem mernek nagyon boldogok lenni olykor. Szegény, szegény megtépett galíciai zsidók! És a kolomeai napos levegőn átrezeg a tavaszi megenyhülés; ilyen egy rabságból felszabadult város, amely megmenekülve a rontó lidérc nyomása alól, boldogan föllélegzik. Igen, szinte fizikailag lehetett érezni ezen a sugaras koratavaszi napon, hogy Kolomea föllélegzik. Formás, szép nők vágnak át a Ringplatzon, meg-megállnak, nézelődnek, mosolyognak, élvezik az enyhe tavaszi időt és könnyedén, kecsesen, biztosan lépnek a napsütötte utcán, most nem kell rettegniök attól hogy megvadult kozákok megrohanják őket. Olyan jó ez a szabad biztosság! Gyermekes futkároznak az utcán, kacagnak, ezek is milyen boldogok, én nem tudom hogy van, de egyik se maszatos ma, tiszták és rendesek, úgy látszik, ma mindenki ünneplő ruhába öltözött. Ma ünnep van Kolomeában. A felszabadulás ünnepe. És a Ringplatz — ahol tegnapelőtt még botoztak — olyan kedves, olyan intim, pompázó, viruló színekben olyan gazdag, hogy káprázó szemekkel győ-

nyörködöm benne és nem tudok betelni vele. Alig tudok megválni tőle, pedig meg akarom nézni azt is, milyen a képük a mellékutcáknak.

*

Céltalanul, rendszer nélkül járom a kolomeai utcákat és csodálkozom, hogy a város csaknem teljesen sértetlen. A kisebb utcákban nincs nagy élénkség, mindenki a Ringplatzon van ma.

Trombitaszó hallik, új katonai csapatok érkeznek. Az öröm minden meleg izgalma átfut az embereken, a házakból, üzletekből kitódul mindenki az utcára, integetnek, ismét lobognak a zsebkendők és leperdül a fejeikről minden kalap. Egészen különös gyönyörűség nézni ezt az örömtől és boldogságtól reszkető várost. Olyan jó elvegyülni az ujjongó, mámoros emberek között, olyan végtelenül jóleső muzsika a fülnek a forró, izgatott, heves beszélgetésük. Mennyit szenvedhettek ezek az emberek, hogy az örömnek ilyen extázisába estek csak azért, mert most már — nem bántják őket. Mennyit bánthatták őket! Egy-egy percre — mint settenkedő, kísértő rém — vissza-visszatér még a rémület:

— De hátha mégis visszajönnek! . . .

Itt is, ott is fölhangzik az ijedt rémlátás, de azután megint győz a bizakodás, a szebb jövőbe vetett hit:

— De nem, nem jönnek azok többet ide vissza. Az lehetetlen . . .

A Ringplatz mind a négy oldalán csupa egyemeletes házból épült össze. A házakon kis erkélyek vannak. Ezek is a rogyásig tele vannak emberekkel, tele van minden ablak és amerre nézek, akire nézek, mindenütt, mindenki mosolyog. És újra megszólal a trombita és pereg a dob és hangzik a vezényszó és masi-

roznak a katonák. Autók robognak, kocsik vágatnak, utcai árusok kínálják az áruikat, beszélgetnek, nevetnek, kiabálnak, tapsolnak, selyemruha suhog, itt sétálnak, ott sietnek, amott nagy csoportok állanak és zsonganak: mindez valami nagyszerű és boldog lármába, valami meleg, ópiumos zajba olvad föl és végigzuhog, általömlik a városon. Soha nem élhetett Kolomea ilyen erőből duzzadó, intenzív életet. Öt hónapi csöndes haldoklás után nagy ünnepi robajjal támadt föl itt az élet.

A falakon, a hirdető oszlopokon azonban még egészen — orosz világ van. Orosz plakátok függnek mindenütt, az eltemetett rémuralom kinzó emlékei. A barbárság írott rendszabályai vigyorognak az ember felé, rendeletek, amelyek elkoboznak minden emberi szabadságot, amelyek megcsufolják az emberi öntudatot, amelyek rabigába görnyesztenek és állati sorba parancsolják az embert.

Kimegyek a város határába, megnézem a hidakat, amelyeknek fölégetését a menekülő oroszok megkísérelték. Két fahíd vezet be Kolomeába, egészen egymás mellett, párhuzamosan. A hidakat nemcsak fölgújtották, de föl is robbantották az oroszok, de azért mind a kettő használható — bár erősen megrongált — állapotban maradt. A két hid karfái, sőt talapzatuknak egyes részei is teljesen szénné égtek. Kormos cölöpök, széngerendák merednek és a hidon átvezető sinpár teljesen széttépvé, darabokra zúzva, roncsokban hever.

„Grand Hotel Bahr“ nevét viseli az a vendéglővel egybekötött kolomeai szálló, ahol megszállottunk. A vendéglőt, ahol két nappal azelőtt még orosz tiszték étkeztek, a képzelhető legrendesebb és legtisztább álla-

potban találtuk. A „Grand Hotel Bahr“ üzemben maradt az orosz uralom alatt is, február 17-én még az oroszoknak, 19-én már nekünk terítettek. A vendéglőben is mindenki örült, tán még sohasem készítettek ott olyan izes, jó ételeket. Amikor — távozóban — elbucsuztunk, a kedves, pirosarcu fiatal kiszolgálóleány csillogó szemekkel kiabálta utánunk:

— Glück auf!

A sárga arcu, láthatóan tüdővésztes pincér rekedten kiáltotta utána, a kövér vendéglősnével együtt:

— Glück auf!

És kimentünk az utcára, a Ringplatzon álló automobiljainkban elhelyezkedtünk. Alkonyodott. Kolomea főtere fölött enyhe szürkület borongott, a felhőtlen ég tiszta kékje mosolygott le az emberekre, akik éppen oly frissek, éppen olyan mámorosak és meghatottak voltak, mint délben. Óriási tömeg hullámozott a Ringplatzon most is, az emberek nem fáradtak el az örvendezésben. Az élet elevenségéből, a zsongás, zsibongás, mindent átölelő melegségéből nem veszített semmit. A déli buja színeiben pompázott most is a Ringplatz és a leszálló félhomály bizarr tónusba öltöztette a színeknek ezt a gazdag tobzódását. A különböző egyenruhájú katonák, a piros és kék kucsmás parasztok, a kaftános zsidók, a cilinderes gavallérok, az egyszerű munkásleányok és a selymes, csipkés dámák most is ott tolongtak Kolomea főterén.

Amikor megindult velünk az automobil, kicsit fájt a szívem. Szerettem volna ott maradni, Kolomeában. Ahol annyi örvendező, boldog embert láttam. Én még sohasem láttam ennyi boldog embert, ennyi őszinte emberi öröm áradó melege még sohasem lüktetett felém . . . Az emberi szenvedések oceánja hívta életre ezt a sok-sok emberi örömet.

Sanok, a halott város

1915. június 1.

Néhány nappal az oroszok kivonulása után érkeztem Sanokba és a békés időkben szép és virágzó várost gyászos állapotban találtam. Sanok a halott város, Sanok egyszerűen és csöndesen kimult az orosz uralom alatt. Ezt a várost nem úgy hagyták itt az oroszok, mint Tarnovot, jólétben, épségben, fehér kenyérrel, Sanok belehalt az orosz uralomba, itt megakadt, megszűnt minden élet, itt nincs mit enni, nincs mit inni, de még az se nagyon van, aki egyék és igyék: Sanokban ember se nagyon van. Ijesztően néptelenek, szinte félelmesen üresek a sanoki utcák és terek, alig lézeng itt-ott néhány gyerek és néhány roskatag öreg. Hol van Sanok népessége? Hogy hol van, ki tudna arra válaszolni, de hogy Sanokban nincsenek, az bizonyos. Elszéledtek az egész világba szanaszét, de Sanokot elhagyták, innen a lakosság tulnyomó nagy része az orosz invázió elől elmenekült. Tán egyetlen galíciai városból sem menekültek el annyian, mint Sanokból, ahol az oroszok már a lakosságnak csak kis részét találták.

Pedig békés időkben, valamikor Sanok Galiciának egyik legszebb városkája volt. Sanoknak — domboldalon terül el — gyönyörű fekvése van. Hegy-

völgyes, szakadékos utcái, az egyik meredeken emelkedik föl, a másik hirtelen le: Kőrmöcbánya vadregényes terepviszonyaira emlékeztetnek. Egyébként is gesztenyefákkal van tele a város, a széles utcák mindkét oldalát duslombu fák szegélyezik, csupa zöld lomb az egész város. És egyik park a másikat éri Sanokban és majdnem minden háznak utcára nyíló, szép virágoskertje van és az épületekről így az a benyomása az embernek, mintha nyaralók, villák volnának, mintha villa-sorban járnék, mintha Pesten, a fasorban sétálnék, csak hogy kisebbek és egyszerűbbek a villák. A sanoki Fő-utcában persze már elmaradnak a kertek, itt üzletek ajtai nyílnak az utcára. De az üzletek mind-mind üresek, kirabolva, kifosztva, a redőnyök letépve, ajtók, ablakok betörve. Minden üzletet kifosztottak az oroszok, egyetlen egy sanoki üzletben nem maradt egy fióknyi portéka, nincs Sanokban bolt, ahol árulnának valamit, megszűnt az üzleti élet, a régi forgalmas bolt helyiségek falai kopáran merednek, csak a drogériát rendezték be hirtelen és ott már meg is kezdték az új áruk kiárusítását. És borzasztó éhinség dúl Sanokban, még az ott lézengő kevés embernek sincs mit ennie és sehol semmit sem árulnak az egész városban, sehol semmit nem lehet kapni. Halott ez a város, ki tudja, mikor fog ismét fölébredni.

Nem lehet elképzelni azt a gyászos és sirásra ingerlő hangulatot, amely az üressé vált, kihalt sanoki utcákat belengi. A zöld lombos fák alatt, a virágos kertekben, a kedves, stilusos házak között elviselhetetlen némaság, halálos csönd, kétségbeejtő mozdulatlanság. Ez már nem is a temető hangulata, ez valami sokkal szomorubb, mert itt minden a régi életre emlékeztet, csupa beszédes nyoma az elmúlt életnek,

itt valamikor meleg zaj, eleven lárma volt, itt, ezekben a házakban, ezekben az utcákban emberek sűrögtek-forogtak, családok éltek, gyermekek születtek, nőttek, hancuroztak, itt emberek hittek, reméltek, szerettek, öleltek, itt az élet minden csodálatos és nagyszerű tüzijátéka lobogott, minden hangja lármázott és most fagyos csönd van, most semmi nincsen; irtózatos ez a tragikus ellentét, ez a hideg hullává merevedése mindennek, ami tegnap még élet volt.

*

Sanok néhány utcáját teljesen érintetlenül hagyta a harc, a házak egészen épek, sértetlenek. A házak belül azonban legnagyobbbrészt üresek, az oroszok minden butorzatot, minden értéket elraboltak belőlük és a szobák olyan piszkosak és büzősek, hogy csak nehezen lesznek ismét lakhatóvá tehetők. Azokból a lakásokból, ahonnan nem menekültek el az emberek, az oroszok lehetőleg nem rabolták el a butorokat, de ilyen lakás aránylag kevés van Sanokban. A város több pontján a pusztulás képét mutatja épületeiben is. Házakat és egész házsorokat perzselt föl az ágyutűz, vannak utcák, amelyeknek mindkét házsora romokban hever, kormos tégladarabok és törmelékek egy-egy ház helyén és magánosan égnek meredő csonka kémények. A szétlőtt épületek mellett olyan házat is találok Sanokban, amely elkerülte az ágyutűzet, de a kozákok fölgyújtották. Nagyon sok ház hever romokban Sanokban, de élet nem igen van azokban a tulnyomó számban levő utcákban sem, ahol a házak falai épek maradtak, de egyebekben minden eltűnt a falak közül.

Síralom nézni a cifrabetűs föliratu üzletek üres, kopár falait. A Fő-utcában meglátom a cukrászdát,

ennek lehuzott rollóját épen hagyták, bizonyára itthon maradt a cukrász. Bemegyek a kapun az udvarba és így a konyhán át bejutok a sanoki cukrászdába. Izléssesen festett falu két egymásba nyíló szoba a sanoki cukrászda, kis márványasztalkákkal, rózsaszínű bársonyfotelekkel. Intim, kedves hely a sanoki cukrászda, ahol jobb időkben hangulatos, szép napokat tölthettek az emberek, ezekben a puha, rózsaszínű fotelekben, ott a márványasztalok körül. És most? A konyhában egy öregasszony álldogál a hideg tűzhely mellett, teát kérek tőle. Keservesen panaszkodni kezd, hogy se teája, se kávéja, semmije, még egy falat kenyere sincsen, azért is tartja zárva a cukrászda utcára nyíló vasrollóját, ő maga is majdnem éhen hal. Nincsen Sanokban semmi sem, mindent megették, mindent elvittek az oroszok. Kimegyek a szomoru sanoki cukrászdából és tovább bolyongok a kihalt utcákon, a romok között, a lugasos, szép villaszerű házsorok között.

Kiérek a piactérre, fabódék sorakoznak egymás mellett, a legtöbb bódé üresen áll, de néhány bódében már árusítanak egyetmást a sanoki zsidók. Cukorkafélék, limonádé, itt-ott kenyér csábitja a bódék áruasztalán a piacon hemzsegő katonákat, akik hamarosan megveszik az egész készletet és már ismét üres az a néhány bódé is, ahol az előbb megindult a forgalom, oroszulás óta az üzleti élet első, halovány jelentkezése. Hasztalan a sanoki zsidók minden szédületes élelmessége, nincsen portéka, nem lehet üzletet kötni. És a városban óráról-órára mintha mégis jelentkezne valami föleszmélés-féle, az ébredésnek alig-alig észrevehető gyöngye jelei: mintha csendesen, egyenként kezdenének visszatérni néhányan azok kö-

zül, akik elmenekültek, az utcákon itt is, ott is föl-
tünedezik néha egy-egy imbolygó alak . . . Az ott-
honukat keresik.

*

Kimegyek a város szabályos, szép főterére, a Ringplatzra, melyet teljesen épen s sértetlenül hagyott az oroszjárás. Itt hangos, színes élet lüktet: katonai autók egész nagy tábora a tér közepén és járókelő, csillogó egyenruhájú katonákkal tele az egész tér. És automobílok robognak ki a térről és vissza a térre, itt eleven nyüzsgés, hangos lárma, a Ringplatz a maga élettől duzzadó mozgalmasságával meleg szígetként emelkedik ki a halott városból. A Ringplatzon emelkedik a franciskánusok ősrégi, ódon kolostora. Itt van a szállásunk. Rozoga falépcső vezet föl a dohos szagu, évszázados falak között az emeletre, ott vagy tizenöt szoba sorakozik egymás után, üres valamennyi, egyetlen butordarab sincs bennük. Este, amikor a Ringplatzon már minden elcsöndesül, a franciskánus barátok sanoki kolostorának legbelső szobájába botorkálok be pislogó gyertyafény mellett. Halotti csönd az üres szobákban, nehéz, dohos levegő, mintha halottak hevernének körülöttem. A kolostor öreg templomának mélyszavu harangja tizet üt. Én a szoba egyik sarkában pihenőre térek. Olyan az érzésem, ott a sanoki franciskánus kolostor nyomasztó csöndjében, fullasztó, nehéz sötétjében: mintha kriptában feküdném.

A nadvornai csatátéren

Február 20.

Február tizenötödikén verték ki az osztrák-magyar csapatok az oroszokat a galíciai Nadvornából, de a nadvornai csatának ezzel még nem volt vége, az tartott tovább, egészen tizenkilencedikéig, amikor végleg megtisztult Nadvorna környéke az oroszoktól. Amikor ugyanis az osztrák-magyar csapatok bevonultak Nadvornába, a kiszorított orosz sereg Nadvornától néhány kilométernyire megállott és tizenhatodikától tizenkilencedikéig, tehát három napig tartó elkeseredett ellentállást fejtett ki. Osztre falut és annak környékét szállották meg az oroszok február tizenhatodikán és az osztrei hegyoldalon helyezkedtek el igen jól védett és szinte bevehetetlennek látszó állásokban. Az orosz gyalogság az Osztre-hegy lejtős oldalán beásta magát, amennyire lehetett erős földőzékeket készítettek és gyalogsági tüzzel hiába árasztották el a mi csapataink ezeket az állásokat; az teljesen hatástalan volt. Szuronyrohamra gondolni sem lehetett, mert a hegyoldalon láthatatlan földőzések mögött elhelyezkedett oroszok kényelmesen betekinthették az egész környéket és játszva lelövöldözhatték volna a mély völgyből fölfelé igyekvő gyalogságot. Tüzérségi támadással kellett tehát az oroszokat az Osztre-hegy oldalában elfoglalt igen erős állásaikból kiverni. Az osztrák-magyar csa-

patok tüzérsége egy erdőség szélén helyezkedett el, az Osztre-hegynél jóval magasabb pozícióban. Ez a jól megválasztott magaslat, ahonnan nem volt nehéz letekinteni az Osztre-hegy oldalára, légvonalban alig három kilométernyire volt az orosz állásoktól. Az osztrák-magyar ágyuk a hegyről gyilkos tüzelést nyitottak az ellenséges állások ellen. Az oroszok makacsul védekeztek és szívósan tartották magukat. Tüzeltek, lövöldöztek szünet nélkül ők is, a rendkívül heves harc három napig tartott és tizenkilencedikén korán reggel az oroszok nem bírták tovább az osztrák-magyar ágyuk rendkívül hatásos tüzét, nagy veszteségek után futva menekültek Osztre község környékéről és a mi csapataink megszállták az elhagyott orosz állásokat.

Tizenkilencedikén reggel ért véget a nadvornai csata és én huszadikán reggel kilenc órakor már megjelenhettem a nadvornai csatatéren. Nadvornától autómobil vitt bennünket az országuton előre. Katonacsapatok jöttek és mentek minden irányból, a trén döcögött el mellettünk, a tábori konyha, vágott marhák husa, malacok: a megszokott kép. Az országutat szegélyező árkokban itt is, ott is döglött lovak hevernek, némelyiken borzalmas sebet ütött egy-egy eltévedt srapnell! Akárhány házat a földdel egyenlővé rombolt a gránát, kormos, düledező falak, kémények, romok. Legtöbb épület teljesen sértetlen, ezekben majdnem normális élet folyik, az ablakokból kíváncsi tekintetek szegeződnek az országutra, férfiak, nők bámulnak ki, amott az egyik ház előtt gyerekek álldogálnak, a küszöbön egy csudálkozó szemü apróság, alig látszik ki a földből, nem lehet több egy esztendősnél. Tegnap itt még gránátok repültek és alig néhány lépésnyire vagyunk a tegnapi orosz állásoktól, ahová pedig zápor-

ként hullott a srapel és a bomba. Milyen véletlen, hogy az a csöpp gyerek ott és a többiek, akik kinéznek az utcára és az országuton álldogálnak, élve maradtak. Megyünk tovább. Kocsikon, lovakon, gyalogosan katonák mennek, csak mennek. Az országut mentén fáradt katonák hevernek a hóban. Gyalog megyünk tovább és beérünk Osztre faluba. Az ut egyre emelkedik, ezekben a szalmafedezéses kis házakban tegnap reggel még oroszok laktak. A falunak nincs egy rendes utcája, össze-vissza épültek a szegényes viskók. A gránát és srapel sűrűn csapkodott ide, beszédes nyomait találjuk mindenütt. A föld mélyen és szélesen fölszaggalva, a tátongó üregekben szénfeketétvé váltak a rögök, ide gránát vágott, amit a közelben heverő széttépett fátörzsek is mutatnak. Ami a földet így kívázza és megsüti, ami a fát így lesújtja, mit tud az tenni az emberrel, a szegénnyel, aki az útjába áll. Odébb nagy területen fölturva a hó, piros, mintha vérrel itatták volna át: itt srapel robbant föl. A földön srapelhüvelyek, fölrobbant lövegek maradványai, üres patronok százai, itt már keményen folyt a harc.

Megyünk följebb, amerre az Osztre-domb emelkedik. Itt már árkokat és dekungokat találunk. Erre kezdték beásni magukat az oroszok. Nem igazi lövészárkok ezek, árkok egyenként, egymástól függetlenül, szalmával bélelve, deszkatetűzettel, elég jó fedezék. Az osztrák-magyar tüzérség nagyon jól célzott, a gránátok az árkok közvetlen szomszédságába csaptak le, föltépték és fölégették a földet és sok fedezéket egyszerűen elsöpörtek. Arra nem volt elég idejük az oroszoknak, hogy az egész vonalon jól beássák magukat, félig kész árkokat is találunk. Tovább megyünk fölfele. Elhaladunk egy ház előtt, amelyben tegnap, 19-én,

amikor a mi katonáink már megszállták az Osztre-hegyet, négy mélyen alvó orosz katonát találtak. Mire fölnyitották a szemüket, már — foglyok is voltak. Otthagyt az orosz töltnyeket szedeget néhány katona, mert municiót is zsákmányoltak az osztrák-magyar csapatok. Elérkezünk az oroszok főállásához. A hegy-oldalban szanaszét össze-vissza vannak az orosz lövő-árkok. Vannak igen jól megépített árkok, erős fedezékekkel, sőt a dekungokat kis fenyőgalyakkal is földszitették az oroszok. Ekkor még, ugylátszik, volt idejük. Később azután — amikor az osztrák-magyar ágyuk közbeléptek — fogytán lehetett az oroszok ideje és nem lehetett egészen zavartalan a munkaalkalmuk, egész sereg hirtelen elkészített, primitív árkot találunk, aféle szalmával bélelt földturást, előtte fedezékül kis halom. Csodálkozni kell azon, hogy az osztrák-magyar tüzérség milyen pontosan eltalálta az orosz állásokat. Ugyszólván minden árok közvetlen közelébe lecsapott a gránát és nagyon sok árkot egyenesen eltalált, a föld köröskörül mélyen földturva, a lövészárkok fedezékei elsodorva, a lövészárkok katonái megölve és mindjárt el is temetve. Ki tudja, hogy az osztrei domb-oldalon, az elsőpört fedezékek, a gránáttépte halmok alatt hány orosz katona alussza örök álmát? A lövő-árkokban napokat kellett tölteniök az oroszoknak, mert majdnem minden árok mellett több száz kilőtt golyó hüvelyét találtuk, tehát sokat lövöldözhetek; voltak árkok, ahol a töltnytáska ki nem lőtt lövegekkel volt tele, ezeknek az árkoknak a lakója nem sokáig tudta elsütni a fegyverét. Az árkok körül ételmaradékok, konzervdobozok — odesszai gyárban készültek. Pár napig rendes tábori élet folyt itt, addig, amíg a félelmetes biztossággal dolgozó osztrák-magyar

ágyuk szét nem lőtték az egész orosz hadállást. Onnan a három kilométernyi távolságra emelkedő bszováci magaslatról, ahová jól föllátni innen, a gránát vájta mély gödrök közül. Köröskörül, amerre nézek, mindenfelé hegyek, lent a völgyben kanyarog a hóval borított fehér országút, a hátán kigyózik végesvégig a trén. Innen a hegyoldalból, lent a havas mezőn szeszélyesen eluszó barna szekértenger: festői kép.

*

Nem sokáig nézhettem a hangulatos tájképet, hirtelen új látvány tárult a szemeim elé, olyan megdöbbenő látvány, amelynek nyomasztó emlékétől sohasem fogok megszabadulni. Az egyik szétlőtt, kezdetleges lövészárokban egy orosz katona ül. A szeme nyitva van, mintha a távolba nézne. Nem mozdul, az arca merev: bizonyára nem él, halott az, aki néhány lépésnyire tőlem egy földturásban ül és réveteg tekintettel néz a messzeségbe. Közelebb megyek és — megpróbálom leírni, mit láttam. Az orosz katona ott ült, az egészen sekély mélyedésből, a földből jól kiemelkedve, kicsit hanyatdülve a háta mögött levő földrakásra. Világoskék szeme nyitva, üveges merevséggel néz a távolba, mintha óvatosan figyelne, mintha szorongva, aggodalmasan várna valamit. Mintha félne valamitől. Harminc esztendőös lehet a kékszemű orosz katona, aki kicsit hátradülve, inkább támaszkodva, ott ül a földön; kis vörös bajusza és kis vörös szakállá van, az arca, homloka kicsit sáros, inkább tán homokos, de különben egészen rendes, nem torz, nem is olyan, mint egy halotté. A fején az orosz katonasapka, a két keze úgy áll, mintha fegyvert szorongatna, mintha célzna. A két keze azonban véres — aludt vér — és vagy három ujja hiányzik. Egészen oda-

megyek a kékszemű, a földön ülő orosz katonához. Mind a két lába tövestől, a combnál leszakítva. Véres huscafatok a lábak helyén, megfagyott vér a sáros, havas árokban. Azért ül itt a domboldalon a távolba révedező orosz katona, most, amikor már minden orosz elszaladt innen, mert ő csak ülni tud, nem tud fölállni, neki nincsenek lábai, mind a két erős lábát letépte egy gránát-darab, éppen akkor, amikor szorongva várta ezt a gránátot és aggódó szemeivel a messzeségbe nézve, lövésre emelte fegyverét. Ott a lövészárkától pár lépésnyire csapott le a gránát — mély üreget ásva a földbe — amelynek egy darabja leszakította a kékszemű orosz katona mindkét lábát és a kezének három ujjával együtt messzire rőpilette a puskáját is, amelyet sehol sem látni. A derekától fogva fölfelé egészen ép, ott ül az osztrei hegyoldalon és a megüvegesedett kék szemeivel szorongva néz a bzováci hegy felé, ahonnan a halálhozó gránát érkezett.

*

A nadvornai csatatérnek ettől a soha el nem felejthető jelenségétől mély megindultsággal eltávozván, az árkok, gránát-földturások között, srápnel-hüvelyeken és ezernyi elhasznált lövegeken tovább bandukolok és félig elsöpört épületek után elérek egy helyre, ahol egy ház tetőstől, falastul, mindenestül a földig égett, a rácsapódó gránát teljesen elhamvasztotta, úgy hogy csak néhány kormos gerenda és pár széndarab jelzi a helyét. A földön — amely tegnap még a szoba padozata volt — hason fekszik egy véres meztelen hulla. Egy szénné égett ember. A test színe a pirosnak és a feketének bizarr keveréke: véres széntuskó. A ruhájának nyoma sincs persze, az teljesen lehamvadt megsült testéről. A hulla két karjáról a hus csontig leégett,

két kezével — ujjak egyáltalán nem látszanak, azok teljesen lepörkölődtek — egy szénné égett gerendába kapaszkodik. A két karjával így kissé fölemelve tartja a felső testét, a nyakát és a fejét magasra szegzi. Az a hátborzongató érzése támad az embernek, hogy ez a szegény véres széndarab, amikor még eleven volt, hason csuszva menekülni akart, a két kezével görcsösen kapaszkodott a szénné vált gerendába, amikor rászakadt a ház és ő égni kezdett. Ugy vált szénné, ahogy mászott a földön és nyakát, fejét fölemelte. Az arcából kiégett a szeme, minden lepörkölődött róla, véres széndarab lett. A két lába teljesen leégett a törzséről, oldalán vérezve kifordult egész megszenesedett belső része. A fején égett állapotban is látszik egy lőtt seb helye. Mellette a földön a fegyvere hever. Ez a véres széndarab tehát szintén orosz katona volt, amíg élt. Sebesült orosz katona. Amikor valami srápnelszilánk a fejébe furódott, a szerencsétlen bemenekült ebbe a parasztházba. Jött egy gránát — ott a földbe ásozott nyoma egy lépésnyire — és elsodorta, fölégette a házat és szénné változtatta az orosz katonát, aki hason csuszva menekülni akart és akinek megszenesedett hullája mellett ott a fegyvere. Még három fegyvert találtunk a földig égett ház romjai között, amiből arra lehet következtetni, hogy több — legalább négy — sebesült orosz katona menekült ebbe a házba, amelyet azután fölemésztett a gránát. A többiek azonban teljesen pernyévé váltak és az osztréi domboldalról elsodorta őket szálló korom alakjában a tavaszosan enyhe galíciai szél . . .

A galíciai országon

1915 március 22.

A galíciai országnál tépettebbet, ziláltabbat és fantasztikusabbat nem lehet elképzelni. A galíciai országot hordozza roskadozó hátán ennek a világot marcangoló nagy viaskodásnak legvéresebb zivatarait. A galíciai országot sziklás, kavicsos hátát árasztotta el félelmetes robajjal legelőször az orosz tenger, itt kellett az útjába állani ennek a mindent elnyelni akaró óriásnak, itt kellett meleg embertesttel, hideg szuronyhegygyel, acéllal, golyóval, bombával, gránáttal, föltartóztani, megállítani az örvénylő erővel előretörő moszkovita áradatot. A galíciai országon ömlött és ömlik a legtöbb vér, itt dultak és dülnek a legpusztítóbb csaták, a magyar baka itt kergette legelőször a kozákokat, itt hajtják egymást leggyakrabban a harcoló ellenfelek, ma még az orosz parancsol itt, holnap már a magyar, azután megint az orosz és ismét a mi katonáink, közben — innen is, onnan is pusztul az ember, megszűnik dobogni sok hűséges szív, megüvegesedik sok reménytől sugárzó meleg tekintet, sok erős kézből kifordul a puska és a nehéz, véres, kietlen tusa folyik tovább, mindig tovább, a tépett, sziklás galíciai országot mentén. Csoda, hogy a galíciai országot háta egészen be nem roskadt még az öldöklő harcok marcangoló sulya alatt.

*

Jártam a galíciai országuton és elhoztam magammal minden fájdalmas impresszióját egy olyan területnek, ahol ismételten — olyan sokszor — átrobogott minden rémületes kinjával, keservével, szenvedésével, enyészettel lehelő csodálatos misztériumaival a háború. A galíciai országutnál nincsen szomorubb, nincsen árva és nincsen véresebb országutja az egész világnak. Pedig mostanában mindenütt a kiontott embervér piros, gőzölgő folyamai vágtatnak habzó mohósággal és mégis a galíciai országut látta a legtöbb vért ömleni, mégis a galíciai országut telhetetlen pora itta, itta a legtöbbet ebből a legdrágább nedüből.

Napsütéses, enyhe délutánon jártam a galíciai országuton és ennek a délutánnak a benyomásai a legerősebbek tán, ezek az emlékek viharzanak a legforróbban az érzéseimben. Szombat délután volt, a nap enyhe verőfényt árasztott, az olvadó hó és a sár csillogott a letűző sugarak enyhe fényében. Több napja időztem már ekkor Galiciában, Delatyn szomorú csöndje, Nadvorna temetői hangulata és Kolomea felszabaduló ujjongása, ópiumos drága mámora, mind mögöttem volt már. A fülemben a kolomeai Ringplatz bódult örömrivalgása összezsong a delatyni földült otthonok kísérteties némaságával, a nadvornai romok fölött reménykedő emberek halk zsivajával és az összefolyó hangzavaron átrecseg a trombitaszó: dobogó, erős lépésekkel jönnek, masíroznak a katonák. A nadvornai csatater szegény, nyitott szemű orosz halottjának üveges, szelid nézése még kísért és nem tudom elfelejteni a hason csuszó véres szénembert, csonka szénkarjával a földig égett ház egyik szénné vált gerendájába kapaszkodva . . .

A fülem és a szemem ezekkel a hangokkal és

ábrákkal volt még tele, amikor Nadvornán túl elbolyongtam az enyhe februárvégi délutánon. Dél volt még csak, amikor a galíciai országot fénylő sarában megindultam és öreg este lett, amire a delatyni pályaudvarig — különböző járművek közbejöttével — elértem. Ennek a szombat délutáni csatangolásnak nap-sütötte, borongó hangulatai azóta is vissza-visszatérnek hozzám.

*

Katonacsapatok tűnnek föl. A galíciai országot olvadó havában, csillogó sarában osztrák-magyar katonák masíroznak. Friss csapatok, kemény, ruganyos léptekkel és olyanok, akik a tegnapi, tegnapelőtti, azelőtti csatákban — már több, mint fél esztendeje — részt vettek, akiknek az egyenruháját egészen földszínüvé festette a lövészárk ezernyi viszontagsága, akiknek bluzára sok nehéz ütközet szürkülő véres nyomát írták rá az elmúlt nehéz idők. Ezek a katonák — hiszen minden szívósságnak, minden emberfölköttei teherbírásnak határa van — már ernyedtebben és fáradtabban lépkednek, ezek már nagyon megszolgáltak egy kis pihenőt, az ő helyükre mennek a frissek, a dobogó lépésűek. Kaftános vén zsidó áll az országuton, mellette — jobbról-balról — két kisfiu: alighanem az unokái. Az öreg zsidó hosszan, elmerülten nézi, nézi az elvonuló katonákat. Egyetlen szót sem szól, csak néz, néz. A szemeiből lassan elszáll minden borongás, amely az előbb még fátyolozottá tette a tekintetét. Csak néz a kaftános, öreg zsidó és a nézése egyre derültebb lesz, enyhe, bizonytalan mosoly jelenik meg a szája körül. Azután mosolygásra szélesedik az egész arca és egyszerre csak hangosan, hosszan nevetni kezd, tele szájjal, harsányan kacag,

mintha nem is tudná abbahagyni, mintha nevetőgörcse támadt volna, jóízűen csak nevet, kacag, szinte már röhög . . .

Az öreg zsidó hosszú szakállal valósággal hullámzott, az egész teste remegett a nagy nevetésbe. Nekem eleinte nagyon tetszett az örömnél ez az őrzőgő tobzódása, azután már szinte kellemetlenül hatott rám, mert azt hittem, hogy a nevető öreg tán hirtelen megzavarodott örömében. A vég nélküli nevetésben már a könnyei csordultak ki az öregnek, amikor megszólítottam és megkérdeztem hogy mit nevet. Alig tudta abba hagyni, alig tudott szóhoz jutni. Nehezen, reszkető hangon, a kacagástól még mindig meg-megszakítva, mondogatta:

— Ma nagyon jó szombatom van. Nagyon jó ünnepem van ma. Régen volt ilyen szép szombatom . . .

És újra nevetni kezdett és gyönyörködő szemeit nem vette le az elvonuló katonákról.

Azután kicsit lecsöndesedett és beszélt tovább:

— A házamat fölgyújtoták a kozákok, mindenem odaégett. Nincsen, ahová a fejemet lehajthatnám, semmim sincsen, földönfutóvá lettem vénségemre és ma mégis olyan boldog vagyok, ma nagyon szép, nagyon jó szombatom van. Akik tegnap még a szakállamat tépték (most láttam csak: csupa seb a szakállam), azokat most a mi katonáink kísérik és még mennyi szép katonánk van . . . Sohasem hittem volna hogy megérem ezt a napot. Szép ünnep ez, jó szombat ez- . . .

És tovább mosolygott és ismét nevetett az öreg, kaftános zsidó és nézte, csak nézte a gyönyörűségtől részegülten a végeláthatatlan sorokban elvonuló katonákat. És a tiszta délutáni napsütésben, a galíciai országon végig, a hajléktalanok lett férfiak,

nők és gyermekek is így ünnepelték az ő szombatjukat.

*

Tovább járom a galíciai országot csillogó sarát, mindenfelé kint áll a lakosság a szabad ég alatt és örvendezve nézik a sok, sok katonát. Elhamvadt házak, rommá lőtt épületek között járok, most egy temető mellett megyek el. Az idetévedt gránátok sirköveket törtek össze, sirdombokat dultak föl, koporsókat téptek ki a föld színére. Ennek a temetőnek a csöndjét ugyancsak fölverték, ezeknek a halottaknak a nyugodalmas békéjét nagyon megzavarták. A gránát-dulta temető: ez is háborus kép, a legszomorubbak közül való. A gránátnak nincsen lelke, a gránátot azért találták föl, hogy pusztítson. A gránát nem ismer kegyelmet az élővel és nem ismer kegyeletet a halottal szemben. A gránát azért van, hogy robbanjon, hogy tépjen, düljön, öljön, pusztítson. Azért gránát.

*

Nemcsak álldogálnak az emberek a galíciai országon, hanem sokan sietnek, szinte loholva szaladnak, mennek előre. Önmagukkal tehetetlen öregek vonszolják magukat, asszonyok sietnek magánosan, gyermekek futnak, mind-mind keresnek valakit. Vannak, akik csoportosan haladnak előre: ezek is mind keresik valakijüket. Sok ilyen magánosan haladó galíciai vándorral beszéltem. Mind valaki után siettek, maguk sem tudták, hová és merre. A galíciai országon mindenki keres valakit. Valakit, aki kedves volt neki, aki közel állott hozzá és akit elsodort mellőle a háborus forgatag. Az orosz invázió szét tépett majdnem minden családot, a férj elvesztette a feleségét, az apa a fiát, az anya a gyermekét, a fivér a

nővérét, valakit mindenhol elragadott ez az eget, földet rázó vihar. A család egyik része elmenekülhetett még, a másik része ottmaradt: most — hogy megszabadultak az orosz lidérctől — keresik egymást.

Ujfajta, szomorú népvándorlás folyik mostanában a galíciai országuton. Emberek indultak neki az országutnak és céltalanul bolyonganak, reményvesztetten keresik egymást. A kaftános, öreg zsidó — hetven esztendővel roskatag vállain — keresi a gyermekeit, a fiát, a lányait, az unokáit, keresi egész elveszett családját. A férj a feleségét, a feleség a férjét, az anya a gyermekét, a gyermek az anyját keresi, a testvérek keresik egymást, a vőlegény szomjas szívvel, a messzeségbe meredő tágra nyílt tekintettel szalad a menyasszonya után. Városokon, falvakon keresztül, kanyargós országutakon, hegyeken, völgyeken, erdők, bozóton át, hóban, fagyban, sárban, délutáni napsütésben, hajnali ködben, éjszakai vaksötétben, nehéz szívvel, kisebbedett lábakkal keresik egymást az emberek a galíciai országutak mentén.

Azon az enyhe, napos, februárvégi szombat délutánon, amikor ott bolyongtam a galíciai országut roskadó, sziklás hátán, az olvadó hóban és a fénylő sárban százan és ezren siettek el mellettem, akik mind az elmúlt életük, elveszett boldogságuk után szaladtak, mind kerestek valakit . . .

Meggyalázott leányok

1915 március 24.

A háboru rengeteg borzalma között is egyike a legszörnyűbbeknek az, amiről itt szó lesz. A világot tépő nagy viharnek talán ez a legzordabb velejárója. A háboru, ugylátszik, azt jelenti, hogy hadat kell viselni nemcsak a szembenálló hadseregeknek, hanem háborut kell viselni mindenki ellen, a szegény, védtelen és kiszolgáltatott nők ellen is, az asszonyok és leányok ellen. Amikor az orosz hadviselés nyomában az asszonyok ellen véghezvitt rendszeres merényletek vérlázító sorozatáról hallottam beszélni és jajveszékelni, azt hittem, ez a bestialitás csak az orosz hadviselés velejárója. Azóta kitűnt, hogy — bár legelsősorban a mindenfajta kulturától messzefekvő, a mindenfajta szabadság nélkül élő Oroszország egyenruhába bujtatott fiai vezetnek a nők elleni hadviselésben — ez a rémség magával a háboruval jár együtt, ezt az iszonyatot is a háboru szabadjárá eresztett furiái zuditották az emberiségre, minden egyeben kívül még ez is velejárója a háborunak. A gyűlölet és az átkozódó felháborodás tehát ne a háborus láztól megvadult és minden emberi érzésükből kivetkőzött katonáknak szóljon, akik között nemcsak oroszok, hanem, fájdalom, minden nemzet fiai szerepelnek,

hanem szóljon magának a háborúnak, amely megszegyeníti és megalázza az egész világot.

Arról van szó, hogy az orosz katonák a „hódított” területeken meggyalázzák az asszonyokat és a leányokat. Az ilyen elvetemültségek híre nagyon nehezen szívárogo ki a rémuralom alatt fuldokló és a határakon gondosan lezárt városokból és falvakból, mert hiszen, akiket ez a barbárság sújt, a meggyalázott asszonyok, maguk titkolják leginkább mindennél fájdalmasabb szégyenüket, könnyeiket rémülten rejtegetik, csöndesen zokognak, halk sikolyaikat, nehéz sóhajaikat nem igen hallja meg senki. Csak azok, akik hozzájuk tartoznak és akik nagyon gyakran szemtanúi az ő gyalázatuknak. Beszélni, igen beszélni kell már végre erről a szomorú dologról, a haragtól fojtott, indulatoktól reszkető hangon . . .

*

Bejártam Galiciának az orosz rémuralom alól most fölszabadított területeit. Jártam Kolomeában, Delatynban, Nadvornában és mindenütt arról kellett hallanom keserves, jajgató panaszokat, hogy az orosz katonák a leggyalázatosabb erőszakoskodásokat vitték véghez a védtelen asszonyokon és leányokon. Aki nem akart nekik engedelmeskedni, azt leteperték, ha tovább ellenkezett, ájulttá pofozták, véresre verték és mégis erőszakot tettek rajta. A kozákok többnyire csoportosan — öten-hatan — rohantak meg a lakásában egy-egy kiszemelt leányt vagy asszonyt, segítettek egymásnak az áldozat ártalmatlanná tételében és egymásután mind a hatan megfertőzték a szerencsétlent. Olyen esetekről is beszélnek, amikor tizenöt orosz katona tobzódott állati módon egy-egy

magára hagyott szegény galíciai leányon, aki haldokolva maradt a színhelyen. Voltak olyanok is, akik belepusztultak a dologba. Különösen Kolomea környékén öltöttek irtózatossá arányokat ezek az orgiák, ahol a tiszt urak jó példával jártak elől és maguk is a legelvetemültebb barbárságokat követték el. A tiszt urak — akik gyakran voltak holtrészegek — vagy a kozákokkal cipeltették a lakásukra a kiszemelt zsákmányt, vagy betörték ők az illető otthonába és ott követték el a merényletüket. Sőt a tiszt urak is akárhányszor kettesben, sőt hármásban törtek egy-egy nőre és — segítvén egymásnak az ellentállás leküzdésében — megosztottak ájuldozó prédájukon. Az orosz cár hadseregének vitéz tisztjei . . .

Megdöbbenően kegyetlenek voltak legtöbbször ezeknek az erőszakoskodásoknak egyéb körülményei is. Nagyon sokszor ugyanis a merényletet végig kellett néznie annak, aki a legközelebb állt a szerencsétlenhez. És nem voltak válogatósak, megkínóztak mindenkit, aki valahogyan az utjukba került. A tizesztendőös kis leányoktól a hatvan éves matrónákig.

Nincsen szemernyi tulzás sem abban, amit fentebb általánosságban elmondottam. Én Kolomeában és környékén beszéltem szerencsétlen asszonyokkal és leányokkal, akik szemlesütve titkolták, tagadták esetüket, amíg megtörve, keserves könnyhullatások között, zokogásba fuló hangon bevallották, hogy velük milyen dolgokat műveltek az orosz katonák. Szívetépő, fájdalmas és nagyon nehéz dolog volt ezektől a szerencsétlen teremtésektől kérdezősködni, velük erről a keserves dologról beszélgetni, de úgy éreztem, hogy vállalnom kell minden kényelmetlenséget, mert fontos közérdek az, hogy a háborús rémuralomnak

ez a legförtelmesebb részlete is megörökítettessék és átadassék az egész kulturvilág közmegvetésének.

Galiciában mindenki szörnyüködve beszél azokról a dolgokról, amiket az oroszok az asszonyokkal és leányokkal véghezvittek. Nagyon szerettem volna maguktól ezektől a szerencsétlenektől hallani, hogy mit műveltek velük az uniformisos állatok. A véletlen segítségemre volt és én hat olyan nővel beszéltem, akik az orosz katonák barbarizmusának áldozatai lettek. Ki tudja, hogy hány száz és hány ezer ilyen nő van Galiciában (mindenki azt mondja, hogy borzasztóan sok van), de én magam hat ilyen nővel beszéltem.

Az elsőhöz — mint mondom — igazán a véletlenség vezetett. Kolomea egyik mellékutcájában jártam, amikor elhaladt mellettem egy föltünően csinos arcú, magas, karcsu, igen jól öltözött nő. A fátyolán keresztül is észrevettem, hogy a szemei ki vannak sirva, az arca nagyon sápadt és végtelen szomorúságot árul el. Megfordultam, utána mentem és bocsánatot kérve az alkalmatlankodásért, megszólítottam. Megmondtam, hogy én most azért vagyok itt, hogy az oroszok viselt dolgai iránt érdeklődjem, én itt most mindenre — közérdekből — kíváncsi vagyok, arra is tehát, hogy miért olyan kisírtak a szemei és miért olyan nagyon szomorú az arca. A leány azt válaszolta — eleinte kicsit bizalmatlanul, — hogy neki oka van a szomorúságra és a sirásra, mert az édesapja három héttel ezelőtt halt meg, az édesanyja pedig nagybetegen fekszik otthon. Megkértem azután a könnyező szemű leányt, hogy engedje meg, hogy vele járkáljak kicsit és kérdezősködjem az orosz uralomról. Megindult a beszélgetés, amelynek során megkérdeztem:

— Hogy viselkedtek az oroszok a nőkkel szemben?

A leány arca a rendesnél is halványabb lett és a szemeit gyanakodva emelte rám. A tekintetéből ezt az ijedt gyanút olvastam ki:

— Jaj, csak tán nem tud ez valamit?

Azután szinte eltorzult arccal, borzadva monddotta:

— Hogy viselkedtek az oroszok a nőkkel szemben? Irtózatosan. Aljasan. Azt csinálták velük, amit akartak, ami éppen nekik tetszett. Barbárok voltak...

Minden ízében remegett, amikor tovább kérdeztem:

— Ismer-e személyesen olyan asszonyokat vagy leányokat, akiken orosz katonák erőszakot tettek?

Egyre izgatottabbá váló hangon felelte:

— Hogy ismerek-e? Hiszen alig van ismerősöm, vagy barátnőm, akivel ez a szerencsétlenség meg ne történt volna. Majdnem minden ismerőssel meg történt...

— És a tiszték is? — kérdeztem tovább.

A leány szinte kiabálva válaszolt:

— Valamennyit föl kellene akasztani! Pfuj, milyen aljasok...

Most következett a legnehezebb és legfájdalmasabb részlet. Hosszas köntörfalazás után, megmagyarázván, hogy az érdeklődésem nem egyéni kíváncsiság, hanem a legmelegebb részvétől sugalt, nekem is nagyon fájdalmas, ezidőszerinti hivatásommal járó kötelesség, megkockáztattam a kérdést, hogy vajjon övele nem történt-e valami szerencsétlenség?

Hevesen tiltakozott:

— De hová gondol? Velem semmi sem történt, Velem nem...

Hosszu és kinos — amennyire lehetett, kiméletes — faggatás következett most, amelynek végén a szerencsétlen leány megtört és heves zokogás közben bevallott mindent. Az ő megrázó története a következő:

— Vagy három hónappal ezelőtt az oroszoktól való rémülettől eltelve ültek otthon kétszobás lakásukban ő, az édesapja, édesanyja, két kis huga és két kis öccse. Egyszerre zörgetnek az előszoba ajtaján, este, hat óra tájban. Kinyitották a lezárt ajtót, amelyen két orosz tiszt lépett be, mögöttük állt egy kozák, az kint maradt az ajtó előtt, amelyet a tisztek bezártak maguk után. A tisztek kicsit ittasak lehettek és minden bevezetés nélkül ölelgetni kezdték a leányt. Ő könnyögött, tiltakozott, az egész család jajgatva kérte a tiszteket, hogy ne bántsák a lányt, de ezek a minden erejével ellenkező leányt közös erővel leteperték és míg az félig eszméletlen állapotban fetrengett a földön, mindketten erőszakot követtek el rajta. Hat óra tájban törtek be a tisztek és kilenc óra is elmúlt, amikor távoztak. A bestiális merényletet ott követték el az apa, az anya és a kisgyerekek jelenlétében. Amikor a családfő néhányszor fölugrott és kétségbeesett helyzetben levő leánya segítségére sietett, a tiszturak egy-egy rugással háritották el, majd az egyik revolvert rántott és megfenyegette a leánya gyalázatát végignéző apát, hogy ha még egyszer mozdulni mer, akkor lelövi. A leány anyja hamarosan elájult, a kisgyerekek pedig folyton sirtak, jajveszékelték. A tiszturak azután az ajtó előtt mindvégig őrt álló kozákkal eltávoztak, a leány vagy két hélig súlyos betegen feküdt. Az apja, aki különben is beteges, gyöngé ember volt, ágynak esett, többé nem kelt föl és három héttel ezelőtt belehalt a szörnyű rázkódtatásba. Az

anyja ma is súlyos betegen fekszik és állapota egészen reménytelen.

Eddig tart a szerencsétlen leány története, amelyet görcsös zokogás közben, az elbeszélést néha percekre megszakítva, mondott el.

Ezután arra kértem meg ennek a megrendítő háborus tragédiának szájalomra méltó szegény hősnőjét, hogy vezessen el engem olyan ismerőseihez, akikkel az övéhez hasonló szerencsétlenség történt. Elvezetett. Őt ismerősehez vezetett el, akik mind tagadni próbálták előttem a dolgot, de miután a vezetőnőm megnyugtatta őket, hogy csak mondjanak el mindent, ő is bevallott mindent, akkor könnyezve bevallották mind, hogy bizony az oroszok elkövették velük a becstelenséget.

Az egyik, egy harminc évesnek látszó csinos fiatalasszony, sehogy sem akarta megmondani a dolgot, helyette a férje, egy szomorú, boldogtalan kaftános zsidó beszélt el hangos jajveszékeléssel, hogy éjszaka rájuk törte az ajtót hat kozák és miután őt véresre verték, a feleségén mind a hatan erőszakot tettek. Egy hét múlva három kozák fényes nappal követte el a merényletet és azután még négyszer előfordult, hogy két-két gyalogos orosz katona tört rá a szerencsétlen asszonyra, aki minden nap öngyilkos akart lenni. A kaftános zsidó ezután rámutatott a sarokban üldögélő ötesztendő kisfiára és zokogva mondta:

— Az a szegény kis gyerek is látta, ami szerencsétlen anyjával végbement. Vajjon el tudja-e valaha az életben felejtetni? . . .

Az asszony, akiről a szomorú történet szólt, az

egész elbeszélés alatt a két karjára — az asztalra — hajtotta a fejét és csöndesen sirt.

*

Az egyik tizenhatesztendőös leányt — akivel beszéltem — éjszaka, az ágyából ragadta ki két kozák, kocsiba hurcolták és elvitték egy közeli faluba, egy tiszt lakására, ahonnan meggyalázva, betegen, két hét múlva engedték csak haza. Egy negyven esztendőös özvegy asszonyhoz Delatynban majdnem minden éjszaka betört egy-két kozák, akik teljesen tekintet nélkül hagyták, hogy az asszony tizenhárom éves fia is ott van: előtte törtek rá. Az utolsó fájdalmas látogatást két virulóan szép nővérnél tettem. Az egyik még csak tizenöt esztendőös, igazi bájos bakfis, a másik tizenkilenc esztendőös nagyon szép leány. Mind a kettővel megtörtént a szerencsétlenség. Az apjukat — anyjuk már nincs — valahogy elragadta mellőlük a háborus forgatag, nem tudják merre van, ők magukra maradtak. Két tiszt először látogatást tett kétszobás lakásukban, azután egyszerűen beköltöztek hozzájuk, minden könyörgés és tiltakozás ellenére. A tiszt urak azonban kivételesen szemérmesek voltak. Az egyik leányt az egyik szobába, a másikat a másikba hurcolták és így diszkrétan, külön szobában végeztek mind a kettővel. Hat hétig laktak a tiszt urak a két magára hagyott leány lakásában, egy napon azután elhurcolkodtak. A kisebbik leány mondta el — nagy biztatásra — ezt a bus történetet. A nagyobbik nem szólt egy szót se. Csak sirt . . .

*

Ezeket a szomorú históriákat maguktól, azoktól hallottam, akikkel megtörtént. Másoktól, akik részben tanúi voltak a förtelmes eseményeknek, részben

hallomásból tudnak dolgokat, egész sorát hallottam a hajmeresztő történeteknek. De nemcsak Kolomea környékén, hanem Galicia minden városában és falujában, amerre csak megfordultam.

Delatynben beszélt egy ötven esztendőös zsidó:

— Mikor az oroszok bejöttek a városba, az én családom már elmenekült, magam huzódtam meg a házamban. Késő este volt és egyszer kopog valaki az ajtómon. Egy delatyni fiatal asszony volt, aki sirva panaszkolta el, hogy a házukat fölgyújtották, nem tudja, hogy mi történt a férjével, kér, hogy engedjem meg, hogy az éjjelt az én házamban töltsen. Természetesen beengedtem. Egy óra múlva hét kozák tört be a lakásomba, nekiestek az asszonynak, az ellenkezni próbált, erre véresre verték és mind a heten erőszakot követtek el rajta. Szegény asszony úgy maradt ott, mint egy halott. Azóta már biztosan meg is halt . . .

A nadvornai csatatéren járva, Osztré községben és a környékbeli községekben is mindenütt azt hallottam, hogy az oroszok itt is becstelenül elbántak minden nővel, aki az utjukba akadt. Itt, a hegyek között elterülő falvakban nyílt utcán is megrontottak a kozákok egészen fiatal kis leányokat. Irtózatos méreteket öltött itt a kozákgarázdálkodás. Ugyancsak a nadvornai csatatéren beszélt el nekem egy tiszt a következő történetet, amely Cernovic mellett történt meg:

Egy házba fényes nappal három orosz tiszt lépett be és ott négy urinőt találtak. Egy idősebb nőt és három fiatal, csinosat, akik közül az egyik menyasszony volt. A tiszték bemutatkoztak és utána rögtön ezzel fordult az egyik az ámuló nők felé:

— Hölgyeim, önök be fogják látni és meg fogják azt érteni, hogy erőteljes férfiak nem élhetnek ilyen sokáig nők nélkül. Ne cifrázzák tehát sokáig a dolgot, hanem adják át magukat . . .

A nők, akik se be nem látták, se meg nem értették, hogy mi közük nekik a tiszt urak nőétségéhez, tiltakoztak, könyörögtek, ellenkeztek, dulakodtak, nem használt semmit, a három gavallér orosz tiszt a három fiatal nő ellen — a menyasszony ellen is — végül mégis elkövette az aljas erőszakot. A történet végén, nagyot sóhajtva, tette hozzá az elbeszélő:

— Bizony, boldogok lehetnek azok, akiknek az oroszjárta vidékeken se feleségük, se testvérük, se édesanyjuk nem tartózkodott. Szerencések azok a nők, akik idejekorán elmenekültek.

*

Ugy éreztem, hogy erről a fájdalmas kérdésről — levetkőzve minden bűnös álszemérmet — beszélni kell már végre. Hadd tudja meg a kulturvilág, hogy az orosz hadviselés, a háború egyéb ezernyi kínján, keservén túl még ezt a csapást is rázudítja azokra, akik a háború földidézésében igazán a legártatlanabbak. Hadd tudják meg, hogy a galíciai falvakból és városokból kivert orosz katonákat menekülő útjukban letiport feleségek, bepiskolt anyák, megrontott menyasszonyok zokogó átka kíséri . . .

Egy éjszaka Przemysl alatt

Május 31.

Azt az éjszakát ott Przemysl alatt sohasem fogom elfelejteni. Este nyolc óra lehetett, amikor az ostromlott vár közvetlen közelébe értünk és egy szelid emelkedésű dombon elhelyezkedve, a szabad ég alatt, vártuk, hogy mit hoz ez a rejtelmes éjszaka és vártuk a reggelt. A legsóvárabban érdeklődésem mindig Przemysl felé vonzott, akkor is, amikor az ellenségtől körülzárva állott a vár, akkor is, amikor a második ellenséges körülzárás idejében az éhhalállal küzdött, akkor is, amikor az orosz csapatok száguldottak be az éhségtől legyőzött városba és most is, amikor a mi csapataink döngetik a vár bástyáit és hozzák magukkal Przemysl számára a nagyon megérdemelt föl-szabadulást. És most, az esti szürkületben, ott állottam a legendás vár titokzatos falai alatt és az izgalomtól szinte remegve vártam, hogy mi fog történni.

Lassanként elsötétült a környéken minden, gyönyörű májusi este volt, az égen tömérdek csillag ragyogott és lent a völgyben és a domboldalban és fönt a hegytetőkön kigyuladtak a tábortüzek, egymásután lobogtak föl az éjszakában a lángok, amelyek mellett katonák heverésztek, beszélgettek. Munició-szekerek egész táborra itt, nagyszámu trén odébb, nyertő lovak százai amott, csöndes nyüzsgés mindenütt, a fölcsapó

tábortüzek fényénél elmosódottan jelentkező tábori élet: igazi háborus kép bontakozik ki az est sötétjéből. Elhaló ágyudörgés hangzik föl közben, majd a völgyből valami végtelenül szomorú, mondhatatlanul bánatos és mégis reménységtől áthatott katonanóta szivárog föl csöndesen, valami szívszaggató mélasággal. Olyan ez a hang, mintha valahonnan a mélységből zokogna és ujjongana föl és olyan ez az egész mindenség körülöttem, mint egy nehéz, lázas, izgalmas álom.

*

Csönd lesz. A lovak elpihennek, a zaj elül, csak a bánatos katonanóta hallik tompán, mélán, egyre halkulóbban. Egy óra telhetik így el izgalmas várakozásban és nem történik semmi. Przemysl ott sötétlik valahol az éjszaka palástja alatt, hegyek között, látom, inkább csak sejtem, hogy az a lomha, homályos tömeg ott: Przemysl. Egyszer csak a sötétben feketélő tömegből — le nem tudom venni róla a szememet — széles és hosszú lángoszlop csap föl. A fényoszlop föl-emelkedik a magasba, ahová tűz, oda nappali világosságot önt, tündöklő, átható világosság árad az egyre nyuló, egyre növő fényoszlopból, amely — ime — méltóságteljes lassúsággal elindul és menni kezd az éjszakában és ahová lép, ott meghal a sötétség, ott kiragyg a világosság. A fényoszlop kutatva, kémelve végigsöpri Przemysl egész környékét és az éjszakát áthatító világosság jön, közeledik a domboldal felé, ahol én állok. Olyan kísérteties, olyan félelmetes, amint uszik felém ez az áruló, alattomos világosság, amely jön, jön, már itt is van, a káprázó szemembe tűz, átölel, előnt a fény és én a przemysli falak alatt néhány pillanatilag sugárzó, nappali világosságban állok; az ágyuk közben itt is, ott is dörögnek, talán rám

céloznak, talán idelőnek a przemysli várágyuk, csoda, hogy még el nem találtak, érthetetlen, hogy még nem rogytam össze, élek és látom, hogy lassan továbbsétál a fényoszlop millió kutató szemével; én ismét sötétben állok, a világosság egyre távolodik tőlem, körben átszeli az éjszakai tájat, uszik, megy tovább, a fénycsóva egyre rövidül, folyton fogy, azután — mintha a rejtelmes vár, amely kiszórta magából, most csöndesen visszaszivná, benyelne — eltűnik a fényoszlop és megint sötét lesz, csak a csillagok ragyognak fönt és csak a tábori tüzek lobognak lent.

A przemysli fényszórók titokzatos játéka volt ez, a fényszóróké, amelyek kitűztek a várból, hogy megvilágítsák a terepet: vajjon nem indul-e rohamra az ostromló sereg. És az ágyuk a sötétben is dörögnek, én nem tudom, honnan, nem tudom hová lőnek, olyan csodálatos az, hogy itt lövöldöznek körülöttem és egyetlen löveg sem téved ide, még a környékre sem csap le ágyugolyó, pedig a dörgés alig akar szünetelni.

*

Azután mégis elhalkult az ágyuszó és az éjszakai csöndességből ismét ütemesen fölszivárgott a katonák fájdalmas és reménykedő éneke. Elmult ismét egy fél óra. Azután újra kinyult a várból az orosz fényszóró, a roppant fénysáv szinte fenyegetően emelkedik föl és újra elindul rejtelmes éjszakai útjára kutatni és árulkodni ellenünk — az oroszok javára. Mint egy óriási spion, egy fénylő, nagy kém, megy a przemysli fényszóró — ijesztő nyugalommal és biztossággal és hosszú ujjával elérkezik mindenhová, a hegyekre, a völgyekbe, a dombokra, áttöri az éjszakai sötétet, áttöri a ködöt és megint felém tart és megint elnyel engem és a szemem újra elkáprázik és a fény tovább

megy és eltűnik újra. És ettől fogva — az éjszaka minden negyedórájában ijesztő konoksággal ráñktör Przemyslból az alattomos orosz világosság, ellenséges szándékokkal közeledik felénk a denunciáló fénysáv, amely azután mindannyiszor sunyin elbuvik a vár falai mögött. Negyedóránként fölemelkedik fenyegetően és percnyi ragyogás után visszabuvik alattomosan a przemysli fényszóró. És az ágyuk megszólalnak néha. A várból miránk lőnek, mi a várat lőjük. Przemyslt! A mi Przemyslünket!

Ezen az izgalomokkal telített rejtelmes májusi éjszakán, ott Przemysl falai alatt, a minduntalan ráñktörő fényszórótól ostromoltan, meg-megújuló ágyudörgésben, nagyon kellett érezni a történelmi helyzet egész mélységes tragikumát: magyar és osztrák csapatok ostromolják Przemyslt! Przemyslt, a mi hűtlenné lett drága várunkat ostromoljuk, ahonnan ellenséges orosz ágyuk lövöldöznek ránk.

Przemysl várának ez a tragikus hűtlensége ad absurdum látszik vinni az egész háborút, amikor saját erődeink fordulnak ellenünk és amikor azokat az erődítményeket kell lövöldöznünk, amelyeket olyan nagyszerűen, szinte lerombolhatatlanul mi építettünk meg. Azonban már nem tart sokáig, mivelhogy csapataink az éjszaka minden órájában közelebb kusznak a várhoz. Hiába árulkodnak az alattomos przemysli fényszórók...

*

Egyik óra így mult a másik után, lázban, izgalmas várakozásban. Olykor — elhallgatván az ágyudörgés — sajátságos nyüzsgést, mozgást lehetett hallani, egészen furcsa hangok hallatszottak, sejtellem sem volt róla, mi történik körülöttem, csak gondol-

tam, hogy az éjszaka leple alatt hadműveleti operációk folynak Przemysl ellen; operációk, amelyeket már nem zavarhat és nem állíthat meg semmi. És minden óra tele volt ezer izgalommal és ezer érthetetlen, titokzatos eseménnyel — szünet nélkül szorongatta a torokomat a helyzet rendkívülisége; nem, sohasem fogom elfelejteni azt a rejtelmes, izgalmas májusi éjszakát, ott, Przemysl falai alatt.

És — mulván egyik óra a másik után — lassankint elszállott a sötétséggel az éjszaka minden rejtelmes varázsa, elcsöndesedett a völgyből fölszűrődő fájdalmas katonanóta is, derengett, világosodott az ég alja: pirosan és harmatosan ránklibbent a hajnal. Napkeltével megmozdult körülöttünk a tábor. Katonák hangosan átszólnak egymáshoz, lovak nyeritenek, szekerek döcögnek és az ébredő tábor zugásán, eleven morajlásán túl erős berregés hangzik, valahonnan valahová — ki tudja honnan, ki tudja hová — röpködő gép száll föl. Még nem látni semmit, csak hallani az egyre erősödő berregést: jön a röpködő gép, közeledik hozzánk; vajjon a miénk-e, vajjon ellenséges orosz röpködő gép-e? Érdeklődőn, aggódón kell-e figyelni az utját, vagy pedig menekülni kell az útjából, félni kell tőle?

Pár pillanat és a fejünk fölött a magasban már ott kering a röpködő gép, nyugodt biztossággal szeli a napsugaras levegőt, a szorongó aggodás csak pár percig tart: megállapítást nyer, hogy az osztrák-magyar hadsereg egyik röpködő gépe kering fölöttünk. És a röpködő gép néhány kör után nyilegyenes vonalban uszik Przemysl felé és már ott is van, már ott kering a vár fölött. Megszólalnak ám egyszerre a várágyuk, hevesen lövöldözni kezdenek a röpködő gépünkre. Eleinte messze

csapnak el a srpnelfelhőcskék a földerítő szolgálatát nyugodtan tovább végző röpülőgéptől, majd mindig közelebb robbannak el a srpnelek, az egyik a gépen innen, a másik a gépen túl, néhány előtte, néhány utána, a srpnelfelhőcskéknek valóságos gyűrűje övezi már a röpülőgépet, amely már-már elmerülni látszik a kemény ostrom egyre hevesebbé váló tűzében, a przemysli várágyuk szakadatlanul dörögnek, egy srpnel a röpülőgép közvetlen közelében robbanhatott föl, mivel a srpnelfelhő szinte érinteni látszik a röpülőgépet, amely — megsokalván a körülötte örvénylő veszedelmet — egyszerre olyan magasságba emelkedik, hogy a dühösen lövöldöző orosz ágyuk lövegei messze alatta csapnak el. Ebben a megmérhetetlen magasságban néhányszor még végigkering a gép a przemysli erődök fölött, majd — mintha csak a pilóta bosszantani akarná az orosz ágyukat — hirtelen és váratlanul mélyen alászáll, úgy hogy a srpnelek most magasan fölötté robbannak el. Az orosz ágyuk tehetetlen tűzétől nyomon követve — mintegy husz percnyi bravuros légi ut után — így tért vissza Przemysl fölött végzett földerítése után a röpülőgép, elberreggett a fejünk fölött és sértetlenül visszaszállott állomáshelyére.

Néhány perc szünet és uj berregés, uj röpülőgép jelenik meg fölöttünk: ezuttal német. Ez is Przemysl felé veszi útját, de amint megközelíti az erődök vonalát, olyan irtózatossá válik, hogy visszafordulnia kell. A német röpülőgép visszafordul, egy kis ideig felénk röpül, azután hirtelen oldalt fordul és most a másik oldalról igyekszik megközelíteni Przemyslt és mire az orosz ágyuk szóhoz jutnak, a német röpülőgép már ott röpül a vár fölött és uszik,

kering, mintha ügyet sem vetne a körülötte csapkodó srappelvekre, a körülötte gomolygó srappelfelhőcskékre, amelyek lassanként egész srappelfelleggé dagadnak, hol magasabban, hol alacsonyabban, de egyre ott röpköd Przemysl fölött. És újra berregés hangzik és megint fölszáll egy osztrák-magyar röpködő; most már két aeroplán kering Przemysl fölött, miközben bőmbőlve ontják feléjük a tüzet az orosz ágyuk. Hamarosan a harmadik röpködő is megjelenik, szanaszét röpködnek, most már hárman, ugylátszik, hogy zavarba akarják hozni az orosz várágyukat és nagymérvű municiópazarlásra akarják kényszeríteni őket, ami sikerül is, mert a röpködőgépek állandóan nagy srappelfellegben gázolnak, kész csoda, hogy még egyikük sem zuhant le.

Új röpködő — már a negyedik — száll föl és óriási izgalom támad, mert gyorsan kiderül, hogy ez a röpködő orosz és a mi csapataink állásait akarja megállapítani. Valóban, az orosz röpködő ott röpköd a fejünk fölött és az állásaink vonalán akar végigszállni. Amikor tulságosan alacsonyra merészkedik az orosz röpködő, megszólalnak a mi ágyuink és tüzelésük tisztas távolban igyekezik tartani az orosz gépet. Azután egymás után még két röpködő röpköd föl — az egyik a mienk, a másik orosz — és most már egyszerre hat gép szeli a levegőt Przemysl fölött és Przemysl körül.

Az ágyudörgés most már félelmetessé válik. A mi röpködőinket a przemysli ágyuk lövik, az orosz röpködőket a mi ágyuink. A gépek előtt, a gépek mögött, között, mindenütt srappelfelhők, már nem is tudom, melyik a mi röpködőnk és melyik az oroszoké, izgatottan rohannak ide-oda a gépek, mintha egymásra rontatának, mintha egymást üldöznék, mintha már

nemcsak a várból és a vár körülötte állásokból lövöldöznének a röpkörművekre, mintha már a röpkörművek is lüzelnének egymásra... Szédítő látvány a magasban küzdő, ide-oda bukdácsoló röpkörművepraj, amint a szakadatlan ágyutüzben tántorgó aeroplánok imbolgva szállnak egymás körül. Lélegzetvisszafojtva kell figyelni ezt az izgalmas, csodálatos légi csatát.

Hosszu időn keresztül tombolt Przemysl fölött és Przemysl körül a légi harc, azután egymás után ellebegtek a fejem fölött a röpkörművepek és mindegyik sértetlenül tért vissza állomásheyére. És Przemysl körül újra csönd lett...

A tarnovi csatatéren

Május 10.

Bogumilovice galíciai községig vonat vitt, innen gyalog indultunk a Dunajec felé. Hullámosan váltakozó hegy-völgy, azután a Dunajec habzó, zuhogó vize, rögtönzött hid, amelyen még most is dolgoznak a katonák: itt járok azokon a földeken, amelyeknek minden göröngyét drága embervér öntözte; taposom a göröngyöket, amelyeken egy-két nap előtt még vérző ember-tömegek tépték, gyilkolták egymást. Nincsen annyi víz a Dunajec medrében, mint amennyi vér a kis galíciai folyó partjain ömlött; olyan különös, hogy ahol én most ide-oda bolyongok, ott pár nappal ezelőtt még harminc és felesek bömböltek és záporként hullott, zuhogott itt a halál.

A Dunajec mindkét partján véres csaták dultak, beszédes, sőt rikoltozó nyomaikba ütközöm mindenütt. Erdők között, hegyi ösvényeken, szelid halmokon át eljutok azokhoz az állásokhoz, amelyeket a szövetséges német—magyar-osztrák csapatok elhagytak, mielőtt előrenyomultak. Futóárkok vezetnek a lövészárkokba, amelyeknél fantasztikusabbakat, szebbeket nem produkált ez a világháború. Amellett, hogy katonailag nagyszerűek és szinte áttörhetetlenek az állások földözékei, valami egészen sajtáságos idilli szépségük van, amiről csak meghatottan lehet beszélni. A háború, persze, nem

az idillikus helyzetek láncolata, a háboru a legnagyobb emberi szenvedéseknek, a borzalmaknak végtelen sora. Az a kép, amely a háborúból csak az idillikus mozzanatokat mutatja meg — és van ilyen tendencia —, merőben hamis és rosszhiszemű. De vannak ilyen motívumok is és a dunajeci elhagyott lövészárkaink a maguk kis virágos kertecskéivel, lugasaival, fából és sárból alkotott játékváraival, gyönyörű diszeivel, fonott székeivel, padjaival, a fantázia szinte gyermekesen csapongó és ugyanakkor művészi formában jelentkező tréfás játékaival, az apró fonott csecsebecsékkel, fonott játékokkal: igazán napsütéses, vigasztaló fejezete a háborunak. Valami egészen külön stílusa van a Dunajecmenti lövészárkoknak, élénk költő-fantázia és német alaposság, szinte bravuros kézügyesség teremtette meg őket, szecessziós, szingazdag virágdiszük és fonott kényelmi fölszerelésük mellett ott a praktikus kis bádogg-kémény, amelyik majdnem minden kunyhóból kivezet. És az árnyas lugas fonott padja, széke előtt — a kézi-bomba . . .

*

A 419-es magaslat. Itt voltak a legerősebb orosz állások. Szeliden emelkedő domb ez, amely éppen ezért az orosz állásokból nagyszerűen betekintheső végéig. Ezt a magaslatot és a környékét sok száz ágyu vette tüzelés alá május másodikán. Az oroszok ezen a fronton voltak a legmakacsabbak, legtovább itt tartották magukat, a 419-es magaslat nélkül pedig Tarnovot nem lehetett volna fölszabadítani az orosz uralom alól, amely már fél esztendeje nehezedett a forgalmas és valóban szép galíciai városra. Az ágyuk százai okádták a tüzet erre a csatatérre, amelyen sohasem látott pusztítást vittek végbe a tűzokádó ütegek. A tarnovi csata-

tér telisteli van mély és széles gödrökkel, némelyiknek pörkölt föld az ürege, ahova azonban a harminc és felesek zudultak le, ott rettentő szakadékok támadtak, telve zöldes vízzel, soknak viztartalma vörösbe játszik, ezek embervértől pirosak, a gödör mélyén bizonyára emberek holtteste és véres tagjai uszkálnak . . .

Ezernyi ilyen szennyes tó párolog a tarnovi óriási csatatéren, ahol talán tíz méternyi terület sincs, ahova árkot ne vágott volna a gránát. A szörnyű tavak partján gránátdarabok, srapelhüvelyek és egyéb lövegek ezrei: micsoda képzelhetetlen pusztulás ez! A földet vagy tíz-husz méternyi mélységben egyszerűen leégette innen az ágyutüz, amely az orosz lövészárkok egész sorát perzselte le a földről. Nagyon sok helyen egyenesen az orosz állásokba csapott a gránát, itt lesöpörte a fedezékeket, lelapította a drótsövényeket és eltemette az embereket.

És a 419-es magaslatot mégis rohammal kellett bevenni. Amit lehetett, itt is pusztítottak az ágyuk, de az orosz állások itt jórészt védett helyzetben voltak. A tiroli császárvadászok tehát a völgyből rohamra indultak föl a magaslati állásoknak. Szembe is támadtak, oldalról is. Az oroszok érezték, hogy most dől el minden, kattogva megszólaltak az orosz gépfegyverek és ropogott a gyalogsági tűz: a rohamra menő vitéz tiroli császárvadászok utközben egymásután hullottak. De csak azt a rohamozó tirolit lehet megállítani, aki meghal. Aki nem hal meg, az rohan tovább és nem áll meg a célíg. Sok derék tiroli császárvadász maradt a 419-es magaslat oldalán, találunk a hasnál átlőtt katonabluzokat, akik ezt viselték, azok szegények, nem jutottak föl a magaslatra, de, ha megfogyva is, a végén mégis csak följutottak a magaslatra a tiroliak.

A 419-es magaslat drótsövényeinél kétségbeesett lehetett a harc, a sövény egyes darabjai áttépve, szétvágva, összekuszálva, bevérezve, emberek vergődhetnek itt a drótokba csavarodva.

A rohamban elesett császárvadászokat odatemették a völgybe, az erdő szélébe. Valóságos külön temetője van itt a vitéz császárvadászoknak, egymásután emelkednek a sirok, némelyikben többen nyugsznak, a sirokon kereszt, virágdisz, a legkedvesebb arcképe, kegyeletes föliratok, szentképek és — némelyik katona-síron — Hofer Andrásnak, a tiroli szabadságharc hősének a képe . . .

*

A tarnovi harcok rendkívül sok orosz áldozatot emésztettek föl. Az egész csatatér tele van orosz katonasirokkal. Egész sereg tömegsír van itt, amelyekben több száz orosz katona pihen együtt. A harctér egyik részén négy temetetlen orosz holttest hever. Egymás mellett fekszik a négy orosz katona, az egyik sebesült lehetett, a fején fehér kötés, az arca véres sárral tele. A másik orosz katonának nincsen feje, letépte és messze sodorta egy löveg. A harmadik egészen fiatal még, alig lehet husz esztendő, sárga, véres arccal, lehunyt szemekkel fekszik, a kezével görcsösen a földbe markol, a lábait szétterpeszti; a kezei ahogy kinjában beletépett a földbe, irtózatosa. A negyedik katona, arcával, amely irtózatosan eltorzult, a földre borul, ennek leírhatatlan szenvedései lehettek, mielőtt meghalt szegény. Az egyik kezével a mellette fekvő katonába kapaszkodik, a másik kezében leveleket szorongat, tán a felesége írta, meg a gyerekei, bizonyára azt írták szegénynek, hogy vigyázzon magára, ők mindig rá gondolnak, csak ne legyen semmi baja; bizonyára ezt

írták a gyerekek a szegény orosz katonának, aki olvasni akarta még a hazulról jött leveleket és miközben olvasta, elérte a halál. Hanem a leveleket nem engedte el a kezéből, ezeket a drága kincseit most is szorongatja a véres, meredt ujjaival.

Nézem a négy orosz katona meredt, véres holttestét, nézem azt a fiatal huszesztendőst, nézem azt, amelyiknek nincs már feje, nézem a sáros, véres arcot és nézem, amelyik arccal a földre borulva, kezében szorongatja a kisfia levelét . . . Nézem a négy szegény, szomorúan fekvő orosz és elszoruló szívvel kérdezem magamban: ezeknek a szegényeknek miért kellett Galiciába jönni meghalni és miért kell most nekik ott feküdni a tarnowi csatatéren? Miért? . . .

Rosenblut Sala regénye

1915. június 10.

A legtöbb érdekes történetet az én számomra idáig Tarnov nyújtotta. Regényeket lehetne összeírni Tarnovról, mélységes emberi dokumentumokat lehetne színes, dus csokorba kötni, de a tudósítónak, aki a rohanó események nyomában kullog és aki mindig messze elmarad az események mögött, se ideje, se módja az elmélyedésre, a tudósító csak a főlszínen mozog és főlületes impresszióit futtában hinti el az olvasó előtt. Tarnov? — kérdezgetheti idegenkedve és emlékezetében kutatva az olvasó — jaj, igen, Tarnov is nagy dolog volt, amikor visszakaptuk az oroszoktól, de azóta már — a többek között — Przemyśl, sőt Stanislau is a mienk, győzelmes csapataink már Lemberg felé nyomulnak, már nem Tarnovnál tartunk, ki beszél már Tarnovról?

És mégis, vannak történetek, amelyek sohasem veszítik el aktualitásukat, amelyek erős emberi vonatkozásaiknál fogva mindig számot tarthatnak a meghallgatásra.

Az egyik tarnovi történetem hősnője Sala Rosenblut. Ezt a nevet néhány napos tarnovi tartózkodásom alatt igen sokszor hallottam. Valahány rongyos zsidó van Tarnovban, az mind a Sala Rosenblut nevét emlegeti, hálálkodva, imádkozva, egy szentnek kijáró

minden rajongó hódolattal. Sala Rosenblut a tarnovi zsidók Szűzmáriája, az ő csodatévő szentjük, megmentőjük, olyan valaki, akiről évtizedeken át fognak Tarnovban beszélni, akinek nevét egyik nemzedék át fogja adni a másiknak, akiről keleti fantáziákban kiszínesedett legendák fognak szólani, akiről héber költők versel fognak írni zsargonban.

Két napig folyton Sala Rosenblutról hallottam beszélni mindenkit és az elbeszélhetetlenül sok magasztaló történetből — nagyon röviden — a következőleg alakul ki Sala Rosenblut egyénisége és szereplése.

Tarnovban a zsidókkal nagyon kegyetlenül bántak az oroszok, kényszermunkára fogták, kinozták őket, sokat nyílt utcán agyonverték, a zsidók ennivalót pénzért sem kaptak, borzasztó gyötrelmeket kellett elszenvedniök. Nemcsak Markevicz orosz ezredes, Tarnov parancsnoka és az ő kozákjai üldözték a zsidókat, hanem Tertil dr. tarnovi polgármester — mellesleg osztrák képviselő — és a helyi rendőrség is. Egybehangzóan panaszojják a tarnovi zsidók, hogy a fél-esztendő orosz uralom alatt Tertil polgármester és az ő hivatalos közegei részéről nemcsak oltalomban nem részesültek, hanem — ellenkezőleg — a polgármester és a rendőrség emberei teljesen kiszolgáltatták őket az oroszoknak, velük együtt üldözték, zaklatták, kinozták őket. Amikor a zsidók szenvedése már-már elviselhetetlen lett, amikor már az éhhalállal küzködött Tarnov egész zsidósága, akkor egyszerre csak közbelépett Sala Rosenblut és ettől kezdve minden megváltozott, ettől fogva elviselhetőbb és emberségesebb lett a zsidók helyzete.

Sala Rosenblut tizenhét éves lengyel zsidó leány, Tarnovban, a Burgplatzen lakik hetven esztendő

nagybátyjánál, a szülei Dubiecho galíciai községben lagnak. Rosenblut Sala nem tudta már tovább nézni hitsorsosai szenvedését és egy napon kihallgatásra jelentkezett — Markevicz ezredesnél. Tarnovban minden zsidó rettegve várta a kihallgatás eredményét és azt gondolták az emberek, hogy a vakmerő Rosenblut Salát — mint már annyi hitsorsosát — bizonyára Szibériába deportálják. De nem ez történt, hanem az, hogy a kis zsidó leány a teljhatalmu orosz parancsnokot teljesen hatalmába kerítette. Hogy, hogy nem, Markevicz ezredes Rosenblut Sala varázsa alá került, azt tette ezentúl, amit a Burg-téri zsidó leány akart és Markevicz nemcsak hogy megszűnt a zsidókat üldözni, hanem egyszerűen — a zsidók barátja lett. Amely zsidó ettől fogva Tarnovban bajba került, az sietve fölkereste Rosenblut Salát, ő elment az orosz parancsnokhoz és rendbehozta a dolgot. Naponként tömegesen keresték föl Burg-téri lakásán a csodálatos hatalmu Rosenblut kisasszonyt, aki nap-nap után megjelent Markevicz ezredesnél, órákat töltött nála és végül mindenkinek az ügyét kedvezően intézte el. Rosenblut Salának szabad bejárata volt Markeviczhez, ha más zsidó kereste föl az ezredest, ez azzal utasította el a panaszkodót:

— Ismered Sala Rosenblutot a Burgplatzról? Nagyon jószívű leány, menj hozzá, kérd meg és ha ő akarja, az ő kedvéért elintézem az ügyedet. Csak őrá bíz a dolgot.

Csak a Rosenblut kisasszonyon keresztül lehetett megközelíteni az orosz ezredest, aki maga is — Tarnov egész népességével együtt — tréfásan „alparancsnok“-nak nevezte a fiatal leányt. Nagy vagyonokat keresett volna Rosenblut Sala csodálatos hatása közben-

járásáért, igen sokan ajánlottak föl neki nagy összegeket, de ő senkitől egyetlen fillért nem fogadott el és mégis eljárt mindenkinek a dolgában és Tarnov egész népességének a legkisebb részletekig megegyező vallomása szerint, a többek között ezeket a dolgokat vitte keresztül:

Tarnovban minden reggel összefogdostak a kozákok száz zsidót, akiket nehéz kényszermunkára fogtak a legbrutálisabb és legkegyetlenebb módon. Rosenblut Sala kivitte Markevicz ezredesnél, hogy az rendeletet adott ki, hogy a közmunkákat ezentul — a lakosság számarányához képest — naponként negyven zsidó és hatvan másfélekezetű egyén tartozik ellátni. Ezeket sem szabad többé az utcán összefogdosni, hanem a zsidók maguk állítsák elő azt a negyven embert, akik — ezentul már némi díjazásért — elvégzik a napi közmunkák egy részét, a polgármester pedig gondoskodik a másik hatvan munkásról. Erre vonatkozó írásos rendeletét Markevicz parancsnok Rosenblut Salának adta át azzal, hogy a legvagyonosabb zsidók aláírassukkal kötelezzék magukat naponként negyven munkás előállítására, Tertil polgármester pedig — szintén aláírásával — vállalja a lakosság más rétegeiből való hatvan munkást. A fáradhatatlan Rosenblut Sala fölkereste a tarnovi gazdag zsidókat, megszerezte a jótálló aláírásokat, azután a polgármesterhez ment, Tertil ur azonban vonakodott aláírását adni és tiltakozott ellene, hogy ezentul nem kizárólag a zsidók látják el a közmunkákat. Rosenblut Sala erre ismét fölkereste az orosz parancsnokot, akinek erélyes utasítására az antiszemita polgármester mégis kénytelen volt végül aláírásával kötelezni magát hatvan másvallású munkás naponként való munkábaállítására.

Az új rendszer életbelépése, persze, nem ment egészen simán. A kozákok eleinte — benne lévén még a régi prakszisban — az utcán már kora reggel korbáccsal terelték munkára a kaftános embereket. Ilyenkor néhány szemtanu elfutott a Rosenblut Sala lakására, az gyorsan kiugrott az ágyából, sietve magára kapott néhány ruhadarabot és Markevicz parancsnok írásos rendeletét lobogtatva kezében, odafutott a kozákokhoz, akikre harsány hangon rászólt:

— Mit csinálnak itt? Hagyják abba! Eresszék szabadon ezeket az embereket!

A kozákok durva káromkodások között közeledtek a vakmerő leány felé, némelyik a korbácsát is emelgette és Rosenblut Sala reszketve a félelemtől, de mozdulatlanul állt tovább és még mindig igen hangosan követelőzött:

— Jöjjenek velem a parancsnok urhoz! Itt a rendelethez, nézzék az aláírását! Nincs joguk többé ahhoz, hogy az utcán összefogdossák az embereket. Jöjjenek a parancsnok urhoz!

A kozákokat frappirozta a leány föllépése, megijedtek a hivatalos írástól, amelyet ugyan nem tudtak olvasni, de a parancsnokuk neve imponált nekik, a korbács lehanyatlott a kezükben, megszűntek gorbombáskodni, eleinte úgy tettek, mintha menni akarnának a leánnyal a parancsnokhoz, azután meggondolták a dolgot, ehhez még sem volt bátorságuk, szabadon bocsátották hát az összeterelt zsidókat és csöndesen el-sompolyogtak. Ilyenkor az utca összegyűlt közönsége erősen megéljenezte és megtapsolta a bátor leányt, aki a boldogságtól sugárzó arccal távozott el. Ez a jelenet nagyon gyakran megisméllődött, volt rá eset, amikor egyszerre negyven-ötven zsidót szabadított ki a kozá-

kok karmai közül Rosenblut Sala, akit lassanként már minden kozák ismert. Ilyenkor megható jelenetek játszódtak le az utcán, ahol végre meg is szüntek a brutalitások. Legendás alakká lett Rosenblut Sala Tarnovban, a zsidók imádkoztak érte, a russzofil elemek pedig átkozták, gyűlölték és ami rossz elképzelhető, azt mind kitalálták és terjesztették róla. A Rosenblut kisasszony azonban nem törődött a gyűlölettel, nem törődött a rágalmakkal, ő tovább eljárt az üldözöttek ügyében és bezárt és Szibériába szánt embereket kiszabadított a börtönből tucatszámra, neki szabad bejárata volt a börtönökbe, ahová szegény, éhező raboknak ennivalót vitt, hogy éhen ne pusztuljanak. Azonkívül keresztül vitte Markevicz parancsnoknál, hogy a zsidók számára megnyissanak egy erőszakosan lezárt fürdőt, a fürdő jövedelméből és Rosenblut Sala személyes gyűjtéséből a zsidók számára népkonyhát létesítettek Tarnovban és a költségekhez hivatalos pénzből maga Markevicz parancsnok is hozzájárult. Orosz ezredes, aki zsidó népkonyhát létesít! A népkonyhában naponként több száz zsidó kapott enni — Sala Rosenblut személyes közreműködésével és ellenőrzésével. A Rosenblut kisasszony azután az utcán is állíttatott föl sátrakat, ahol kenyeret és egyéb ételneműeket kaptak és azt is keresztül vitte Rosenblut Sala, hogy néhány üzletben — ahol idáig pénzért sem kaphattak semmit a zsidók — ezentul ők is vásárolhattak. És elintézte ezernyi ember tizezernyi baját, folyton szaladgált az ifju „alparancsnok“ az öreg főparancsnokhoz és mérhetetlenül sokat segített a zsidók helyzetén, jóltevőjük, a megváltójuk volt, nem csoda, ha a mindennapi imájukba foglalták a nevét és érthető, hogy az orosz kivonulást követő napokban — amikor én Tarnovban

jártam — nem tudtak másról beszélni, mint róla, mindig csak ő róla.

Érthető módon tolul előtérbe a kérdés, hogy miért volt ilyen roppant hatalma a tarnovi kis zsidóleánynak a mindenható orosz parancsnok fölött? Hogyan lehetett Rosenblut Sala ilyen leigázó és varázslatos hatással Markevicz orosz ezredesre? Az emberek hamarosan készen vannak a felelettel: azért, mert Rosenblut kis-asszony az orosz parancsnok szeretője volt. Hát hiszen, ez a legkézenfekvőbb válasz, a tarnovi ruszofilek is ezt híresztelték, valóban csak a szeretőjükre hallgathatnak úgy nagyhatalmu emberek és őrzöngő cézárok, mint ahogy Markevicz orosz ezredes, az elfoglalt Tarnov parancsnoka, hallgatott Rosenblut Salára. A tarnovi zsidók, persze, megesküsznek mindenre, ami előttük szent, hogy Salának nem volt szerelmi viszonya Markevicz parancsnokkal, Sala egy tiszta és szent leány, aki csak a nagy jószágával hatott olyan csodálatosan az ezredesre. Hogy mennyire nem lehetett közöttük semmi, annak bizonyítására azt hozzák föl, hogy az orosz kivonulás előtt vagy három nappal, amikor már bizonyossá vált, hogy az oroszoknak el kell hagyni a várost: Markevicz minden ok nélkül hívatta Rosenblut Salát, aki azonban — attól tartva, hogy az orosz parancsnok magával akarja vinni — megígérte a küldöncnek, hogy megy, de nem ment. Markevicz ismételten hívatta a leányt, majd elutazásáig folyton kerestette, de Sala, aki rettegett attól, hogy a parancsnok végül mégis Oroszországba hurcolja őt, eltűnt a lakásáról, három napig nem aludt otthon, valamelyik tarnovi zsidó házában bujkált és nagy veszedelmek között, nagyon nehezen, az életével játszva, de mégis elkerülte a parancsnokkal való talál-

kozást, aki nélküle volt kénytelen elutazni. Ha Sala az orosz parancsnok szeretője lett volna — mondják a tarnovi zsidók, — akkor az utolsó három napon az élete kockáztatásával nem bujdosott volna előle.

Két napig folyton erről a rejtélyes hölgyről kellett hallanom, ehatároztam tehát, hogy okvetlenül fölkeresem és beszélni fogok vele. Harmadnap meg is találtam Tarnovban Rosenblut Salát, aki elmondott nekem mindent, ami közte és Markevicz ezredes között történt, látható őszinteséggel beszélt el azt a különös viszonyt, ami közte és az orosz parancsnok között kialakult. A Rosenblut kisasszony elbeszélése alább következik.

*
* *

A Burgplatzon levő lakásán kerestem Rosenblut Sala kisasszonyt. Először a ház után kérdezősködtem, amelyben lakik. Egyszerre tizen is jelentkeztek, hogy megmutatják a házat és azonnal híre terjedt az egész környéken, hogy egy idegen keresi Rosenblut Salát. Bevezetnek azután a Burg-téri sárga ház egyik tiszta és nagyon rendesen butorozott kétszobás lakásába: itt lakik Tarnov legnevezetesebb hölgye, öreg nagybátyjával. A kisasszony nincs odahaza, valamelyik rokonánál van. Hamarosan akadnak többen, akik vállalkoznak rá, hogy elmennek Saláért. És már mennek is, én pedig addig kinézek a Burgplatzra, a ház előtt akarom megvárni a tarnovi zsidók megváltóját, akire most már nagyon kíváncsi vagyok. Közben egész népgyűlés alakult ki körülöttem, egy sereg lány — Sala barátnői —, asszony, férfi, sereglett össze; az érdeklődés nem nekem szólt, hanem

Rosenblut Salának, mindegyiket halálosan izgatta az a kérdés: mit akarok én az ő Salájuktól? Eleinte gyanakodva néztek rám, féltették Salát; azt hitték, hogy valami hatósági személy vagyok, aki ellenséges szándékokkal keresem Salát; némelyek nem is szerették, hogy hazahívják. Amikor lassankint eloszlatom a bizalmatlanságukat és megnyugtatom őket barátságos hajlamaimról, egyszerre megered a magasztaló beszéd, az egyre növvő tömeg minden tagja tud valami szépet, valami jót Saláról; akik itt állnak, azokkal minddel tett valami jót Sala, egyiknek a szabadságát, másiknak az életét mentette meg; valamennyien megegyeznek abban, hogy:

— Mindent, mindent neki köszönhetünk!

A Burgplatz a Rosenblut Sala szűkebb pátriája, itt különösen rajonganak érte, itt százszorosan büszkének rá. Megható, ahogy fiatal leányok kipirult arccal dicsérik, magasztalják Rosenblut Salát, akit Tarnovban, egy napsütéses májusi délutánon, ott a Burgplatzon, én nagyon nehezen, szinte izgatottan vártam közel másfél óra hosszat. Már nem volt ott tudniillik, ahová hazulról ment, erre tovább keresték. Egyszer azután megmozdul körülöttem a tömeg és többen elkiáltják magukat:

— Ott jön, ott jön!

Messziről közeledik Rosenblut Sala, többen elébe futnak, a lányok csókolgatják, kaftános öreg zsidók simogatják, gyerekek táncolnak körülötte, a rajongásnak, az imádásnak olyan meleg és lármás hullámmása övezi, ami csak ünnepezt primadonnának jár ki. Sala mosolyogva és látható boldogsággal fogadta hivei és hitsorsosai hódolatát, azután barátságosan közeledett felém és megkérdezte, hogy miért

keresem. Sala kisasszony magas, karcsu hölgy, izléses tavaszi kosztümben, egyébként nem tartozik a szépségek közé, az arca egyáltalán nem csinos, tipikus galíciai zsidó-arca; nem, ez a hölgy nem alkalmas arra, hogy egy orosz parancsnok megőrüljön érte és megbocsásson a kedvéért az egész fajtájának. Rosenblut Sala, mint nő, nem lehet ellenértéke annak a sok engedménynek, amiben a tarnovi zsidók az ő kedvéért részesültek. Ezért a nőért nem vadulnak meg orosz ezredesek, egy ilyen nagyon közepes galíciai zsidó lányért orosz parancsnokok nem csinálnak zsidófürdőt, zsidó népkonyhát, nem engednek ki zsidó rabokat a börtönökből.

Ez volt az én első impresszióm Sala kisasszonyról és most már még jobban izgatott a probléma: mi az ő hatalmának a titka, hogy tudta mindazt megcsináltatni Markevicz ezredessel, amit kétségtelenül megcsináltatott. Megkértem tehát a kisasszonyt, hogy mondja el nekem őszintén és részletesen Markevicz ezredessel való megismerkedésének és titokzatos viszonyának egész történetét. Rosenblut Sala szívesen fogott hozzá az elbeszéléshez, hosszan, kedves és megnyerő modorban beszélt és az órákig tartó beszélgetés során csodálkozva láttam, hogy ez a tizenhét esztendő leány szinte félelmetesen okos teremtés, aki olyan értelmesen és meggyőzően tud beszélni, hogy okvetlenül el kell hinni, amit mond. Kezdttem nem csodálkozni azon, hogy Markevicz ezredest annyi mindenre rá tudta beszélni. Rosenblut Sala hosszú elbeszélésének rövid tartalma ez:

— Amikor már nem tudtam tovább nézni a zsidók szenvedéseit, elhatároztam, hogy fölmegyek a parancsnokhoz és ha, akármilyen történik is, elmondok

neki mindent. Mindenki azt mondta, hogy Szibériába küldenek a vakmerőségemért. Én nagyon féltem, két napig folyton imádkoztam és böjtöltem és azután — minden izemben reszketve — fölmentem a parancsnoksághoz. Ott az alparancsnok fogadott, akinek kétségbeesetten panaszoltam el a zsidók helyzetét és sirva könyörögtem, hogy segítsenek rajtunk. Az alparancsnok türelmesen meghallgatott és végül azt mondta, hogy jöjjenek el másnap és akkor mindent mondjak el a főparancsnok urnak. Másnap halálos rettegések közben mentem föl és akkor az alparancsnok bevezetett Markevicz ezredeshez, akinek előbb már beszélt rólam. Én az izgalomtól remegve kezdtem beszélni Markevicz parancsnoknak arról, hogy hiszen a zsidók nem tehetnek arról, hogy zsidóknak születtek és ártatlanul kell beteg öreg embereknek és kisgyerekeknek annyit szenvedni, hogy megszakad az ember szíve belé. Fölpanaszoltam, hogy csak zsidók végeznek kényszermunkát, élelmet meg pénzért se kapnak, éhen kell pusztulni Tarnovban minden zsidónak, ütik-verik, kinozzák, börtönbe csukják őket: összetett kezekkel, zokogva rimáncodtam a parancsnoknak, hogy ha van a szívében egy mákszemnyi érzés, segítsen, könyörüljön rajtunk . . .

— Markeviczet — folytatta az elbeszélést Rosenblut Sala — láthatóan meghatotta az, amiket elmondtam neki. Nagyon barátságosan, majdnem könnyezve állott föl, amikor elbeszélésem végére értem és azt mondta, nyugodjam meg, minden rendbejön és jöjjenek föl másnap a részletek megbeszélésére. Leírhatatlan boldogsággal távoztam el a parancsnoktól, a zsidók sirtak örömeikben, amikor elmondtam nekik,

hogy mit végeztem. Másnap már szabad bemenetem volt Markevicz ezredeshez, aki várt rám és minden kéresemet teljesítette. Ettől fogva szinte mindennapos voltam nála, ha valakinek valami panasza, vagy kívánsága volt, az hozzám jött, a parancsnok is mindenkit hozzám küldött és gyakran küldönccel kéretett magához. Keresztülvittem, hogy száz zsidó helyett csak negyven tartozik közmunkákat végezni, a zsidó népkonyhát és fürdőt is megcsináltam, tömérdek embert szabadítottam ki a börtönből, a zsidó raboknak, ha már kiszabadítani nem lehetett őket, ételmet vittem a fogházakba és általában minden módon igyekeztem segíteni a helyzetükön, kozákok kezéből személyesen szabadítottam ki az utcán zsidókat. Hála istennek, hogy minden ilyen szépen sikerült, én olyan szerencsésnek érzem magamat, az egész életre boldoggá lettem . . .

Ezután megkérdeztem Rosenblut Salát, hogy tulajdonképen miért tett meg a kedvéért ennyi mindent Markevicz ezredes. Nem volt-e ennek valami különös oka?

Rosenblut Sala fölényes okossággal, nagyon nyugodtan válaszolt:

— Tudom, mire gondol. Azt kérdezi ugy-e, hogy nem volt-e viszonyom Markevicz ezredessel? Hát — nem volt! Tudom, hogy ezt nehéz elhinni, a tarnovi russzofilok meg is esküsznek rá, hogy szeretője voltam az orosz parancsnoknak, most uton-utfélen azt mondogatják felém még a gyerekek is: „Elment a te parancsnokod!“ És „alparancsnok“ az én nevem egész Tarnovban. Pedig esküszöm, hogy nem volt semmi köztem és Markevicz között. Hogy tulajdonképen miért tett meg a kedvemért mindent, azt, őszintén

szólva, magam sem tudom. Azt hiszem, hogy az első találkozás alkalmával nagyon a szívére beszéltem és ettől fogva nyert ügyem volt. Egész határozottan jószívű ember volt Markevicz ezredes, akire könnyen lehetett hatni. Akárhányszor mondta nekem: „Te olyan jó leány vagy, azért szeretlek úgy. Én még sohasem láttam az életben azt, hogy valaki önzetlenül, érdek nélkül annyit fáradjon másokért, mint te. Magadnak még sohasem kértél semmit tőlem, mindig csak másoknak. Nagyon, nagyon jó szíved van neked. Sala, azért szeretlek úgy, mintha a gyerekem volnál. Szeretlek, mint apa a gyereket, mindent kérhetsz tőlem.“

— Ilyeneket mondott nekem — folytatta Rosenblut Sala — Markevicz és gyöngéden, szeliden megsimogatta az arcomat. Egészen biztosan tudom, hogy sokáig nem is törődött azzal, hogy nő vagyok, hiszen észrevettem volna. Az utóbbi időben kezdtem azonban látni, hogy a parancsnok kezd megváltozni, valahogyan másképen kezd viselkedni irányomban. Tuláságosan kezdett simogatni és egyre kérdezzgette, hogy szeretem-e őt. „Hogyne szeretném — válaszoltam neki — mikor olyan jó ember.“ A feleletem — láttam — nem nagyon elégitette ki és kérdezte tőlem, hogy elmennék-e vele Oroszországba? Errre, persze, kitérő válaszokat adtam. Több mint két és fél hónapig egészen rendes viselkedést tapasztaltam Markevicz részéről — csak az utolsó néhány héten kezdett burkoltan, szégyenkezve, ügyetlenül udvarolni, de erőszakos ekkor sem volt egyetlen esetben sem. Valószínű, hogy a tulságos sok együttlét, a gyakori és állandó érintkezés, keltette föl az öreg ezredesben ezt a kései érdeklődést. Az utolsó három napon — anél-

kül, hogy erre valami általam ismert oka lett volna — többször hivatott és kerestetett az orosz parancsnok. Ekkor már pakoltak az oroszok, éreztük, tudtuk, hogy a mi katonáink közelednek, én tehát rettegve gondoltam arra, hogy Markevicz — aki utóbb tulajdonképpen ajánlgatta nekem, hogy menjek vele Oroszországba — most magával akar cipelni. Én tehát bujkáltam, megszöktem a lakásomról és egy zsidó házában rejtőzködtem három napig, miközben örökös halálfélelem közepette figyeltem minden neszre: nem jönnek-e értem a kozákok?

Elbeszélését így végezte Rosenblut Sala:

— Én őszintén és becsületesen mondtam el Önnek mindent, azonban meg vagyok róla győződve, hogy nem hisz nekem, de én már erről — ugyebár? — nem tehetek . . .

Ugy jöttem el Rosenblut Salától, hogy továbbra is probléma maradt előttem: milyen módon kerítette hatalmába ez a kedves, tündöklően okos, tehetséges és csunya galíciai zsidóleány Tarnov egykori orosz parancsnokát, Markevicz ezredest? Pedig én elhittem minden szavát, úgy mondotta el, hogy el kellett hinni. De — elvégre is — talán nem is az a legfontosabb része ennek a különös történetnek, hogy Rosenblut Sala hogy tudta megcsinálni mindazt, amit megcsinált, hanem az, hogy megcsinálta. És ezért — gondoljon róla mindenki azt, amit akar — megérdemli hogy a tarnovi zsidók imáikba foglalják a nevét és hogy héber költők verseket irjanak róla zsargonban . . .

Schor, a tarnowi szabó

Junius 13.

Schor Izidor Tarnov egyik kedvelt polgára, foglalkozására nézve szabómester, egyébként az „Avenue“-kávéház törzsvendége, egy kedves és könnyelmű kártyás, igazi tarnovi „lébemann“, aki elegáns ruhákat hordott, jó szivarokat szivott, szeretett jól élni és többet volt a kártyaszobában, mint a műhelyében. Az egész ember alig harmincnégy esztendő; molett felesége és két kis gyermeke van, akiket Schor — minden könnyelműsége mellett is — nagyon szeret. Hogy mennyire szereti Schor az ő családját, annak megható és férfias bizonyítékát adta. Amikor a háboru kitört és az oroszok elfoglalták Lemberget, a tarnovi szabó üzleti ügyekben éppen Lembergben volt. Schor pár hétig tűrte a leMBERGI orosz uralmat, azután nem bírta ki tovább a családja nélkül és megszökvén Lembergől, gyalogszerrel indult el Tarnov felé. Hat hétig bujkált, bolyongott és gyalogolt Schor, amíg Lembergől, elképzelhetetlen megpróbáltatások után, eljutott Tarnovba. Hazaérve, újra vasalt nadrágot öltött, a régi, elegáns világfi lett újra, ismét eljár az „Avenue“-kávéházba, újra kártyázott és egész Tarnov Schornak, a jókedvű szabónak hathetes gyalogturájáról beszélt hetekig.

Történt azután, hogy az oroszok Tarnovot is el-

foglalták. Schornak, a szabónak életében ez sem jelentett lényeges változást. A régi választékos eleganciájával jelent meg naponként az „Avenue“-kávéházban, megismerkedett az orosz tisztekkel, azok megkedvelték őt, nap-nap után kártyázott velük és bizony többször nyert tőlük, mint veszített. Ahogy ő maga szokta mondogatni:

— Egyszer a tiszt urak veszítettek, máskor — Schor ur nyert . . .

Schor kártya közben a legkitünőbb viccekkel szórakoztatta az orosz tiszteket, akik lassanként úgy megszerették őt, hogy már egészen türelmetlenek és lehangoltak voltak, ha Schor késett a kávéházból. Szerencsére, Schor nem igen késett. A tarnovi szabó élete így az elképzelhető legrendesebb mederben folyt, folydogált, amíg egy napon, nyilván egy abnormisan nagy veszteséggel záruló kártyaparti után az egyik orosz tiszt így szólt Schorhoz, a szabóhoz:

— Te Schor, neked nagyon okos, raffinált fejed van. Téged mi használhatnánk. Állj be hozzánk orosz-spionnak!

Schor egész életében léha és könnyelmű ember volt, de emellett szilárd és megingathatatlan jellem és mint ilyen, a fölháborodástól szinte magánkívül harsogta kártya-partnere felé:

— Én orosz spion? Soha uram, soha!

A férfias önérzetnek ez a hirtelen föllobbanása ezen a világon mindenkinek imponált volna, csak éppen a szóbanforgó orosz tisztnél tévesztette el a hatását, ami erősen kitűnt az illető tiszt következő, klasszikus tömörségű kijelentéséből:

Ha nem akarsz orosz kém lenni, akkor bizonyára osztrák spion vagy. Becsukatlak!

És úgy történt, ahogy az orosz tiszt kijelentette. Schor Izidort, a jókedvű tarnovi szabót az „Avenue“-kávéház kártyaasztalától hurcolták el a börtönbe és ettől kezdve keserves, nehéz kálváriát kellett végigjárnia a vicces és jellemes Schornak. A kitűnő tarnovi szabó keze az életben más gyilkoló szerszámmal, mint varrótűt, sohasem szorongatott és mégis azt kell mondani, hogy e naptól fogva Schor Izidor szakadatlan harcban állott a Tarnovot megszállva tartó orosz hatalommal. A harcot az oroszok indították meg ellene, de Schor állta az ostromot vitézül és maga is úgy küzdött, mint egy furfangos és elszánt szabó elegáns nadrágjába bujt szivós oroszlán. Igenis, úgy!

*

Három napig volt az oroszok foglya Schor Izidor, akit cellájában szinte éjjel-nappal vallattak, kinoztak az orosz rendőrök és politikai ágensek, hogy kicsikarják belőle azt a vallomást, hogy ő osztrák kém. Anikor pedig Schor ragaszkodott ahhoz, hogy ő egy becsületes tarnovi szabó, sem több, sem kevesebb, tehát nem osztrák kém, akkor Szibériával és fejbélövetéssel fenyegetőzve, akarták kényszeríteni Schort arra, hogy orosz spionnak szegődjék be.

— Azt nem! — harsogta Schor büszkén és megingathatatlanul. És ebből nem engedett. Amíg ez a hajsza megszakítás nélkül tartott a börtönben, addig Schor hűségese felesége, a molett Schorné sem volt rest, szaladgált fűhöz-fához, könyörgött, rimázkodott, magával cipelte a két kis gyereket, akik vele könyörögtek, rimázkodtak, vele sirtak, hogy engedjék ki a börtönből az ő jó papájukat. Olyan lármával járt a Schor-család állandó rimázkodása, hogy az orosz tisztek, akiket az „Avenue“-kávéházban is fölkeresett

Schorné, végül megunták a dolgot és kiadták az utasítást, hogy Schort föltételesen bocsássák szabadon. Schor föltételes szabadsága birtokában boldogan jelent meg ismét Tarnov utcáin és rokonszenves arcvonásaiba valami enyhe mártir-jelleg vegyült. — Schor, a szabó, vértanunak érezte magát és büszke volt rá, hogy szenvedhet a hazáért. Szenvedett is, szegény, annyit, hogy — kezdett már nem is olyan nagyon büszke lenni.

Egyelőre nem sokat változott Schor életrendje, legfőljebb annyit, hogy az orosz tisztekre célozván, kijelentette hitvesének:

— Ezekkel a gazemberekkel nem kártyázom többet.

És néhány napig el is került az „Avenue“-kávéházat, majd — nem bírván sokáig ki — egy szép napon ismét megjelent ott és eleinte csak kibicelt, később helyreállt a régi viszony: Schor újra kártyázott az orosz tisztekkel. Ilyen kis dolgokban nem volt nagy jellem Schor.

*

A tisztek kártya közben is folyton kapacitálták Schort, hogy ennyi ésszel, mint neki van, jó lesz orosz spionnak lenni, mert baj lesz, a föltételes szabadságnak hamarosan vége lesz. Schor tiltakozott, nyert és újra osztott. Nem sokáig. Azon vette észre magát egy napon Schor, hogy — megint be van csukva. Most két hétig ült, miközben folyton vallatták, kinözték, fenyegették. Schor azonban nem tántorodott meg, kinjában is folyton csak azt hangoztatta, hogy ő nem lesz orosz spion, ha rögtön agyonlövik, akkor sem. Közben Schor családja sem maradt tétlen, az asszony szaladgált, könyörgött, a haját tépte, a gyerekek bömböltek, mindez most nem akart használni. Végül —

Rosenblut Sala kisasszony lépett közbe és Schor két heti raboskodás után újra szabad lett. De megint csak „föltételesen“.

Schor helyzete egyre elviselhetetlenebbé kezdett válni. Most már állandóan üldözték az orosz hatóságok, a rendőrség emberei éjszakának idején betörték a lakásába, az ágyból verték föl és nyomozni kezdtek rögtön. Ilyen kérdéseket intéztek Schorhoz:

— Miért jár maga ilyen elegánsan? Honnan telik ennyi szép ruhára? Csak egy spion öltözködhetik ilyen jól. Ilyen jól csak egy kémnek mehet.

Azután hirtelen így förmedtek rá:

— Valld be már, te gazember, hogy az osztrák kormány pénzel. No, ugy-e, hogy spion vagy?

Minden héten négyszer-ötször rátörtek éjszakának idején Schor Izidorra, faggatták, vallatták, fenyegették. Schorné kétségbeesetten, sirva kérdezgette:

— Mit akarnak tőlünk? Hát mit akarnak már éppen mitőlünk?

A nyomozó spionok egyike azt válaszolta:

— Hát legyen orosz kém Schor ur, akkor minden jól lesz, álljon be közénk és akkor jó dolga lesz.

Schorné zokogva mondotta:

— Nem engedem, hogy az uram orosz spion legyen. Még ha ő akarna, én akkor sem engedném. Mi osztrákok vagyunk, öreg szüleink és testvéreink itt laknak, hát azok ellen, miellenünk kémkedjen? És ha egyszer visszajön ide az osztrák-magyar katonaság, akkor valamennyien, egész családukkal, akik itt születtünk, kivándoroljunk innen — Oroszországba?

Magából kikelve üvöltött erre az orosz rendőrközeg:

— Hát honnan tudod te, hogy az osztrák katoná-

ság visszatér Tarnovba? Akkor ti mind a ketten osztrák kémek vagytok és biztosan titkos telefon is van a lakástokban.

És erre nekiesett a lakásnak, minden butort elmozdított, mindent fölforgatott, földulta az egész lakást, úgy kereste-kutatta a „titkos telefont“. De — természetesen — nem találta.

— Mégis kémek vagytok mind a ketten; azt mondtátok, hogy az osztrákok visszajönnek, gyertek velem mind a ketten.

És éjszakának idején a Schor-házaspárnak a rendőrségre kellett menni, a síró gyerekek egyedül maradtak otthon és Schort és nejét becsukták. Körülbelül huszonnégy óráig voltak étlen-szomjan a börtönben Schorék, akiket azután a tarnovi orosz szponázis főnöke maga elé vezettetett és a következő megfélebezhetetlen végzést hirdette ki előttük:

— A Schor-házaspárt három napra szabadlábra helyezik. Ha Schor Izidor a három nap leteltével nem jelentkezik orosz spionnak, akkor vagy örök időkre Szibériába viszik, vagy főbelövik. Hogy a büntetés közül melyik sujtja Schor Izidor tarnovi lakost, arról az utolsó pillanatban fogunk határozni.

A tarnovi szponázis főnöke hivatalos iratból, száraz és komoly hangon olvasta föl ezt az ítéletet, nem kiabált, nem fenyegetőzött, nyugodt és komoly maradt mindvégig és éppen ezért félelmetes volt. Schor Izidor érezte, hogy nagy bajban van, ez a dolog most már egészen komolyan a bőrére megy, itt valamit tenni kell. Arra még mindig nem gondolt Schor, hogy beáll orosz spionnak, inkább Szibériát vagy a főbelövést választotta volna, de viszont ezeket se szerette volna választani. Ő tehát a három napot nem gondolkodási

időnek tekintette, mert ugy sem gondolta volna meg magát. Ő a három nap alatt tenni akart valamit. Cselekedni, hogy megmentse a bőrét és hogy véget vessen már annak a rémes hajszának, amely hónapok óta gyötörte őt. Pénzzel sok mindent el lehet érni — gondolta ravaszul hunyorgatva Schor Izidor — tehát ez alatt a három nap alatt minél több pénzt kell fölhajtani, hogy megvásárolhassa, lefizethesse az egész ellene működő apparátust. Az utóbbi heteket, sőt hónapokat többnyire börtönben töltötte Schor, tehát se a műhelyben, se a kávéházban nem dolgozhatott. Viszont ő egy „lébemann“ volt, aki rendszerint fölélte, amit „keresett“.

— Pénzt! Pénzt! — kiáltással nyakába vette tehát a környéket Schor Izidor és barátait, ismerőseit, rokonait sorra megpumpolta. — Az életéről van szó — mondotta Schor és ugyan ki ne adott volna valamit a derék tarnovi szabó életéért. Tarnovot és a környékbeli falvakat és városokat kocsin, lóháton és gyalog — különösen gyalog — bejárta Schor; ezalatt a három nap alatt percnyi megállás nélkül folyton járt, futott, loholt, a lebergi hathetes gyalogtura óta ő nagyszerű gyalogló volt, de most olyan gyors tempóban kellett szaladni — hiszen az élete után szaladt szegény — hogy a lélegzete elakadt, megrogytak az inai, fuldokolva futott Schor Izidor a pénz után, amelyen meg akarta magának vásárolni ezt a keserves és mégis szép életet, amelyet nagyon-nagyon nem szeretett volna itthagyni. Az asszony, a gyerekek, az Avenue-kávéház, a tarnovi korzó, a Ringplatz, az egész sikerült élet: nem sajnálta Schor Izidor a fáradságot, hogy mindezt megmentse.

Összeszedett Schor Izidor három nap alatt vagy

kétezerhatszáz koronát. A harmadik nap reggelén bejött hozzá az a spion, aki a feleségével együtt a rendőrségre cipelte volt. Schor éppen az utolsó utra akart indulni, amikor megjelent a spion és kajánul így szólt:

— No, meggondolta már magát?

— Nem! — szólt keményen Schor és négyszáz koronát átnyújtott a spionnak.

— Ez már más! — mondotta a spion és — egy könnyed mozdulattal fölvéve az asztalról egy ott-heverő ezüst cigarettatárcát — gyorsan távozott. Schor pedig indult útjára és estefelé — a határidő lejárta előtt pár órával — megjelent a spion-főnök előtt.

— Jelentkezik spionnak? — kérdezte a tőle már megszokott komolysággal a főnök.

— Nem! — szólt Schor és gyorsan átadott ezer koronát a spion-főnöknek.

Az komoly arccal tette erszényébe a pénzt, oda-lépett Schorhoz, gyakorlott mozdulattal — és még mindig nagyon komolyan — kiemelte annak arany-óráját láncostul együtt, majd jelentős mozdulattal nyult az akta után, amelyből három nappal azelőtt a halálos ítéletét olvasta föl Schornak és — kettétépte azt.

— Elmehet! — mondotta ezek után változatlan komolysággal.

Schor elment, de mert tiszta és végleges munkát akart végezni, bement az „Avenue“ kávéházba, ott félrehívta azt az orosz tisztet, aki az egész hajsza megindítója volt és aki a legizgatottabb volt, ha kártyán vesztett és annak is átadott ezer koronát.

— Rendben van, holnap gyere játszani — mon-

dotta az orosz tiszt és anélkül, hogy megsértődött volna, snájdigul zsebrevágta az ezer koronát.

— Ez tiszta munka volt! — mormolta magában Schor Izidor és boldogan sietett haza a feleségéhez és a gyerekekhez.

Másnap — pedig már letelt a három nap — már ott ült az „Avenue“-kávéházban és az utolsó kétszáz koronájával kártyázni kezdett az orosz tisztekkel, akiktől nagyon szeretne volna pár hét alatt visszanyerni, amit ebbe az „üzletbe“ befektetett. És ez volt az első eset Schor Izidor életében, hogy a számítása nem vált be. Az oroszok ugyanis nagyon hamar, néhány nap múlva kivonultak Tarnoból. Még mielőtt Schor Izidor regresszálhatta volna magát...

Lemberg

1915. június 26.

Lemberg utcáin kóboroltam szédülten, napokon át jártam a mámoros, gyönyörű galíciai fővárosban, a tíz hónapos orosz uralom fantasztikus regényeinek ezrei röpdöstek sugva-bugva körülöttem és duruzsolnak most is a fülemben, a hangulatok változatainak millió rezdülése zenélt össze a napos, csillogó levegőben, amely megbabonázott mindenkit, akinek megadatott a boldogság: a szabadság első tavaszi szellőinek nyomán beszuhanni a leMBERGI színes kaleidoszkópba. Lemberg! Nekem nem volt ismerősöm azelőtt Galícia fővárosa, engem azóta vonz az érdeklődésem Lemberg felé, amióta az oroszok bevonultak utcáiba, házaiba és tíz hosszú hónapon át fojtogatták és most, hogy végre levegőhöz jutott, az első friss légáramlással egyidőben odasodródtam én is az ünnepi zürzavarba, amely szép volt, festői volt és soha el nem felejthető.

Képet adni Lembergről, amelyben helyet találjon az ott tobzódó színeknek minden árnyalata, az befejezett művészet volna, ahhoz ihletett művész-kéz kellene. Valamit kihozni a tíz hónapos, nehéz álmából ébredő város hangulatából, Lemberg új életének lüktető melegéből valamit megéreztetni és a tíz hónapos rabság sok ezer regényéből csak néhányat megörökíteni a megillető csöndes, fojtott hangon: ezt szeretné megvalósítani ez a szegény író toll, amely, bizony, fáradtan, a

reá váró nehéz földadattól meg-megrezdülve, bizonytalan vonalban és elfogódva indul útjára.

*

Világvárosi arányokat mutató város Lemberg, vannak utcái és terei, amelyeknél szebbet képzelni sem lehet. A Karl Ludwigstrasse a maga monumentális palotáival, ragyogó üzletsoraival, parkjával, elképzelhetetlenül színes embersokadalmával vakító panoráma. Zsongva-zsibongva hullámszik a tömeg a Karl Ludwigstrassen, a korzó, mint egy álom, és az elegáns, szép lengyel dámák csipkéiből még az orosz parfüm finom illata száll.

Ott, a Karl Ludwigstrassen, a „Grand Café“ erkélyéről néztem végig a legizgalmasabb, legfestőibb, legfőlemelőbb és egyben letragikusabb leMBERGI képet. A jelenet aznap ment végbe, hogy Lembergbe érkeztem, délután egy és két óra között. Zeneszó harsan föl és feszes léptekkel katonák masíroztak be Lembergbe, mindegyiknek virág és pántlia a sapkájánál, nagyon sok sapka mellett ott virít a piros-fehér-zöld. A Karl Ludwigstrassen át vonulnak zeneszó mellett a katonák, körülöttük kétoldalt ujjongó emberek sorfala, kalapokat lengetnek, kendőket lobogtatnak, tapsolnak, éljeneznek, ugrálnak az emberek, az ablakokból, a zsufolt erkélyekről virágokat hintenek a végtelen hosszú sorban masírozó katonákra, akik énekelve csak mennek, mennek, sokan odarohannak, ölelgetik, csókolgatják őket, ajándékokkal kínálgatják a poros, mentés, szenvedés-barázdázta arccal is mosolyogva menő vitézeket. És a zene szól, itt a „Szózat“ akkordjai csendülnek föl, galíciai benszülöttek azt kiabálják torkuk rekedtéig, hogy

— Éljen, éljen, éljen magyar!

És fölzeng a „Gotterhalte“ és zug a „hoch“, a „vivát“, a „hurrá“ és az ének száll, a virágzapor hull, szinte szakad, ölelésre tárulnak a karok, izgatottan hadonásznak és gesztikulálnak némelyek, mások imára emelik kezüket, valami őrjöngő boldogság orgiázik odalent és ebben a tulfütött hangulatban egyszerre csak a masirozó katonákkal szemben barna tömeg közeledik: orosz foglyokat kísérnek német katonák. Soha tragikusabb és lesújtóbb találkozást! Az egész háboru meg-elevenedett egynéhány percre ott a Karl Ludwigstrassen, a mai harctéri helyzetnek egy — minden Höfer-jelentésnél klasszikusabban és messzibbre har-sogó hangon beszélő — eleven, nagyszerű kommüni-kéje zugott, viharzott odalent félelmetes erővel. Egyik oldalról áradt előre a győzelmes, diadaluton járó katonaság, megfürödve egy fölszabadult város népének ujjongó szeretetében, vele szemben — tragikus ellentét gyanánt — elhúzódott az orosz fogolytömeg sötétlő barna sávja, a tegnap rettegett zsarnokai tehetetlenül, legyőzve, rabságban somfordáltak el azok között, akik legyőzték őket. És mindez ott, a lemergi főúton, ahol tegnap még olyan nagy urak voltak és azok előtt az emberek előtt, akik tegnap még az ő kiszolgáltatott, kinlódó, szegény rabszolgáik voltak.

Az út nem volt olyan széles, hogy mind a két tábor elvonulhatott volna egymás mellett, a szemközt jövő tömegek egymásba olvadtak, a győzelmesen bevonuló katonaság sorai között barna sávként kigyózzott el az orosz foglyok hosszú sora, a színek egymásbaolvadtak, a csukaszürkével szemben úgy uszott a barna, mintha maga volna a szomorúság. A kép bizarr volt és mondhatatlanul izgalmas, nem csoda, ha a lemergi nép mámora tetőpontra hágott, a lelkesé-

dés egyre nőtt és itt-ott már artikulátlan hangokban tört ki, az ének és a zene versenyre kelve, zengtek, a virágcsokor csak szakadt, a házak ormáról zászlók lobogtak alá, az emberek tomboltak, tapsoltak, imádkoztak, a csukaszürke öröm és a barna bánat közel félórán át usztak egymás mellett: tragikusan szép volt, fölemelő volt.

*

Az Akadémia-utca, a Jagellonen-utca, a III. Maj-utca, a Bernardiner-tér, a Marienplatz: mind világvárosiasan szép utcák és terek, Lemberg legelőkelőbb negyedéhez tartoznak. Széles, gyönyörű utcák, pompás terek, ápolt gondozott parkok, itt olyan előkelő élet folyik, mint Pesten, a Belvárosban. A lemergi munkásnegyed természetesen siralmasan szegényes és különösen piszkos és elhanyagolt a lemergi ghetto. A zsidó városrész — mint Galiciában mindenütt — Lembergben is ijesztően piszkos, telve szennyes piacokkal, fojtó szagu, zeg-zugos sikátorokkal. A Kasimirgasse, a Grodekergasse, a Berka-, Sotten-, Spital-, Krakói- és Jotprewska-utcák szűk és többnyire egészségtelen lakásaiban laknak a lemergi szegény kaftánosok, a tizhónapos orosz uralom elgyötörtjei. A jobb módú zsidók ott laknak a legelőkelőbb városrészekben, többnyire a saját házukban. Hogy a ghetto kis utcáiban, büzhödt oduiban a tizhónapos orosz uralom alatt mi minden történt: arról sok vaskos kötetet lehetne összeírni. De Lemberg minden utcájának minden házában mindennap játszódtak le regények, minden órában történtek csöndes történetek, amelyeket sorra el kellene beszélni. De ki győzné szóval?

*

Járok a lobogódiszes, mámoros városban, ahol az oroszok véresen üldözték a zsidókat és az ukrajnaiakat, ugyanakor barátkoztak a lengyelekkel és a russzofil hajlamu rutén parasztokkal. Járok a tizhónapos orosz uralom alól fölszabadult Lembergben, amelyről én azt hittem, hogy réges-régen oroszszá lett teljesen. Nem érdemes — nem is okos — letagadni, hogy az oroszoknak voltak Lembergben barátai, de meg lehet állapítani, hogy Lemberg sohasem vált oroszszá, nem tudták az oroszok Galicia fővárosát tiz hónap alatt el-oroszositani. Hiába létesitettek Lembergben orosz iskolát, hiába dolgoztak az orosz ágensek, hiába gurult szanaszét a rubel, hiába jelentkeztek a lakosság egy töredékében tagadhatatlan orosz szimpátiák, hasztalan oroszositottak kancsukával, kozákcsizmával: Lemberg mégis idegen maradt az oroszok számára. Lembergben mindenki rendületlenül bizott abban, hogy az oroszokat előbb-utóbb kiverik Galicia fővárosából. Przemyslnek hihetetlen varázsa volt Lembergben, amig a legendás vár állt, addig mindenki vakon bizott.

Amikor azonban Przemysl várát elfoglalták az oroszok, egyszeriben megrendült a lebergiekben a hit: a legsötétebb kétségbeesés vett erőt az embereken. Komoly emberek beszélnek, hogy Przemysl elestének hírére tizenkét lebergi egyén — többnyire nők — megőrült és több százan idegrohamokat és egyéb betegségeket kaptak. Tán sehol sem gyászolták úgy meg Przemyslt, mint az „orosz“ Lembergben, ahol az emberek szerencsétleneknek érezték magukat, ahol bezárkóztak a szobájukba és zokogtak, jajgattak, siratták a várat, amely minden reménységük volt és amely hogy elveszett, — azt hitték — elveszett örökre minden. Ahol ilyen tragikus hatást gyakorolt az emberek

nagy részére az orosz siker, ahol titokban annyi könnyet ejtettek Przemyslért, az a város — a lelke mélyén — nem vált soha oroszszá. Ó, Przemysl nagyon nagy dolog volt Lembergben, Przemysl után már csak a rajongók és a fantaszták hittek — ezek is sokan voltak —; a többiek pedig szintén nem nyugodtak bele a dolgokba, hanem azt tervezték sokan, hogy kíváncsiorolnak az orosz Lembergől. Járva a leMBERGI zászlódiszes, szőnyegekkel, virágokkal ékesített utcákat, elmerülve a körülöttem viharzó mámor reszkető melegében, éreznem kellett, hogy Lemberg nem vált oroszszá — soha.

*

És ebben a részeg, ujjongó városban, amelynek minden ablakából Ferenc József király fölvirágozott arcképe néz ki a színes utcai kavargásba, itt április hó huszadikán II. Miklós cár ült győzelmi lakomát. A legelőkelőbb leMBERGI szálló, a „Hotel George“ előtt orosz vezérkari tisztek állottak akkor és délután öt órakor indult meg az orosz automobil-csoport. Az első autóban Skalon városkormányzó, a másodikban a rendőrfőnök és a harmadik nagy szürke autóban sápadt arccal ott ült az orosz cár, balján RuszkiJ tábornok és előtte gróf Bobrinszky. A cári autót még tizennyolc automobil követte, valamennyiben magasrangu katonák és közöttük az elmaradhatatlan Ratkó Dimitriev. Kétszáz fekete ünneplő ruhába bujtatott paraszot vezényeltek ki az utra hogy hódoljanak a cárnak, orosz katonák hurráztak a rémülten vágató cári automobil felé, de az ajtók és ablakok zárva voltak az ut egész vonalán és Lemberg lakossága némán huzódott meg a zárt ajtók mögött: így tüntettek Lembergben a cári uralom mellett. Este — súlyos büntetés terhe alatt —

ki kellett világítani a várost, a helytartósági épületben diszlakoma volt és esti 10 órakor II. Miklós cár megjelent az erkélyen és rövid beszédben Lemberget és egész Galiciát örök időkre orosz tulajdonnak jelentette ki. Azután — Przemyslbe utazott a cár. Ez április hó 20-án történt és most junius van és — hol van már a cár?

*

És éltek Lembergben emberek, akik nehéz csatákat küzdöttek végig az oroszok ellen, azután orosz fogságba kerültek, azután megszöktek az orosz fogságból és civilbe öltözve ott éltek, ott bujdosnak az orosz Lembergben öt-hat-nyolc-tíz hónapig. Orosz hadifogságba esett magyar és osztrák katonák, megszökvén a hadifogságból, végigbujdosták az egész lemerbergi orosz uralmat. Némelyiket — legtöbbet — ismételten elfogta a lemerbergi orosz ochrana, de mindannyiszor újra kiszabadultak és most — mind ott találtuk őket Lembergben. A lemerbergi oroszjárás legérdekesebb és legizgalmasabb fejezete az a titokzatos földalatti élet, amit ezek a megszökött hadifoglyok éltek. Tudni kell, hogy az orosz ochrana a világ legtokéletesebb intézménye, amely, amilyen becstelen az eszközeiben, olyan kifogástalanul felel meg a céljának. El lehet képzelni, hogy a lemerbergi ochrana — amelybe a leghirhedtebb és legkipróbáltabb spiónokat állították be — mennyire üldözte, hajszolta ezeket a Lembergben szédelgő hadifoglyokat. Folyton a nyomukban lihegték a rendörkopók százai és ezrei, folyton kergették, folyton elfogták őket; az egész rejtelmes életük menekülésből és bujdosásból állott és ők ezer veszély között küzdöttek, harcoltak az ochranával és nem hagyták magukat és — megvárták, meg tudták

várni, amig a magyar, német és osztrák csapatok bevonultak Lembergbe.

Megható és minden szerető csudálatot megérdemlő földalatti életet éltek ezek az emberek tíz hosszú hónapon keresztül. Mindegyikük egy-egy regényhős, mindegyik száz regényt élt át. A börtönbe, a börtönből ki, a börtön körül, utban Szibéria felé: ez volt az ő egész keserves életük és — bár levetették és jól elrejtették a katonai egyenruhájukat — továbbra is harcban állottak az oroszokkal. Nehéz és veszedelmes harcok voltak ezek és bizony, egyenlőtlen erők állottak szemben egymással. A magyar katona megugrott az orosz fogolytáborból, talált egy hűséges szívet, amely megszánta és civilruhába öltöztette, azután elindult a nagy orosz tengerben és — vetődván, hanyódván ide-oda — összetalálkozott a másik magyarral, a harmadikkal, a tizedik osztrákkal, a századikkal, míg tudom én hányadikkal, de valamennyinek volt egy-egy hűséges testvére, aki — különböző álcimeken — legitimitációt is szerzett neki, aki az élete kockáztatásával mellé állott, nem hagyta el, védte, óvta és megmentette nekünk a hadifogságból megszökött katonáinkat. A legszebb próbát állotta ki Lemberg lakosságának az a része, amely önfeláldozó hűséggel segített a szegény, bujdosó katonáinkon és valóságos életveszerelmek között, szembenézve a fenyegető bosszu minden nemével, védte és rejtegette őket. A legszebb emberi vonások jelentkeznek ebben a halálosan komoly önfeláldozásban, ebben a megindító hűségben, amely valamikor legszebb és legemberibb dokumentumként jegyződik föl a leMBERGI oroszjárás históriájáról beszélő könyvekbe.

Egész külön társadalma alakult ki Lembergben

a megszökött hadifoglyoknak. Ők már messziről megismerték egymást, vigyáztak egymásra, gyönyörű, néma szolidaritás élt közöttük, maguk között ellenőchránát szerveztek az ochrana ellen, amely igyekezett keresztezni az ochrana útjait, ha valamelyiküket elfogták — és milyen gyakran elfogták őket — a többiek, a hűséges lebergiekkal együtt rohantak a mentesítő „bizonyítékok” után. Az újonnan jelentkező hadifogoly-szőkevényt röviden így fogadták:

— Auch ein „abgekleideter“?

— Szintén egy „levetkőző“?

Egész Lembergben csak így beszéltek a szőkevényekről: „abgekleideter“. Az „abgekleideter“ gyakori és állandó jelenség volt Lembergben, a számuk folyton nőtt, az ochrana minden hajszájának ellenére és amikor a mi csapataink bevonultak Lembergbe — egy egész ezred „abgekleideter“ várta őket.

A magyar katonáknak külön kávéházuk volt. A Karl Ludwigstrassen lévő City-kávéházban tanyázott állandóan sok magyar hadifogoly-szőkevény, én még ott találtam őket a „Café City“ márványasztalai körül. Sokat szenvedett, sok mindenen keresztülvergődött emberek mind, sorra elbeszélték nekem lebergi életük minden regényét. Ami lehet, majd egyszer elmondok ezekből a rejtelmes, izgalmas, komor regényekből.

*

Egy egész napot leányok körében töltöttem. Lembergben a bordélyházakat az oroszok a napirenden lévő botrányok és tulhangos dorbézolások miatt uralkodásuk első hónapjaiban bezárták. A prostitúció természetesen a bordélyházak nélkül is a legnagyobb arányokban tobzódott Lembergben és nekem sikerült

megtudnom néhány, az orosz tisztek körében nagyon népszerű leMBERGI dÁMÁNAK a címét. Fölkerestem ezeket a híres és kedvelt hölgyeket, akik a legmesszebbmenő bizalmatlansággal fogadtak és eleinte azzal gyanúsítottak meg, hogy rendőrkézre akarom őket juttatni, pedig ők ártatlanok. Azután igen érdekes fejtegetésekbe bocsátkoztak arról, hogy náluk nem szerelemről van szó, náluk egyszerűen kenyérkérdés volt az orosz tisztekkel való barátkozás, enélkül éhenhaltak volna. Az egyik legünnepeltebb leMBERGI démon sirva panaszolta, hogy ő egy osztrák katona menyasszonya, imádja a harctéren küzdő vőlegényét, de kénytelen volt egy orosz lovaskapitánynyal barátságra lépni, mert már minden ékszerét zálogba rakta, az apja a háború óta nem keresett semmit és ő gyönyörű szőke hűgát, önmagát és a szüleit kénytelen volt abból eltartani, amit az orosz lovaskapitánytól kapott, akivel ő állandóan eljárt mulatni az orosz tisztek közé, mert kénytelen volt vele. Igazi tipikus lengyel szépség ez a kisasszony, a Sienewskagasseban lakik és tizenhét éves szép, szőke hűga is esküdözik, hogy minden úgy van, ahogy Hélia — így hívják — elmondta.

A Sienewska-utcából mentem a Kurkova-utcába, ott órákig bujkált előlem Stasa kisasszony, 15 éves bájos kis hűga folyton megszöktette előlem a nénjét, végül Stasa kisasszonnyal is beszélhettem, elmondotta ő is a regényét, az orosz zászlóssal, a barátnője is elmondotta az övét, azután többen összejöttek és együtt beszéltek nekem érdekes, különös dolgokat, elbeszélésükből itt is, ott is kicsillant az orosz rokonszenv, amelynek, persze, nincs nagy jelentősége; a hölgyek egyébként jók akarnak lenni a mi katonáinkhoz is és valóban a legnagyobb részben gazdasági kérdés az

ő orosz-szerelmük, russzofil mivoltukban érzelmeknek, meggyőződéseknél vajmi kevés szerepe van. Egy napig folyton leMBERGI lányok és asszonyok körében voltam és ezen a napon csudálatos közelségébe tudtam férközni az oroszoknak. A leMBERGI prostitúción keresztül egészen beleláttam a leMBERGI orosz uralom mélyébe; az orosz tiszték természetesen a barát-nőikhez, a szeretőikhez a legintimebbek, nekik beszélnek el mindent bizalmasan.

A tíz hónapos leMBERGI uralom lényéből, lelkéből a legtöbbet ezek a hölgyek mutatták meg nekem, arról, hogy az oroszok mit csináltak és hogyan éltek LeMBERGben, mit terveztek önmagukról és mirőlunk, hogy gondolkodtak Ferenc Józsefről, Vilmos császárról, Miklós cárról, Nikolajevicsről, mit tartottak németekről, magyarokról, mit beszéltek arról, hogy milyen szögben néznek az orosz szemek az egész világon erőt vevő véres zürzavarba, minderről, mindenről a legtöbbet a leMBERGI leányok és asszonyok beszélték el nekem. Nagyon köszönöm nekik.

*

Ami a leMBERGI kávéházakban ezekben a napokban végbement, azt nem lehet elbeszélni. Ragyogóan szép kávéházak vannak LeMBERGben és valamennyi tele boldog, mámoros, színes sokasággal. A „Café Róma” puha, kedves fülkéiben és páholyaiban a leMBERGI művészvilág, írók, újságírók, színészek, festők és elegáns, szép nők; mindenki hangos, mindenki ujjong. Az „Avenue” kávéházban a jómódu középosztály, az „Abbazia”-ban az ügynökök és kereskedők, a „City”-ben a civilbe öltözött hadifoglyok és moztulajdonosok, lengyel diákok; mindegyik kávéház tele, mindenben ujjongó sokadalom.

A legragyogóbb kávéház Lembergben a „Café Renaissance“, annak fényes tükrei és vakító csillárjai alatt esténként magyar, német és osztrák tisztek mulatnak zeneszó mellett, lebergi szépségek mosolyától bátorítva. A zene szól, a pezsgős üvegek durrognak, katonák énekelve táncolnak, ölelkeznek, csókolóznak, sirnak, valami boldog és kábitó láрма folyik el a kávéházban és a mámor kiárad az utcára, elárasztja azokat is, akik a „Renaissance“-kávéház előtt állnak, ömölve eláraszt mindenkit; az utcákon daloló emberek: ez a szédült és boldog mámor, ez a részeg és tuláradó ujjongás és minden az orosz parföm felhőjébe merülten: ez ma a fölszabadult Lemberg.

Lembergi temetőben

Lemberg, június 28.

Lembergi temetőkben jártam, korhadt, rozsdás kereszték, szomoru, idegen sirok között botorkáltam és onnan lentről, a hantok alól annyi szenvedés, annyi bánat áradt föl hozzám, a rögökből annyi könnyes és halk szomoruság szivárgott át a szívembe, hogy elszorulva, a ránehezedő bánatfelhőktől fojtogatva, alig akart dobogni. Minden temető szomoru, de a lebergi temetőknél, amelyeknek árva sirjai között én jártam, nincsen szomorubb ezen a világon. Én azokat a temetőket látogattam ugyanis meg, amelyekben messzi földről jött, idegen emberek álmodják az álmaikat, én azokban a temetőkben jártam, ahol azok szunnyadnak, akiknek életükben sohasem volt utjuk a lebergi homokon át, akik csak meghalni jöttek el Lembergbe. A lebergi katona-temetőkben jártam, a magyar és osztrák katonák temetőjében és az orosz katonák temetőjében. Olyan sirok között botorkáltam, amelyeknek mélyén azok nyugsznak, akiknek a feleségük, a gyerekek, az anyjuk, a testvérük magyar falvak és orosz helységek magános házikóiban sirdogál az eltávozott hős után, akiről már régen nem hallottak, akitől már régen nem hozott levelet a posta, akiért reszketnek, akiért imádkoznak és akiről nem tudják még, hogy már ott pihen a lem-

bergi csöndes temetőben. Meghalt magyarok és meghalt oroszok egyszerű fejfáin borongott a tekintetem a lemergi határon és amig a szívemet elborította a legmélyebb emberi szomorúság, egyszerre csak éreznem kellett, hogy a körülöttem domboruló hantokat és a fölöttük némán őrködő keresztterdőt könnyek remegő fátyolán át nézi a szemem . . .

*

A magyar és osztrák hadifogoly katonák számára a lemergi városi temető előtt elterülő széles réten rendeztek be az oroszok temetőt. A temető igen szegényes, de egyébként meglehetősen rendben tartott. Néhány tömegsír, azonkívül pár száz magános sir van a temetőben, mindegyiknek egyszerű, faragott fejfája, rajta pléhbetükből a meghalt katona neve. Semmi egyéb fölírás, csak a név, némelyik fakesztéről még a név is hiányzik. A pléhbetűs fölírás többnyire berozdásodott, úgy hogy sok helyen nem is igen lehet elolvasni a nevet. A lemergi osztrák-magyar katonatemetőben csak egynéhány magyar nevet tudtam kibetűzni az ütött-kopott fejfákról. Ezeknek is más, mint a nevük, nem volt följegyezve. Ki sir utánuk, honnan származtak el, mikor dobogott utolsót a szívük, erre nem ad feleletet a lemergi „idegen” temető. Szeretet és kegyelet az orosz uralom alatt nem fordult a mi katonáink nyugvóhelye felé, a sírok kopárok, gondozatlanok és egyetlen szál virág nem jutott tíz hónap alatt a mi vitézeinknek. Nincsen virág a mi katonáink sirján, tíz hónapon keresztül nem is volt. Ezentul már másképen lesz. A lemergi talajból kivirító virágokat ezentul már mind odahordják, ahol a magyar katonák nyugsznak.

*

A mi katonáink nyugvóhelyétől mély meghatottsággal bucsuztam el. És fölkerestem az orosz temetőt, amelyben tizenhatezer orosz katona alussza örök álmát. A leMBERGI orosz katonai temető a lycakovi park mögött, egy sikká tett domb tetején terül el, igen nagy térségen. A nagyarányu temető egy kőbánya mellett van, ahonnan Lemberg-re gyönyörű kilátás nyílik, az érdekes város egész színes, nagyszerű panorámája tárul az ember szeme elé. Ha a Lycakova-utcából nyíló mellékutcákon át közeledünk a temető felé, egész keresztlerdő tűnik elénk. Az előtérben rét, zöldelő füvel a hátán, maga a temető pusztá föld, fű nem terem rajta. Az egész mégis nagyon kegyeletes benyomást tesz; a vidék csodaszép, a temetőtől jobbra a híres Homok-hegy (Sand-Berg), köröskörül vadregényes erdők és mindenek fölül: Lemberg ujjongó városa.

Ezen a festői színen szép helyen pihen tizenhatezer orosz katona, az orosz cár küldte el szegényeket Lembergbe meghalni.

A temető közepén óriási fehérre festett fakereszt áll, az ismert kettős kereszt, ferde keresztgerendával: az ugynevezett görög kereszt. A hatalmas fehér kereszt alapzata nagy kövekből van összerakva és az egész egy alacsony, zöld kerítés övezi körbe. A keresztől jobbra és balra két pad áll, nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy a látogatók itt kipihenhessék magukat. A keresztlen fölül — orosz nyelven — ez a fölírás olvasható:

BÉKESSÉG MINDENKINEK!

Egészen különlegesen hat itt, a háború sok ezer nyi áldozatának sírkertjében ez a békés fölirat. Mintha

valami enyhe guny szomorkodna le a fehér kereszt fekete betüiből. Valamivel lejjebb ez a fölírat bámul le a kereszttről:

ÖRÖKÖS EMLÉKEZÉS.

Tizenhatezer orosz katona feje fölött virraszt itt az „örökös emlékezés“. Közelebb megyek a sirokhoz. A temető voltaképen két nagy terraszra oszlik: felső és alsó lépcsőzete van, mindegyik sűrűn tele sirokkal. Egészen balra egy kiszögelésben külön apró temetőcske huzódik meg. A középben emelkedő nagy kereszt körül jobbra és balra, előtte és mögötte négyszögek hosszú és széles sora, olyanok ezek a négyszögek, mintha virágágyak volnának, pedig ezek nem virágágyak, ezek — tömegsirok. Mindegyik tömegsir fölött nagy barna fakereszt emelkedik, rajta bádogtáblákon a halottak nevei és pedig oly módon, hogy a kereszt vízszintes — rövidebb — ágán jobbra és balra egy-egy név, a kereszt függőleges — hosszabbik — ágán pedig nyolc név: mindegyik ilyen tömegsirban tehát tíz orosz katona nyugszik. Egy-egy virágágyban tíz orosz családapa. És mennyi, de mennyi ilyen virágágy van itt!

A tömegsirok nagy kődarabokkal vannak körülkerítve, a keresztet gondosan, szépen kidolgozva és három-négy ilyen „virágágy“ között egy-egy keskeny ut vezet el. A tömegsirokon túl a magános siroknak egész tengere következik és a tengerből sűrű kereszt-erdő emelkedik ki. Mindegyik keresztben kis pléhtábla, a táblán egy szám, a halott száma, neve, rangja, csapatteste és halálának napja.

Leirom a hozzám éppen legközelebb álló sirkereszt fölíratát:

No. 517.

*Kurenko Iván, 240., Inf.-Regiment.
Meghalt 1914. évben.*

Persze, orosz nyelven szól szegény Kurenkó Iván sírfömlirata, aki a lemerbergi orosz temetőben az 517. számot kapta, szegény, szegény ötszázttizenhetet ki tudja, melyik messzi orosz faluba várják haza az árvává lett gyerekek. Egy másik sír keresztjén ezt olvasom:

No. 1404.

*Jakowlowski Inf.
312. Inf.-Regiment, 13. század.
Meghalt 1915. évben.*

Ennek az orosz hősnek már a keresztnevét nem tudták megállapítani. Egész sereg olyan keresztet láttam a lemerbergi temetőben, amelyen ott van a pléh-tábla, de nincsen rajtuk semmi föllírás, ezeknek a szegény orosz hősöknek a nevét senki sem tudja és a kedveseik sohasem fogják megtudni, hogy ők hol vannak eltemetve. A temető jobboldalán egymásután vagy tíz tömegsír következik, a keresztfájuk pléh-tábláján mindenütt ez a föllírás:

ISMERETLEN.

Több mint száz „ismeretlen“ halott fekszik a temetőnek ezen a részén. A sok ezer sír között végül találtam egy magános sirt, amelyben a monarchia egy katonája pihen. Egy osztrák-magyar hadifogoly is bekerült az orosz temetőbe, aminek nyilván az lesz a magyarázata, hogy az illető katona tán szláv fajtájú

volt és az oroszok a saját halottjaik közé temették. Ez a sírfömlrat különben így szól:

No. 513.

Kulik Stanislau, hadifogoly.

Meghalt 1914. évben.

Tehát egy katonánkat — holtan — beengedték maguk közé az oroszok és megadták neki az 513. számot.

A lemlbergi orosz temető keresztjei nagyobbrészt teljesen egyformák, de akadnak szép számmal disze-
sebb, emlékmüszerü fejfák is, ezeket már a halottak hozzátartozói emeltették. Ott áll például egy kis fe-
hér márványkereszt, Jézus-képpel, rajta ez a fömlrás:

Gavril Balicevác

porainak nyugvóhelye.

Meghalt 11/III. 1915. évben.

Aludj békében drága férj és gyermekeidnek apja.

Gavril Balicevác, szegény, békével alszik és a gyermekei, akiknek ő apja volt, sohasem fogják azt megérteni, miért kellett neki — az ő apjuknak — le-
feküdni a lemlbergi temetőben.

A temető közepén sok diszesebb kereszt sorakozik: ezek a tisztok és altisztok sirjait jelzik. A tisztok fejfája vékonyabb, fekete tábla rajtuk. Odább, oldalt másfajta, nagyobb keresztok, rajtuk az új testamen-
tumból való idézetek. A temető hátsó részében való-
ságos rengetege emelkedik a szegényes, vékony ke-
resztoknek, amelyekeken nincsen fömlrás, nincsen név,
csak elvétve, néha-néha akad egy-egy kezdetleges,

ügyetlen ceruzairással odarótt név. A temető legvégén fehérre festett fakereszt áll, rajta kék bádogtábla, ezzel a fölirással:

KÓRHÁZI TEMETŐ.

Berendezte:

BOBRINSZKY GRÓFNÉ.

Tehát a mindenható Bobrinszky grófnak, Lemberg teljhatalmu urának és parancsolójának a felelőse létesítette ezt a kegyeletes hangulattal átszőtt, szép nagy temetőt, amelyben sok síron virágok virítanak, koszorúk pompáznak és szalagokat lenget-lobogtat a szél.

*

Egészen a domb lejtőjén, a temető vége felé vagy negyven fatönk jelez negyven sírhalmot. Itt mohamedán katonák vannak eltemetve, tatárok nyugsznak a fatömbök alatt, amelyeknek legtöbbször nincsen fölírás, csak némelyiken akad török ceruza-írás. Az egyik ilyen fatönkön durva, orosz írással olvasható:

A tatár lovasezredből:

Asrow Iszkander.

Meghalt 1914 november 24-én.

A temető közepe táján szép nagy gránitkereszt emelkedik, alján fehér márványtábla, rajta ez a fölírás:

TESTVÉRI SIRJAI A BÁTOR OROSZ
KATONÁKNAK, AKIK ÉLETÜKET AD-
TÁK HITÉRT, CÁRÉRT ÉS HAZÁÉRT.

1914—1915.

Egészen balról, ott a kicsi külön temetőben nyugosznak azok az orosz, magyar és osztrák katonák, akik fertőző betegségben haltak meg: itt együvé temették az oroszok saját katonáikat a mieinkkel. A halottak túlnyomó nagy része természetesen itt is orosz, elől ismét nagy kereszt van, rajta a fölírás:

TESTVÉRI SIRJAI OROSZ KATONÁKNAK, AKIK FERTŐZŐ BETEGSÉGBEN HALTAK MEG. FOGADD BE ŐKET, URAM, BIRODALMADBA!

Itt is akad néhány emlékműszerű kereszt, ceruza-fölírrattal. És mindenfelé friss koszorúk és sok-sok virág a sírokon. Tizenhatezer orosz pihen a lemergi temetőben, amely — óriási arányai ellenére — kicsi lett a sok orosz halottnak és kénytelen volt a fensíkon túl is terjeszkedni, a domboldalra is. Nagy gonddal, kegyelettel és láthatóan sok szeretettel rendezték és gondozták ezt a temetőt, mintha csak a háborgó lelki-ismertüket akarták volna megnyugtatni azok, akik ezt a tizenhat ezer orosz elköldték Lembergbe meghalni.

Ahogy ott álltam a lemergi orosz temető félelmetes, nagy csöndjében, valami úgy ránehezedett a szívemre, a torkomat úgy szorongatta valami és néha úgy éreztem, mintha a tizenhat ezer halott orosz után esedező sok ezer feleség, menyasszony, gyermek, szülő és testvér csöndes zokogásának mélységes tengere idáig áradna. Valami szörnyű, átkozódó szimfóniát sodort ide, a lemergi temetőbe, messzi orosz falvakból és városokból a meleg nyári szél . . .

III.

Vergődő hősök között

Junius 9.

Przemyslről, a rejtelmeknek erről a véres és csodálatos páncélváráról beszél ismét az egész világ. Przemysl az orosz keservek és a magyar örömök legmélyebb forrása most és még nem is olyan régen Przemysl volt a mi nagy gyászunknak és az ellenség mohó örömének legfőbb okozója. Amiket mostanában a visszahódított Przemyslről hallok, az valóban megrendítő és fölöttébb alkalmas minden emberi érzés hullámozásba hozására. Most már egy nehéz nyomás alól megszabadult lakosság örömétől hangos Przemysl városa, most már bele fog kapcsolódni Przemysl élete a nagy egészbe, de egy-két nappal ezelőtt, a szövetséges csapatok diadalmas bevonulásának napján ijesztő kép tárult az ámuló szemek elé. Sokszor olvastam és hallottam e háboru alatt arról, hogy Przemysl az oroszok temetője. Valóban Przemysl rengeteg és soha nem csillapuló étvágygyal nyeli az embertömegeket és a vár falai között valóságos hullahegyek emelkedtek a győzelmes bevonulás óráiban. Az oroszoknak sokkal több halottjuk és sebesültjük maradt a przemysli sáncok között, mint általában hihető volt, arra való különös tekintettel, hogy a védősereg nagy része — igen ügyesen — ki tudta magát lopni a várból. Ezrekre megy azonban azoknak a szegény

orosz katonáknak a száma, akik már nem tudtak kiszabadulni Przemysl halálos öleléséből, akik véres és fekete rongyfoszlányokként holtan, szétmarcangolva maradtak a sáncárkokban.

Lövészárkokban guggoló halott orosz katonák százai őrizték Przemyslt, amikor a bajorok énekelve és zászlót lobogtatva bevonultak a várba. Fekete holttestek nagy tömege mindenütt, rettenetes hatásuk van a harminc és feles mozsaraknak. Meghal és mindjárt meg is feketedik az ember, aki a rémes lövegek utvonálának nagy távolába esik. Guggoló széndarabok százai a przemysli árkok mindegyikében; valamikor ezek a véres feketeségek emberek voltak szegények, emberek, akik haza tudtak gondolni a feleségükre, szerették a gyermeküket, ezek a véres széndarabok néhány nappal ezelőtt még levelet tudtak írni és most...

*

Most, hogy a győzelmes csapatok messze túl vannak már Przemyslen is, most elkigyózni látom magam előtt azt a vérrel áztatott és emberhullákkal kikövezett hosszú utat, amely Przemyslig vezetett. Én a győztesen előretörő szövetséges seregek nyomában járva, végimentem a küzdelmeknek és szörnyűségeknek ezen az útján, amelynek minden négyzetméterét drága vérrel váltották meg azok, akik végül mégis csak kitűzték Przemyslre a győzelem zászlaját. Emlékezetemben végigkigyózik most ez a rémes, véres út.

Magyarországon kezdődött, mert hát az oroszok, valamikor — nem is olyan régen — még Bártfa körül jártak, a legnehezebb csaták hónapokon keresztül Felsőmagyarország határán, a Kárpátokban folytak. Amikor Przemyslt elfoglalták az oroszok,

akkor úgy volt, hogy Budapestig meg sem állnak. Azután, jóval a magyar főváros előtt, mégis megálltak csöndesen, hátrálni is kezdtek, de Mezőlaborcra már sehogy sem akartak kivonulni az oroszok. Magyarország ezen a pontján tartották legtovább magukat. Azután — öldöklő tusák után — innen is menni kellett. Én akkor értem volt Mezőlaborcra, amikor ugyyszólván csak néhány óra telt el az oroszok kiveretése óta. Mezőlaborcon rendkívül szívós volt az oroszok ellenállása, a községet szegélyező magaslatokat véres rohamokkal kellett elfoglalni, a hegyoldalakon a hullák százai heverték, amikor én ottjártam.

A szétlőtt állomásépülettel szemben, a „Hotel Schönfeld“ előtt elfelejthetetlenül zord kép tárult elébem. A szabad ég alatt hordágyakon a sebesült katonák százai feküdtek. Orosz sebesültek, német sebesültek és magyar sebesültek egymás mellett, tegnap még puskával és szuronynyal rontottak egymásnak és ma már fájdalmas sebekkel, kinban, lázban fekszenek egymás mellett, dehogy is haragusznak ők egymásra, megtört tekintetű szemükkel szeliden, szinte részvétellel néznek egymásra, a szenvedő emberek nagy és mély szolidaritása él bennük. Ők együtt jutottak bajba, nem látják egymásban a szenvedéseik okozóját, hiszen valamennyien szenvednek, úgy sajnálják egymást...

Nagy többségben vannak az orosz sebesültek, aránytalanul nagyobb az oroszok vesztesége rendszerint halottakban és sebesültekben egyaránt. Borzasztó állapotban fekszenek a mezőlaborci porban, a „Hotel Schönfeld“ előtt a sebesült orosz foglyok, akinek nem jutott hordágy, az a földön fekszik, valamennyinek sárga és a szenvedéstől halálosan meg-

viselt az arca, sokan fájdalmukban a fogukat esikorgatják, mások összegémberedve, mozdulatlanul úgy fekszenek a mezőlaborci porban, mint a halottak. Némelyiknek csupa vér a ruházata, akárhány nagy vértócsában fetreng, a ruha és a hordágy is átázott és a vér csöpög le a földre, a göröngyökre. És egyre új sebesültek érkeznek, akik tudnak, a saját lábukon támolyognak ide, a sebesültek egymásba kapaszkodva, támogatják egymást, ott egy beteg magyar huszár a hátán cipel egy szegény orosz katonát, akinek mind a két lábát ellőtték. Félkezű orosz katonák mellett csonka lábuak, fejsebbel, mellsebbel, tüdőlövélssel, van akinek az arcát srapel tépte szét, meztelen véres teste látszik soknak, aludt vér és geny mindenütt, nehéz sóhajok, fuldokló hörgés, fájdalomtól eltorzult arcok, fölakadó szemek meredt fehérje: hátborzongató kép ez.

Ezeket a szegény sebesülteket mind ott szedték össze a mezőlaborci hegyek között. Annyi volt ott a halott, hogy nem győzték eltemetni és annyi a sebesült, hogy nem győzik összeszedni, nem bírják mind — még csak átmenetileg is — rendesen elhelyezni. A Schönfeld-szálló minden szobája teli van már, a pincékben is sebesültek hevernek és a szálló előtti térség is telve sebesültekkel. Egy kisenevi sebesült orosz katona beszéli, hogy ő hat hétig fetrengett sebesülten, vonszolta magát ide-oda, amíg végre eljutott ide és bekötözték a sebét. Sebesült orosz katonák szörnyű sérülésekkel három-négy-öt hétig fekszenek a hegyek között, véreznek és éheznek és csak elvonuló katonáktól kapnak néha enni is.

*

Két szanitéc nagy kosárban kenyeret hoz. Sok apró darab katonakenyér hever a kosárban és a sza-

nitécek hozzák őket sebesülteknek és foglyoknak. Amikor a sebesültek meglátják a közelgő kenyérhegyet, borzasztó izgalom lepi el az egész szenvedő, vergődő csoportot. Egymásután ugrálnak fel helyükről a még vérző sebesültek és mohón, reszketve nyujtogatják a kezüket a kenyér után. Az első sorok a legboldogabbak, öhozzájuk a leghamarabb ért el a kenyér, szinte állati mohósággal harapják és tépik, rágják és nyelik a szegény kiéhezett, napok óta nem evett emberek a kenyeret. Ahogy ezek a szerencsétlen, hegyek között összeszedett orosz sebesült foglyok zabálnak, azt irtózatossal nézni. A hátsó sorokban türelmetlenkednek a sebesültek, némelyek sirva könyörögnek, hogy hozzák már nekik is a kenyeret, a szemük mohón és lázasan tapad a kenyérkosár felé, irigykedve, szinte gyűlölettel néznek azokra, akik már esznek, megfeketedett kezüket nyujtogatják, tördelik, némelyik hangosan zokogni kezd, mások ordítanak, valami szörnyű, kinlódó, hörgő hang tör ki habzó szájukból. A tömeg közepén izgatottan fölugrik egy sárgaarcu orosz sebesült, de a következő pillanatban már visszazuhan a porba. Ezen a szegényen annyira erőt vett az éhség, hogy elfelejtette, hogy az egyik lába ott maradt a csatamezőn, hogy ő már nem tud állni és járni, fölugrott és visszaroxyott; milyen régen nem ehetett ez, milyen halálosan éhes lehetett ez, hogy ezt elfelejtette.

Lassankint mindenkire elérkezik a kenyér, az egész szomorú és megható csapat eszik; szinte hallani a fogak izgatott csattogását, valami egészen zord és fájdalmas jelenet ez, ott a mezőlaborci véres göröngyökön, a nyári enyhe alkonyatban. Néhány sebesült összegémberedve és mozdulatlanul fekszik tovább; ezek nem nyulnak a kenyér után, ezeket még a kenyér

sem ébreszti fel, ezek a legsúlyosabban sebesültek, akik már alig-alig élnek. Egy hosszú, sovány, csontos orosz katona viaszsárga arccal és lehunytt szemekkel fekszik és nem nyúl a kenyér után. Sebesült magyar baka egyre nyújtogatja neki a kenyeret és biztatgatja, kínálgatja:

— Egyél testvér! No nesze már, hátha használ...

És odanyújtja az orosz katona vértelen szájához és tovább kínálja, de a hosszú orosz nem mozdul.

— Ez szegény nagyon oda lehet — dünnyögi a magyar baka, aki a szájalom és a részvét minden melegével tekint az ő szerencsétlen „ellenségére”.

Egyszer mégis mozogni kezd a hosszú orosz. Két csontos kezét fölemeli és kapkodni kezd. És izgatottan hadonázik a levegőben. Azután a földet kezdi tépni és marni az ujjával és görcsösen vonaglni kezd az egész teste, a szeme felnyílik és ijesztő nézni, ahogy fölakad, a fogát vicsorítja, rettentő grimasz rándul végig a sárga arcán és a szájából véres hab ömlik ki. És hörögni kezd a hosszú orosz és csapkod, vonaglik és rugdal, egyre rémesebben, látszik, hogy a végét járja, szegény. Gyorsan odaugrik két szanitéc, viszik a hordágyon a közeli pincébe, ott a zsebéből kiveszik a tárcáját, megállapítják a személyazonosságát és ekkor a tárcából levelek között egy fénykép hull ki: a hosszú orosz feleségének és négy szép gyermekének a fényképe. Ott állok a pincében és borzadva nézem a szegény orosz katona utolsó tusáját, a vergődés egyre hevesebb, a hörgés mindig rémesebb lesz; a hosszú csontkarok szédelegve csapkodnak és ide-oda usznak a levegőben; egy minden eddiginél iszonyubb felhördülés és lehanyatlanak a karok és nem mozdul többé a test. A két sárga szem üvegesen mered ki, a nyitva

maradt szájon nem jön többé hang: nem él már a hosszú orosz. Így hal hősi halált egy szegény orosz családapa, akit a cár elküldött a Kárpátokba. Ez az a sokszor megénekelt hősi halál. Ez az.

*

A mezőlaborci állomás mentén katonatemető van, frissen domboruló katonasírokkal tele. Az első katonasírban két magyar honvéd nyugszik: Makra Lajos és Papp Sándor közhonvédek. Május 13-án estek el. Odébb domborul Szalay Ferenc és Lichtig Izor honvédek sirja. És egymás mellett sok orosz katonasír és német katonák sirja.

Bemegyek a községbe, Mezőlaborc nagyrésze romokban és amelyik ház nincs szétlőve és fölgujtva, az is kirabolva és lakhatatlanul züllött állapotban. Mezőlaborc romjai között alig lézeng néhány ember, a lakosság nagy része elmenekült. Az első visszatérők: a patikus-kisasszony és az öreg postamesternő már ott járkálnak a teljesen elpusztult házak és utcák között. Könnyezve látják viszont az egykori virágzó községet, amelyet földultak, csaknem a földdel egyenlővé tettek az oroszok.

Tovább megyek Mezőlaborcra: Nyágó és Gapolovec községeken át, amelyeket porig szétlőtt állapotban találok. És azután elvonul előttem a galíciai szörnyű pusztulás, a romokban heverő Limanován és a teljesen elpusztított Zarschin községen át Sanokba érek és onnan tovább rom, pusztulás, vér és könny között, véget nem érő katonatemetők során, vérükben fetrengő sebesültek, halott orosz katonák mellett, elérkeztem Bircára, ez a község is romhalmaz. És azután Olszany község romjai és végül — Przemysl. Ez az út vezetett Przemyslbe és ennek az utnak minden

négyzetméterét drága embervéren kellett megvásárolni, emberhullákkal van kikövezve a Przemyslbe vezető hosszú ut. Az a halvány és erőtlen kép, amelyet főntebb a mezőlaborci szomorúságokról röptében festetem, minden városra, falura ráillik, amely a Przemyslbe vivő ut kigyózó véres vonalába esik. Mindenütt vannak orosz halottakkal táplálkozó pincék, mindenütt fetrengenek megfeketedett, éhen és szomjan pusztuló sebesültek, megszakítás nélkül a hosszú-hosszu uton, mindenütt — vannak fenyővel övezett magános katonasírok. Ilyen az ut, amely a rejtelmeknek véres és csudálatos páncélvárába, Przemyslbe vezet.

Lövik a zborói orosz

Április 23.

Orosz automobil indult el velem Bártfáról a front felé. Az autó, amelyet egy vakmerő előretörés alkal-mával zsákmányoltak az osztrák-magyar csapatok az oroszoktól, a napfényes tavaszi reggelben gyorsan robogott előre, amikor egyszerre csak megjelent fölöttünk — egy ellenséges orosz repülőgép. Nyugodt méltósággal keringett az orosz pilóta a magasban, könnyedén siklott ide-oda, majd olyan alacsonyra merészkedett, hogy már a gép berregését is tisztán hallottam. Felhőtlen, tiszta volt az ég, teljes szélcsönd, a napfényes levegőben bravúrosan keringő gép egészen szép látvány lett volna, ha nem orosz pilóta ült volna a kormányrudnál, orosz katona, aki ellenséges szándékkal röpködött a fejünk fölött és aki, ha éppen kedve tartja, bombákkal áraszthat el bennünket. Az a repülőgép, amely most keringett a fejünk fölött, mintha üldözni akarta volna a mi automobiljainkat, mintha versenyt akarna röpködni velünk, egyre követett bennünket, folyton a fejünk fölött szállott. Hol magasabban, hol alacsonyabban, de mindig fölöttünk, mindig utánunk. Körülbelül 15 percig tartott ez az érdekes és bizonyos tekintetben izgalmas légi tréfa, amíg egyszerre csak elma-

radt mögöttünk az ellenséges röpülőgép és mi robogtunk tovább Zboró felé, ki a frontba.

Meredek hegyi ösvényeken, sziklák és szakadékok között, igazi vadregényes kárpáti tájékon vezetett az utunk, miközben egyre erősödött körülöttünk az ágyudörgés. Az utak mindinkább szűkültek, olyan éles szögben emelkedett a hegy, hogy csak kapaszkodva lehetett előbbre jutni. És az ágyudörgés és a fegyverek ropogása egyre közelebből hallatszott. Elérkezünk arra a vonalra, ahol a csapatok táboroznak. Hindenburg-Nagyfalura emlékeztető idillikus kép tárul a szemeim elé. A domboldalba kedves kis kunyhókat építettek a katonák. A kunyhókból egész kis utcák formálódtak, az utcákból egész falu tevődött össze. Némelyik kunyhó falán virágok nyílnak, virágágyat teremtettek a szorgos katona-kezek és a tavaszi nap csókjainak nyomán a tűzvonalban, a Kárpátok hegyoldalában is kivirít a virág. A zöld fenyőágak között sárga, kék és piros virágok illatoznak és közöttük a padokon és rögtönzött székeken ott pihennek az enyhe tavaszi napsütésben a gráci és laibachi katonák, Stájer és Krajna hazagondoló fiai. Sokan alusznak, akik ébren vannak, azok legnagyobbbbrészt levelet írnak a messzi hazába, az elhagyott otthonba, a szüléknek, az asszonyoknak, a gyerekeknek. A Kárpátok fenyvesborította hegyoldalán írja az ő hazavágyó leveleit a gráci és laibachi baka, némelyik a fegyverét tisztogatja, más pipázik és málázva nézi az előtte gomolygó kék füstöt, ott ujságokat böngésznek, az egyik virágos kunyhó előtt egy fiatal, szőke liszt fotelbe roskadva olvas egy finom regényt . . . És az ágyu dörög.

Tovább megyek és fantasztikus utakon elérkezem az ugynevezett Zboró-romokig. Mintha egy darab középkort varázsolt volna elő az idő. Egy lovagvár romjai állottak előttem. Omladozó sziklafalak, magasba nyúló erődök, sáncok, barlangszerű mélyedések, kapunagyságu nyílások: a híres Rákóczi-kastély maradványai ezek, az impozáns Zboró-romok ellentálltak az időnek és ellentállnak ma is az orosz gránátoknak. Az ezredes, aki itt kalauzol bennünket, beszéli, hogy több orosz gránát bevágott a Rákóczi-kastély romjaiba, az egyik becsapott egy sziklafalba, kitépett egy darabot a sziklából, ott a pörkölődött fekete mélyedés, de a fal szilárd és egész maradt, lepattant róla az ekrazit. Földalatti utak vezetnek a romok alatt, az egyik sötét és mély barlang sokáig védte csapatainkat az ellenséges orosz tűz elől.

Bolyongva a Rákóczi-kastély idővel- és ellenséges tűzzel dacoló romjai között, érezni kellett az omladozó falaknak és mohos szikláknak ezt az egészen romantikus kis világát betöltő történelmi levegőt. A mult idők története ad itt különös, véres találkozót a jelen történelemnek.

*

A sziklák között felkapaszkodtam egy hatalmas nyíláshoz, amelyen át betekintheztem az egész vidéket. Festői panoráma tárult elém. Lent a völgyben, a hegyóriások lábánál fekszik Zboró. A község nagy része az oroszok kezén van, mindössze Zborónak a folyón innen eső elenyésző kis része van az osztrák-magyar csapatok birtokában. Innen, a Rákóczi-vár sziklaüregéből, letekintve a mélybe: egyszerre látom az ellenséges orosz állásokat és a mi csapataink állásait.

Hegy-völgy, szakadékok, erdő, folyó, farkasszemet néző lövészárkok, mindez ragyogó napfényben: az ég és föld között csüngő sziklanyiláson nézve, a szédítő mélységből feldörgő ágyu- és fegyverlövések zaja; valóban csak a régi időkről regélő könyvekben olvastunk ilyen vadregényes helyzetekről. A tisztek ismételten figyelmeztettek bennünket, hogy vigyázzunk, óvatosak legyünk, fedjük magunkat, a sziklák mögött maradjunk, mert az oroszok, akik kényelmesen föllátnak ide, a legkisebb célpontra is rögtön hevesen tüzelnek. És a rom sziklafalain kapaszkodtunk tovább, föl a vár legmagasabban fekvő pontjáig. Ott lehasalva a legfelső sziklatömbre: egészen kényelmesen lelátok az oroszoktól megszállva tartott Zboróra. Az oroszok Zboró mögött beásták magukat, de nemcsak a lövészárkokból tüzelnek a mi pár száz lépésnyire fekvő állásainkra, hanem a zborói házak falai mögül, ablakokból, pincenyilásokból is. Napközben lehetőleg nem mutatkoznak az oroszok Zboró utcáin, mert tüzérségünk a legelső életjelre tűz alá veszi a helységet. Szabad szemmel is megállapítható, hogy Zboró borzalmasan össze van lövöldözve, a községet átszelő kis folyó hidja fölrobbantva, dűledező falak, magánosan álló csonka kémények, széntörmelékek. Zboró a pusztulás sivár képét mutatja innen, a Rákóczi-vár sziklafalának a tetejéről. Tábori látcsövön keresztül még ijesztőbb a kép. Látcsövön keresztül tisztán látom, hogy az egyik félig leégett ház középső ablaküregéből egy orosz katona állandóan lövöldöz felénk. Zboró egyik legközelebb eső házának ablakában áll az orosz katona, egészen világosan látom, amint megtölti a fegyverét, céloz és — már ropog a puskalövés — ide lő. Furcsa érzés:

látni, hogy valaki felénk céloz, ránk lő, újra céloz, újra ide lő. A golyó — hogy, hogy nem — eltéved, nem ér ide, de az orosz céloz és lő rendületlenül.

Megszólal egyszerre az egyik tiszt:

— Röpülőgép érkezik, mindenki fődje magát!

Sietve a sziklák mögé huzódunk valamennyien, hogy az ellenséges röpülő semmit és senkit ne vegyen észre és ne legyen oka bombavetésre. Izgalmas pillanatok következnek, amig egyszerre harsányan szól az egyik tiszt:

— Nem orosz röpülőgép az, a mi pilótánk röpül . . .

Mindenki gyorsan kibuvik a sziklák mögül, most már nem félelmes a röpülőgép berregése, mindenki gyönyörködve nézi az osztrák-magyar pilóta gyönyörű keringését, a gép száll, száll az orosz állások fölött, néhány orosz fegyver célba veszi a gépet, eldördül néhány lövés, de a röpülőgép ügyet sem vet rá, csak röpül, röpül tovább, végzi a dolgát, pontosan megállapítja az orosz állásokat, az orosz lövések puffognak, de nem találják. Pár percig nyugalom van, azután hirtelen megszólalnak az orosz ágyuk.

— Födözékekbe! — hangzik a tisztok szava és — helyesen — mindenki a sziklák mögé huzódott. Orosz gránátok és srapnelek ijesztő bugással röpültek át a fejünk fölött. Az ágyuk újra szóltak, a rémes, üvöltő bugás ismét hangzott, a lövegek mintha alacsonyabban röpültek volna, mintha mindig közelebb robbantak volna hozzánk. A helyzet egyre komolyabbá és kritikusabbá vált, néhány pillanatig úgy látszott, hogy az orosz ágyuk egyenesen a Rákóczi-kastély romjait lövik és a gránátok minden pillanatban becsaphatnak közénk. Az izgatottság egyre nőtt,

a gránátok egészen alacsonyan vágta el fölöttünk, amig egyszerre — elhallgattak az orosz ágyuk, be-szüntették a tüzelést és csak gyalogsági fegyverropo-gás hangzott föl minduntalan.

A tábori látszón keresztül lenézek Zboróra és látom, hogy egy félig leégett ház középső ablakából most is szorgalmasan lövöldöz az orosz katona. Néha úgy látszik, mintha többen lőnének onnan, talán egy egész kis orosz csapat táborozik bent. Néha egy-egy orosz kimeréskedik az utcára, de pár pillanat múlva eltűnik valamelyik pincében. Egy-szerre nehéz füstszag üti meg az orromat, hátranézek, füstoszlop gomolyog föl és lángnyelvek törnek elő. Valahová lecsapott a gránát, valamit fölgyújtott. Izga-tott sürgés-forgás támad. Odarohanunk, amerről a tüzlángok fölesaptak: lent a völgyben egy katonakunyhó gyulladt ki, — nem gránát gyújtotta föl, egészen véletlenül támadt a tűz —, a lángok átfutottak a szomszéd kunyhóba és hirtelen nagyarányu tűz ke-letkezett, amelyet nem is lehetett oltani. A lángok egyre magasabbra törtek föl, valóságos füstfelleg gomolygott és az orosz állásokban bizonyára rejtélyes-nek tűnhetett föl a különös tűzijáték. A tisztek föl-tételezték, hogy az oroszok a szokatlan tüzet az álla-lános rohamra való jeladásnak vélik és azt lehetett várni, hogy az orosz ágyuk nyomban megszólalnak és heves tüzelés alá veszik az egész vidéket. Ez azon-ban nem történt meg, csak annak a zborói háznak égett fala mögül lövöldöztek tovább szívosan. Az üte-gek parancsnoka, úgy látszott, végre megsokalta a dol-got és tűz alá vette a zborói házat, ahonnan lövöl-döztek. A vezényszó elhangzott, a nehéz haubitz ki-köpte az ekrazitgránátot, a borzalmas löveg rémes

sivitással röpi Zboró felé, sűrű füst csap föl, levegőt reszkettető robbanás és egy kis zborói ház lángba borul. Nem az, ahonnan lövöldöztek, hanem az előtte levő. A lángba és füstbe borult házból — itt is voltak oroszok — kívánszorog egy megtépett emberi alak, azután összerogy és eltűnik a háztörmelékek között.

A haubitz újra megszólal, zug a szörnyű gránát, izgatottan tekintek Zboróra, sárga füst csap föl, robbanás és ismét lángbaborul egy ház; most se az, amelyiket célbavettek, hanem a hátamögött álló. Ki tudja, hány orosz katonát vágott agyon a lecsapó gránát? Lenézek a távesővön és a foszló füst között ott látom az égő ház középső ablakánál az orosz katonát, még most is céloz, még mindig lövöldöz. Azonban a vezényszó újra elhangzik, megint beszél a haubitz, a füstfelhő és a robbanás nyomán a baloldali szomszédház is kigyullad és a jobboldali is: ég, pusztul az egész vidék, de az a ház még mindig áll és a kormos fal mögül, az ablakból — látom — még most is céloz és lövöldöz az orosz. Ám újra szólni kezd az ágyu és új füstfelleg, új robbanás, új lángoszlop és az egyik elzugó gránát ledönti azt a nevezetes falat, amelynek középső ablakából olyan halálos elszántsággal céloztak és lövöldöztek, az orosz katonákat eltemette a leomló fal, ott haltak tűzhalált, ott tépte szét a gránát őket, akik egy perccel előbb még céloztak és lőttek. Így hamvadt el Zboró község egy része.

Elindultam a zborói várromból vissza, Bártfa felé. Gyönyörű tavaszi délután volt, friss zöld színbe borult mindenfelé a táj és mindenütt gránátturások és elhagyott lövészárkok, amerre megyek. A földet

mélyen fölturták a lecsapó gránátok és töltények és srapnelhüvelyek mindenütt. Harc dühöngött ezen a sugaras tavaszi lájon, tömegesen pusztultak itt az emberek. Elmegyek ott is, ahova — egy-két órával ezelőtt — lecsaptak azok a lövegek, amelyek ott, a zborói romok között, a fejünk fölött röptültek el és pár percre ugyancsak kritikussá tették a helyzetünket. A föld frissen fölturva, gránátszilánkok és shrapnellhüvelydarabok szanaszét; az előbb még az életünkre törtek, most már nem bántanak, élettelelenül hevernek a föltépett uttesten.

Megyek tovább, már nem hallom a fegyverek zaját, a tavaszi fű friss szagát érzem, a fenyőfák szinte hangos lélegzéssel ontják nehéz, jóleső illatukat. A nap ragyogva süt, békés, tavaszi derű ömlik el mindenem. Békéről álmodom, az ébredés muzsikájára szinte ütemesen dobog a szívem, azután — borzasztó robbanás reszket át a levegőn, hátranézek: messze mögöttem lángoszlop csap föl. Valahova valóban lecsapott a gránát és valami ég. Valami és — talán valaki is. Talán valakik, többen, sokan. Katonák. Emberek . . .

Az elfelejtett Przemyslben

Przemysl, 1915. szeptember hó.

Már nem beszél róla senki. Elfelejtették, mintha nem is ott viharzottak volna el ennek az irtózatoss világháborúnak legvéresebb és legmegrendítőbb eseményei. Már nem beszél róla senki, pedig valamikor — nem is olyan régen — mennyi szó esett róla, mennyi reszkető aggodás ölelte át, mennyit gondoltunk rá és — már nem beszél róla senki. Przemysl várát, bizony, hűtlenül elhagyta a közérdeklődés, amely mohón odatapad a harcoló seregek nyomába és hol járnak már a harcoló seregek Przemysltől?

És én azt gondoltam magamban, hogy elmegyek az elfelejtett Przemyslbe, járkálni akartam azoknak az erődöknek a romjain, amelyek a legelső ostrom idején oly sok katonának lettek a temetőjévé. Jární akartam a városban, ahol valamikor százezernyi magyar katona éhezett, ahol emberek tömegesen éhenhaltak, ahová röpkülőgépen érkezett a postás, kis vékony tábori levelezőlapokon elhozván magával az itthon élők szerelmes aggodását, hűséges biztatását, reménységét, otthonhagyott kisgyerekek gügyögő, drága üzenetét a várban éhező jó édes apának. Meg akartam nézni azt a vértől harmatos mezőt, ahol lepergett a legdrámaibb hősköltemény, ahol a legutolsó szomorú kirohanás volt, ahol az éhségtől halálosan

elgyötört, reszkető lábu magyar honvédek utoljára marsoltak, ahol az a tizezer előre vánszorgott a biztos halál felé, ahol éhesen előre, mindig csak előre mentek, ahol örökre eltűnt az a tizezer, ahol magába szívtá, elnyelte őket a szomjas galíciai föld . . . És győzött az éhség és levegőbe röpültek a drága erődök és elérkezett a vár átadásának emlékezetes, szomoru napja. Elmegyek — gondoltam — a Tatárdombra, ahol azon a bus napon összegyűltek az emberek, hogy bevárják az oroszok bevonulását. Meg akartam nézni a híres San folyót, amelynek medrében valamikor piros volt a víz a magyar katonák véréből, át akartam menni a hidon, amelyet akkor fölrobbantottak és látni, látni akartam a nagyon csendes przemysli temetőt, amelyben magyar, német, osztrák és orosz katonák egymás mellett nyugosznak, meg akartam látogatni a sok przemysli honvédsírt. Vajjon hogy él most Przemysl, mit csinálnak az emberek ebben a városban, amelyet annyiszor folyt körül a katonák ezreinek piros vére. Vajjon milyen az elfelejtett és újjászületett Przemysl?

*

Éjfél után két órakor robogott be velem a vonat a przemysli pályaudvarra. Az állomásépület kívülágitva, a perronon tolongó sokaság, hangos, normális nagyvárosi élet zajlik itt a késő éjszakában. Látván ezt a tarka éjszakai kavargást, arra kell gondolnom, hogy milyen furcsa is az, hogy ide, ahová nemrégén még röpülőgépen hozták a postát, a vigasztaló és biztató kártyákat az éhező hősöknek és ágyukkal vadásztak az oroszok a röpülő levélhordóra, ide most nyugodtan és méltóságteljesen berobog a vonat és világos, zajos, élénk pályaudvari élet fogad. Be-

felé indulok. Maga a város teljesen sötét, mindenki alszik. Az alvó Przemysl utcáin bolyongok és körülzsong a sok, sok przemysli emlék, mindannyiunk szívébe betaláló, soha sem felejthető przemysli emlékeink. Itt mindenütt jártak azok a testvéreink, akiket ellenséges gránát tépett örökre csöndessé, akik most odakint fekszenek a przemysli rögök alatt a temetőben és itt szédelegtek, támolyogtak ők is, akik most messzi Szibériában a fogság keserű és száraz kenyerét eszik.

Ott emelkednek a néma utcán a nagy przemysli hotelek, a „Hotel City“, a „Grand Hotel“, az „Elit“-szálló és ott áll a sötétben is érvényesülő ezüstös fölirataival a híres przemysli kávéház a „Café Stieber“. Ezek a sötétablaku néma, nagy házak mind tanui voltak itt a történelmi eseményeknek és mind látták itt azokat a nevezetes embereket, a legdrámaibb és legtragikusabb lendületű hősköltemény drága és éhező hőseit. Megkeresem a hotelszobámat, ahol nemrégén még kozáktiszt lakott, otthagynom a csöndes és sötét przemysli utcákat. Vajjon milyen a város nappal, amikor világos van, amikor süt a nap?

*

Napsütéses, derűs reggelre ébredt Przemysl, a sok üzlet tiszta kirakata ragyog az őszi csillogásban, az utcákon eleven sürgés-forgás, a boltok telve vásárló emberekkel. Egy életerőtől duzzadó város színes képét nyújtja Przemysl, mindössze csak az a föltűnő, hogy a fekete színárnyalat tulsúlyban van, nagyon sok a gyászfatyolos, feketeruhás nő. A „Café Stieber“-ben lüktető kávéházi élet, a kényelmes fotelekben, a fénylő tükrök és csillárok alatt katonatisztek ülnek és a márványsztalokon hófehér zsemlyék, ropogós

kiflik és friss cukrászsütemények hevernek garmadában. Valamikor itt már csak üres teát lehetett kapni és mi mindent nem adtak volna az éhes kávéházi vendégek egy zsemlyéért! Megyek a Ringplatz felé. Utközben betérek egy templomba, gyászruhás asszonyok térdepelnek és zokogva imádkoznak. A Ringplatzon ott terpeszkedik a piac, telve minden jóval és telve vásárlókkal, akik között szintén sok a gyászoló nő. Rendes piaci lárma zajlik ott, egy helyen nagy tolongás, veszekedés, szitkozódás . . . rendőr . . . éppen mint Pesten, a Garay-téren vagy a vásárcsarnokokban. Itt játékot árulnak, gyászruhás szegény asszony kereketalpu lovat vizsgálgat, a tenyerén próbálgatja, hogy szuperálnak-e, jól forognak-e a kerekek a ló alatt, hogy tud-e majd szaladni a játék-ló, hogy öröme legyen a kisfiúnak, akinek már ugy sincs édesapja; elvitte a háboru, hát legalább egy kerekesszékcskája legyen szegény, ártatlan kisgyereknek . . .

Semmi nyoma a városon a borzasztó rázkódtatásoknak, Przemysl visszanyerte a háboru előtti normális képét, a menekültek valamennyien visszatértek már, kedves, eleven, nagyvárosi élet hullámszik Przemysl utcáin, délfelé ugynevezett déli korzó lepi el a forgalmas utvonalakokat, nem emlékeztet itt semmi az elmúlt zord időkre, legfeljebb az enyhe őszi szélben libegő, lengő sok-sok fekete fátyol. Este kigyulladnak a villanylámpák és nappali fényesség árasztja el az utcákat. Az üzletek és a kávéházak vakítóan fénylő kirakatai messze világítanak és a sétáló elegáns közönség elárasztja a przemysli utcákat. Színes és mozgalmas esti korzó hömpölyög a przemysli aszfalton, ahol alig fér el a hullámszó tömeg és odabenn, a kávéházakban is minden helyet elfoglalnak

a csillogó egyenruhájú tisztek és az elegáns selymes és csipkés dámák. Rikkancsok szaladgálnak az utcákon, pesti, bécsi és berlini ujságok címeit kiabálják, lépten-nyomon magyar beszédet hallani, a trafikok kirakatának világa mellett öreg magyar népfölkelő erődmunkások olvassák a legfrissebb magyar ujságokat, reszketve és mohón keresve az első békehírt. A przemysli Fő-utcán éppen olyan izgatottan várják Höfert és a győzelmi híreket, mint Pesten, a Köruton és minden második ember magyar lapot olvas és a kis korcsmákból kiszűrődő verklihangok nyomában is magyar szó hangzik. A finom és izléseesen fényes przemysli cukrászdákba állandóan tódulnak az emberek és a Stieber-kávéházban, ahol azelőtt Kuzmanek parancsnok és Tamássy generális, majd az orosz hadsereg parancsnoka üldögélt, most békés przemysli polgárok pikolóznak. Az utcán olyan mosolygó hölgyek árulják a szerelmet, akik átérték itt mind a két körülzárást, az orosz uralmat és ma is kitartanak Przemysl mellett. Megyek és megnézem azt a házat, amelyben az orosz cár lakott egy napig. Egy przemysli ügyvéd elegáns villája ez, az ablakok ma is fényárban usznak, de ezuttal nem a cár lépked a függönyök mögött.

Este 9 óra után ritkul a korzó, a Stieber-kávéházból és az Edison-kávéházból zongorahangok áradnak ki és a Habsburg-kávéházban pezsgőzik egy mulató társaság. Éjfélutánig tart a vidám és zajos kávéházi élet, azután eloltják mindenütt a lámpákat és az eleven életet élő Przemyslre csöndes homály borul. A város ismét alszik.

Ujra reggel lesz és én kikocsizom oda, ahol a voltaképeni véres harcok lefolytak: az erődökhöz. Egyik erődtől elmegyek a másikhoz, órákon át botorkálok a nevezetes vár helyén. Amit itt láttam, azt meddő kísérlet volna leírni. Mert nem lehet, úgy sem lehet képet festeni arról, milyen egy fölrobbantott przemysli erőd. Szegény és erőtlén szerszám ahhoz a toll: megrajzolni a pusztulásnak azt a félelmetes, már-már szinte monumentális képét. Kuzmanek robbantó aknáí jól dolgoztak, valóban tökéletes munkát végeztek: romokban hevernek a roppant erődök, sziklaóriások, hatalmas vastömbök, páncéltornyok, vasoszlopok, széntömbök, belondarabok, léglahalmok hevernek össze-vissza és alkotnak még mindig magasba nyúló hegyet. A romok között mély, tátongó üregek, amelyek barlangokba vezetnek, széttépett drótsövények mindenütt, haubitzok romboló nyomai és szertehullt lövedékei, gránátarabok: romjaikban is impozánsak a przemysli erődök. Lemegyek a kazamatákba, a sötét, hűvös pince-folyosókba, a titokzatos földalatti üregekbe, barlangokba: istenem, itt éltek, szenvedtek, éheztek és véreztek valamikor a mi katonáink. Hány családapa kinlódott itt hosszú, keserves hónapokon keresztül! Elmegyek egy másik erődhöz, itt a robbantás nem olyan tökéletes, ezt próbálták is tartani az oroszok, itt borzasztó pusztítást végeztek a mi nehéz mozsaraink. Ezek itt a mi lövészárkaink még, ezeket már az oroszok építették, ebben a hideg, sötét páncélfolyosóban — ahol most átbotorkálok — magyar katonák, német katonák és orosz katonák laktak fölváltva. Ott még most is leskelődik egy rémes farkasverem. Páncéltornyok, homokzsákok ezrei, fatörzsek, cölöpök, szikladarabok, acélsodro-

nyok, betondarabok, hegyesvégű, acélszurókkal el-
látott drótkerítések, páncéltorony-kupolák és darabok,
megint beton, fal, kötörmelék; irtózatosa a przemysli
erődök, mi minden történhetett itt!

És lent a völgyben, az erődök mentén mindenütt
sok, sok katonasir. Magyar katonák sirja, honvéd-sir,
német sirok, osztrák sirok és nagyon sok orosz sir.
Egymás mellett sorakozik sok orosz tömegsir: hosszú
és széles lapos tetejű sirok, a két szélükön az ismert
kettős orosz kereszt. Név csak a tisztek magános
sirjain van, a közkatonák tömegsirján nem szerepel
név, a kettős kereszt alatt névtelenül és örökre
ismeretlenül pihennek az árván maradt orosz gyer-
mekek apái.

Itt törtek át a bajor katonák és — vándorolván
tovább — megállók a Tatárdombon, ahol akkor reg-
gel összegyülekeztek. És hosszas bolyongás után
eljutok arra a véres mezőre, ahol utoljára kirohantak
a honvédek, ahol előretámadt az a tizezer, amelyik
ment, ment és sohasem jött többé vissza. Itt vánszo-
rogatok, szédelegtek, itt tüntek el örökre. Itt, itt maradt
az a tizezer . . . Megállók itt és sokáig nem akarok
innen elmenni. Az a sok vér, ami itt kiömlött, mind
fölszikkadt azóta, csak az egymás mellett sorakozó
sok honvédsir emlékeztet arra a fekete hajnalra; a
nagy mezőn különben fűszálakat és faleveleket simo-
gat és lobogtat szeliden az enyhe szeptemberi szél és
őszí verőfénytől csillog itt minden . . .

Megnéztem a kórházat, ahol nemrégén éhinfusz
ellen gyógykezelték a magyar katonákat és azután
kimentem a przemysli csöndes temetőbe.

A temető széles területeit foglalják el a katoná-
sirok és azonkívül a temetővel határos területek is

tele vannak hintve sirokkal. Szomorú nemzetközi jellege van a przemysli temetőnek: egymás mellett pihennek ott magyarok, németek, osztrákok és oroszok a temetőben.

A katonasírok között ápolónők sírjait találom, ezeket önként vállalt hivatásuk teljesítése, ápolás közben érte el a halál. Most ott nyugsznak szegények azok között, akiket önfeláldozóan ápoltak.

Itt, a véget soha nem érő magyar katonasírok között egy orosz katona sírja, egyszerű fakeresztjén ez a fölírat:

*Russ. Infanterist † Rg. No. 57.
Hier ruht Russ. Soldat
Koprowszki Michael.
30 Jahr. † 10 8 1915.*

Ennek a szegény orosz közlegénynek csak véletlenül kerülhetett a magyar katonák közé a sírja, mert az oroszok nagy tömegekben a temető egy másik részén, külön vannak elföldelve.

Egy közlegénynek, egy tisztiszolgának megható emléket emelt a gazdája a przemysli temetőben. Szép, diszes sírkő, keresztjén olvasom:

*Hier ruhet
Franz Wala Offiziersdiener.
Geboren 1891, gestorben 21 8 1915.
Treu bis in den Tod.*

Ezenkívül hatalmas koszorú díszíti a sírkeresztet, fehér selyme szalagján e fölírattal:

*Dem treuen, ergebenen Diener —
Frau Oberstleutnant Baeck.*

Ennek a hűséges tisztiszolgának igazán megbecsülő és hálás emléket állított az, aki mellett a haláláig kitartott.

Különben legtöbb sír egyszerű fakeresztet visel, koszoru vagy virág csak elvétve akad egyes sírokon. Föltűnik egy igen izlésesen és díszesen fölállított emlékmű az egyik síron, ezt a bajtársi kegyelet emelte. Fölirata a következő:

*Örök emlékül bajtársai.
Roxer István szakaszvezető,
16. népf. gy. ezs. 11. sz. Szül. 1878. † 1914 XII 17.
Gömör, Rozsnyó.*

A szép fekete márványsírkőn, amely alatt Roxer István pihen, kegyeletes koszoru függ. És következik még száz és száz sírhant magyar fölirattal, német fölirattal, orosz fölirattal, nagyon sok, talán a legtöbb minden fölirat nélkül, majd újra sok-sok honvédsír, ki tudná a halott magyar katonák nevét mind följegyezni? Mély megindultsággal bucsuzom a przemysli temetőtől és ahogy kifelé megyek, odakint hatalmas fekete kereszt emelkedik a magasba, rajta messze látható betűkkel a fölirat:

*W
Deutschlands Heldensöhne.
1915.*

Komoran néz a távolba a nagy fekete kereszt, a tövében egymás mellett sok katonasír sorakozik, igazi

német rendben. Ez a német temető, itt pihennek a Przemysl körüli harcokban elesett német katonák.

*

Befelé indulok a városba, ahol színesen és elevenen lüktet körül az élet. És én nem tehetek róla, de ebben a lármás és meleg, életteljes kavargásban, a gyönyörű és nagyvárosi przemysli korzó vakító csillogásában úgy érzem, mintha örökre elnémult szájak vádolóan megnyílnának és mintha az elmúlt zord idők bus emlékei jelennének meg a könnyelmű város fölött kísérteni . . .

IV.

Ostromtűzben az Isonzónál

Olasz harctér, augusztus hó.

A legcsapongóbb fantázia is szegény ahhoz, hogy elképzelje azt, ami mostanában a monarchia délnyugati határában történik. Öt napot töltöttem most az olasz harctéren és visszatérvén a frontból, tele vagyok meghatottsággal, csodálattal és a legmélysegebb megindultsággal a katonák iránt, akik az olasz határon őrít állanak. Forró és résztvevő hálával gondolok most azokra, kiknek megható önfeláldozását, minden képzeletet fölülmuló szenvedését, az emberi erőt messze túlhaladó teljesítményét öt napon keresztül közvetlen közléről csodálhattam. Nincs az az elismerés, nincs olyan babér, amit az olasz harctéren küzdő, verejtékező és vérző minden közkatona meg ne érdemelne. Akiknek megadatott az otthonukban, a harc-terektől távol átélni a világdulásnak ezt a szörnyű idejét, azok a nap minden órájában hálálkodva emlegessék a mi egyenruhás, sápadt mártírjainkat.

Amikor számot szeretnék adni azokról a dolgokról, amiket az olasz harctéren megláthattam, amikor az olvasó elé akarom terelni ennek a legnehezebb és legfantasztikusabb harctérnek levegőjét, hangulatát: a föladatot majdnem megoldhatatlanul nehéznek ér-

zem és szinte nem is tudom, hogy kezdjem el. Hogy is lehetne annyi eleven szenvedést, annyi szent önfeláldozást, annyi türelést, kint és küzködést itt a halott papiroson megszólaltatni. Nincsen annyi hurja a leg-gazdagabb hangnak sem, hogy kifejezhesse az emberi teherbírásnak azt a végtelenjét, a megpróbáltatásoknak azt a rengeteg változatát, amelynek én mostanában — a szívem mélyéig megrendült — szemtanuja voltam.

Az olvasót — nagyon helyesen — nem nagyon érdekli az, ami a haditudósítóval történik. Ne is érdekelje, mert a haditudósítóval általában nem szokott semmi érdekes történni. Egyébként is, amikor vagy huszonöt millió katona tépi, marja és gyilkolja egymást, csak a legelvakultabb szerényletlenség képes fontosságot tulajdonítani annak, ami a haditudósító urakkal történik. És amikor most halvány képet próbálok adni az olasz harctér mindennapos életéről, nem kerülhetem el mégsem annak az elbeszélését, ami néhány nap alatt itt velem történt. El kell mondanom ez egyszer a saját — egyébként nagyon jelentéktelen — eseményeimet, hogy a közönség képes legyen következtetni ebből arra, hogy hát akkor mi mindent viselnek el hősieken és mi mindenben mennek keresztül itt a katonák!

Mindenfajta járműveken — amelyek között nagyon gyakran szerepelt a gyaloglás — mentünk előre, mindig csak előre. Hegyen föl, hegyen le, falvakon, sziklákon át közeledtünk a karinthiai határ legexponáltabb pontjai felé. Egy hosszú és meredek hegyi utat lóháton tettünk meg, verejtékesek és roskadtak voltak a lovak, mire fölértek velünk a sziklák csúcsára, ahol kis, fenyődiszes fakunyhóban megpihen-

tünk és álmélkodva elhallgattuk, amit a misztikus félhomályban harcedzett katonák, a tizenharmadik háborus hónap névtelen hősei elbeszéltek nekünk. Odakint zuhogott az eső, monotonon koppantak a kis hegyi kunyhó homályos ablakai és idebent folyt a beszéd, a katonák bizakodó, vágyakozó, reménykedő, elfogult beszéde. Egyszer majd csak vége lesz és bizonyára jó vége lesz — ebben csendült ki a beszélgetés hangja idefönt, jó pár ezer méterrel a tenger színe fölött.

Elindultunk lefelé a magaslatról. El kellett hagynunk ezt a hegyet, tehát miután az egyik oldalon valahogy fölkapaszkodtunk a tetejére, most a másik oldalon le kellett ereszkednünk a völgybe, hogy ismét tovább mehessünk a front felé. A sziklás hegyoldalon lefelé menni a konokul kitartó záporban nagyon fáradtságos és meglehetősen veszedelmes munka volt. Az út nagyon meredek, a folytonos esőzéstől elképzelhetetlenül sikamlós és mi csuszunk ide-oda, szinte csodálattal, hogy le nem zuhan az ember. Órákig tart ez az út lefelé, csak most tudjuk, hogy milyen magasban voltunk, amig enyhül és a vízszintes felé hajlik az út.

Mellettünk, az uton, amelyen elhaladtunk, már jó ideje zuhog sziklás medrében az Isonzo. Habozva, örvénylő gyorsasággal zug el mellettünk az annyit emlegetett folyó, szeszélyesen, ide-oda kigyózik sziklaágyában, amely hol kiszélesedik, hol meg egy fél méternyire is elszűkül, — a híres és nevezetes határmenti folyó, amelynek kristályos, csillogó vizét néhány kilométerrel odébb — pirosra festi a hónapok óta minden nap újra kiontott drága embervér. Itt vagyunk hát az Isonzónál és ahogy elnézem a szinte mohón előretörő folyó csillámló, tiszta, az alpesi naplemente szivárvá-

nyos színeiben tündöklő vizét: nem, nem is akarom, nem is tudom elhinni, hogy néhány kilométerre innen, ennek a ragyogó tükrű víznek mentén emberek tépik, harapják, ölik, pusztítják egymást.

*

Kora hajnalban indulunk innét utnak, hogy fölkapaszkodjunk a hegy tetejére, a mi katonáink állásaiba és onnan áttekintsünk az olasz lövészárkokba. Néhány héttel ezelőtt még csákánytól, furótól és egyéb utvéső szerszámoktól teljesen érintetlen és szűz egyetlen sziklatömb volt az egész hegy, amelyre még fölnézni is félelmetes volt és most, amikor nekiindulunk a magasba nyuló hegycsucsoknak: ut, valóságos, ember számára készült ut nyulik föl előttünk. Persze, olyan meredek és olyan nehezen megmászható ez az ut, hogy csak gyalogszerrel lehet nekiindulni és még elgondolni is irtózatos, mennyi emberi erő feszült meg a végsőkig, mennyi emberi veriték ömlött el, mennyi nehéz emberi sóhajtás szakadt ki ziháló mellekből és hörgő tüdőkből, amíg ez az ut itt a sziklák kötetébe ásva elkészült. Ha semmi egyebet nem tennének a katonák az olasz határon, mint hogy utat ásnak az Alpések sziklatestébe, akkor is annyit küzdenének, kinlódnának, dolgoznának és szenvednének, hogy hálálkodva kellene emlegetni a nevüket a napnak minden órájában. De ezeken az utakon föl is kell menni és ezeken az utakon terheket is kell fölhordani, föl kell cipelni mindazt, amire odafönt szükség van. És odafönt, a hegytetőkön mennyi mindenre van szükség.

Itt mellettünk katonák mennek, nehéz terhekkal a hátukon. Roskadoznak a hátukon levő zsák sulya alatt, de azért megható türelmességgel, a szentek önmegtágadásával viszik fölfelé a hegyen a lisztet, a ke-

nyeret, a hust, a vizet, minden szükséges ételneműt. A legmélyebb csodálattal nézem ezt a néma és verejtékes munkát, ezt a krisztusi önmegtagadást, ezt az elszánt beletörődést a megváltozhatatlanba. Nagyon, nagyon együtt kell éreznem a mellettem vánszorgó katonákkal, mert érzem, hogy nekem teher nélkül is milyen kétségbeejtően nehéz fölfelé mennem ezen az iszonyu meredek sziklauton és ezek a közlegénysorban küzködő névtelen és szótlan hősök nehéz terheket cipelnek a hátukon és mennek, mennek fölfelé, mindig csak fölfelé és mindennap újra kezdik és mindennap kétszer, néha háromszor is megteszik ezt az utat, a melynek még csak az elején vagyunk és az én lélegzetem máris elfullad. Az emberekkel egy sorban lovak igyekeznek fölfelé a hegyen, terheket cipelnek, persze, ezek a szegény párák is a hátukon. Olyan nehezen, olyan roskadtan vonszolják magukat a szegény elnyűtt állatok, olyan megtört a lovak tekintete, úgy szenvednek és a nézésükkel úgy panaszkodnak szegények, hogy nagyon kell őket sajnálni. Bizony, még az állat is nehezen bírja ezt a rémes teherhordó munkát ezen a felhőkbe vezető uton és egymás mellett végzik panaszszó nélkül, sohasem látott kitartással ezt a mindennél nehezebb robotot, emberek és állatok.

A trén, a modern hadviselésnek ez a legfontosabb szerve, az olasz harctéren egészen másképp funkcionál, mint bármely más csatamezőn. A hegyekre nem lehet terhekkel megrakott szekereket fölvontatni, trénszekerek nem dőöghetnek föl a sziklacsucsokra, terhek alatt roskadozó és mégis mindig előrevánszorgó emberek és magánosan kullogó teherhordó lovak: ez a hegyi háboru trénje. És ez a trén, amely most is itt működik a maga minden részvételre érde-

mes géprészeivel körülöttem, hibátlanul és nagyszerűen funkcionál, a sziklacsucok őrtállóit ellátja mindennel, amire szükségük van.

Megyünk följebb, mindig csak följebb és amerre ellát a szemünk, mindenütt utat ásnak és rendezgetnek a katonák a hegyoldalon, folyik, megszakítás nélkül, egyre csak folyik a nehéz és verejtéket kicsaló munka, amelyet hogy el lehet végezni, sohase hitte volna az ember. Alattunk még mindig az Isonzo vize zuhog csillogva, néha még a folyón átvezető fantasztikus fahidacskákat is látjuk és egyszerre csak minden más hangot elnyomván: eldördül az első ágyulövés.

— Reggeli üdvözlét az olaszoknak — mondja vezető tisztünk, Weiser kapitány.

A mi tüzérségünk lőtte ki ugyanis az első ágyugolyót az olasz állásokra, amelyek ott huzódnak el a fejünk fölött, azokon a hegycsucokon, amelyek olyan közel látszanak lenni, mintha néhány perc alatt fölérne oda az ember. Pedig hát az a nagy közelség csak látszat, a fehérfejű sziklák az olasz lövészárokkal jó meszire vannak még innen, sőt jókora a távolság azokig a hegycsucokig is, ahol a mi gyalogsági állásaink néznek farkasszemet az olaszokéval. Új ágyulövés dördül el egészen másféle hangon, mint az előbbi; ez már olasz ágyu hangja, az ellenség válasza a mi reggeli üdvözlétünkre. Egyszerre hangos csörömpölés támad: néhány lépésnyire tőlünk kőlavina indult meg, csörömpölve, zuhogva zudulnak le a sziklás hegyoldalon a kavicsok és kövek, a lavina egyre nő és aki a közelben van, az biztosan elpusztul, ember legyen vagy állat, azt okvetlenül elsöprik, és eltemetik a kövek. Sok derék katonánkat temetett el a kőlavina, amely nagyon gyakori ezen a vidéken. Kiszámíthatat-

lan és kivédhetetlen veszedelem ez, amely váratlanul, orvul támad és nincsen ellene védekezés. Ujra zudul a kő, új kőlavina rohan végig a hegyoldalon, a csörömpölés, zugás egyre fenyegetőbbben közeleg felénk, néhány kő ott fut el a közelünkben, de maga a lavina néhány méterrel odább örvénylik, szerencsére nem akadt senki az útjába.

A nap teljes erővel süt, a tiszta reggelben minden fénylik, az alattunk mélyen zugó Isonzo tükre ragyogva veri vissza a napsugarakat és ahogy lenézünk a völgybe: Flitsch község épületeit látjuk csillogni a reggeli napsütésben. Ott emelkedik a flitschi templom karcsu tornya, ott sorakoznak Flitsch békés, csöndes, nyugalmas házsorai, derűs nagy házak, kicsi házikók, kertek, zöldelő lugasok, gyümölcsöt hordó sudar fák: mindez olyan békés, olyan nyugodalmas panoráma ezen az exponált, háborus területen. Egészen különleges érzés, itt az olasz lövészárkok alatt, a mi lövészárkaink mögött, a roppant sziklaóriások között, a kőlavina és ágyudörgés koncertjében benézni Flitsch község napsütötte utcáiba. Robbanás reszketteti meg a levegőt, ez megint egészen elütő hang minden eddigitől. Sziklát robbantanak följebb a hegyen, annak dörrenő hangja szállott idáig és ragadt ki bennünket a békés szemlélődés hangulatából. Egy bucsupillantást vetek Flitsch felé és indulok újra tovább, följebb ezen a reménytelenül meredek és hosszú úton.

Minél följebb érek, annál háborusabb kép tárul elébem. Katonák tömegesen jönnek-mennek, élelmiszerekkel és kővágószerszámokkal megrakodva, a furcsa hegyi trén imbolyog ide-oda, százan és százan ássák, furják, tépik a szikla testét, a tábori élet zaja egyre

hangosabbá válik körülöttem. Az ágyudörgés is mindinkább gyakoribbá lesz, lassankint egészen megszokja az ember. Ahogy egyre rövidülő lélegzettel kapaszkodunk fölfelé, magános katonasír lünik föl előttünk. A sziklából kopáran és egyedül emelkedik ki az egyszerű fakereszt:

CIFRA JÓZSEF KÖZHONVÉD

Szegény Cifra József közhonvédet ezen a helyen söpörte el egy dühös és rosszindulatu kölavina, amikor fölfelé igyekezett a hegyen. Ki tudja, melyik magyar faluban várják haza a gyerekek, meg az asszony Cifra József közhonvédet! Megindultan időzünk néhány percet a magyar közkatona magános sirjánál és azután ismét tovább kell menni. Meg-megrogyó lábakkal, a kimerültségtől már-már szédelegve, megyek előre és olyan kiemelkedő pontjára érünk a hegynek, ahonnan az olasz állásokat pontosan be lehet látni. Két hegy összenövésének szögében, havas területen, szabad szemmel is bizonyos elmosódott mozgás figyelhető meg. A hegy ismét meredekbe szökik, az ut megint rettenetesen fárasztó és velünk szembe hosszú sorban jönnek a lövészárkokban fölváltott katonák lefelé, hogy odalent ellássák ismét őket minden szükségességgel. Tizenöt napig feküdtek a lövészárkokban odalent megszakítás nélkül, folytonos esőben, zivatarban és valamennyien erősek, és ellentállók ma is, amikor fölváltották őket rövid kis pihenőre. Elvonulnak mellettünk hosszú sorban a frontból most érkező sorkatonák és följebb egyenkint látunk bandukolni reszkető lábu, sárga arcu katonákat: ezek megbetegedtek a frontban és most mennek lefelé a

kórházba. Egyiknek hegyi betegsége van, ez speciális alpesi nyavalya, a másik tüdőbeteg és vért köp, a harmadiknak kinzó gyomorbaja támadt, a negyedik, a tizedik egyéb bajokat és betegségeket szerzett, mindegyik szenved, mindegyik kinlódik és nem panaszkodik egyik sem, a mindenre elszánt martírok szótlan némaságával vánszorognak előre és ha odalent a kórházban meggyógyították a betegségüket, jönnek ismét vissza mind és maradnak, amíg bírják, hogy segítsenek azoknak a bajtársaknak, akiket megkímélt a betegség és ott maradtak a legelső tűzvonalban. Egy alig tizennyolc esztendő, minden ízében remegő gyermek-katona a maga szenvedést tükröző, szomorú tekintetével, elcsigázott, halottsárga arcával valóban megrendítő jelenség. És sok ilyen szomorú, vánszorgó alakot találkoztunk hosszú utunkban.

Öreg magyar népfölkelők vezetnek odébb teherhordó lovakat és itt egy darab területen mindenütt csak magyar beszéd hangzik. Megkérdezem az egyik öreg harcost, hogy hát vajjon jó-e itt lenni? A bus magyar egykedvűen és igazi hazai humorral feleli:

— Jó, mert muszáj. . .

A temesmegyei öreg magyarok bizony szeretnének hazanézni rövid pár napra, hogy hát mi újság is van otthon. Egyébként végzik nehéz kötelességüket utolsó lehelletükig.

*

Fölérünk végre annak a hegynek a tetejére, ahová elindultunk. A hegycsucson futnak végig és a hegyoldalon folytatódnak a mi gyalogsági állásaink. Mindenki a lövészárók-sorban, benézek mindegyik katonához, valamennyi kötelességtudóan és biztosan áll a helyén és vigyáz az olaszokra, akik odaát, szemközt vannak.

Közben ágyudörgés és gyalogsági fegyverropogás hangzik minduntalan.

A lövészárokból hosszan elnézem újra és újra az olasz hegyeket, ahonnan ellenséges fegyverek ezrei irányulnak ebben a percben is ide mifelénk, olykor egy-egy lövés is eldördül, de hogy hová röpül a golyó, arról sejtelmem sincs. Azután újra elindulunk innen is, a hegynek egyik nyulványára, hogy a magasabban fekvő pozíciókat is megszemléljük. Ujra egyórás keserves kapaszkodás következik fölfelé. Amikor fölérek az állásokig, annyira erőt vesz rajtam a kimerültség, hogy beroskadok egy tiszt alacsony kunyhójába és pillanatok alatt elnyom az álom. Fél óráig alhattam mindössze és rendkívül heves lövöldözés ébresztett föl álmomból. Kibujok a vackomból és benézek az állásokba. Itt közelebb kerültünk már az olasz állásokhoz, jobban meg lehet figyelni, hogy mi történik odaát.

Az egyik előretolt árokból szabad szemmel is tisztán látom, hogy egy szemközti olasz fedezék fölött olasz katona mozog. Lövés dördül el a következő pillanatban és nekem önkéntelenül arra kell gondolnom, hogy talán éppen az az olasz katona lő és talán éppen ide. Golyó azonban még a közelemben sem süvölt el, pedig a lövöldözés újra megindul, néha percekig eltart szünet nélkül a gyalogsági fegyverropogás és olykor beledördül az infanterie-tereférébe az ágyuszó, olyan erővel, hogy rengenek belé a hegyek. És félelmetes zugással süvölt a nehéz olasz gránát, a sziklák visszhangozzák a dörgést, süvöltést és azután elzug minden és csönd lesz újra. És közben körülöttem mindenütt verejtékes, nehéz munka folyik, ásnak, vésnek, furnak a sziklákon a katonák, roskadozó és ful-

ladozó emberek és állatok terheket hordanak, nincs itt megállás, nincs itt pihenés. Odahaza az embereknek sejtelmük sem lehet arról, mi megy végbe az olasz határon, mit küzködnek, mit dolgoznak, munkában türesben és szenvedésben mit „leisztolnak“ derék katonáink.

A nagy idegentengerben három magyar katonát találok. Könnybelábadt a szemük, amikor a lövészárókban magyarul szólitottam meg őket, mivelhogy nem volt nehéz megismerni az arcukról, hogy magyarok. Most olyan helyre érek, ahová kilencven nehéz gránát csapott már le. Az olaszoknak ez a kilencven lövege nem sok kárt okozott. A következő negyedórában már olyan helyen járok, ahol tegnap hárman meghaltak. Jól megnézem ezt a helyet: itt tegnap három katona meghalt és három életveszedelmesen összeroncsolódott. Itt, ahol most állok. Nehéz gránát sujtott ide, ugynevezett „teli találat“ és bizony végzett azokkal, akik történetesen ott voltak. Mély gránátturás itt is és széles, mély üregek az egész környéken. Hanem az állásaink mindenütt olyan erősek és érintetlenek, hogy itt lehetetlennek látszik egy olasz betörés. Megyünk tovább és a vezető tiszt arra int, hogy hajtsam le a fejemet, mert az olaszok minden célpontra rögtön tüzelnek. Guggolva, néhol majdnem hasoncsuszva megyünk előre.

Azután egy freiter vezet vissza előbbi pozíciónkba. Elmondja nekem, hogy ő egy morvaországi gyárimunkás, nagyon természetesen szervezett munkás és lelkes meggyőződéses szociáldemokrata, aki egy év óta bejárta már a harctereket és a szervezett munkások fegyelmezettségével teljesíti pontosan mindig a kötelességét. Elbucsuzom morvaországi elv-

társamtól és rövid pihenő után fölkapaszkodunk a hegy legmagasabb és legmeredekebb nyulványára. Ez a legborzasztóbb ut, nem hiába nevezték el a katonák „Jammerstiege“-nek. Ez valóban a szenvedéseknek a sziklacsuca. A „Jammerstiege“ meredek kőtestén fölkuszni égető kín és életveszedelem teher nélkül is, hát még terhekkal, ahogy a katonák mennek föl! Katonák és lovak zuhantak itt már le, honvédsírokat jelez egy-egy sziklából kiemelkedő kereszt. És a völgyben, ahová lenézünk, lezuhant lovak véres és megroncsolt teteme sötétlik és nehéz dögsgzag árad föl ide. Idefönt a sziklák tetején a katonák éjszaka a sziklákön ülve és kapaszkodva szundikálhatnak csak, olyan irtózatossá ez a terep, ezerötszáz, ezer-nyolcszáz és kétezer méter magasságban, hogy a leg-szörnyűbb munka sem tudja mindenütt „lakályossá“ tenni. A meredek sziklaoldalakon rögtönzött tüze-ken ételt melegítenek a katonák és folyik mindenütt a küzdelmes, rettentő harc a szikla ellen, a kő ellen, amelyeket emberi erő, emberi kitartás és emberi találékonyság megpuhít, megrendszabályoz, meghó-
dít a maga számára. Hogy közben szakad a verej-
ték, kidagad a szem, megfeszülnek a megrepedésig az erek, lázasan dobog a szív, elfullad a mell, hörög a tüdő, elfogy a lélegzet és megrogyik, elnyövik az egész hőiesen küzködő és szenvedő emberi test, az, ugyebár, természetes és teljességgel elkerülhetetlen.

Fölrékezünk — hogy milyen állapotokban, arra gondolni nem jó — ennek a sziklának a tetejére is. Az állásaink itt is tökéletesen kiépítve, néhol ezerkét-száz lépésnyire az olaszoktól, de van egy hely, ahol háromszázötven lépésnyire közelítik meg a mi árkaink az olasz árkokat. Itt hasonfekve kuszunk előre,

mert nagyon gondosan kell fődöznünk magunkat a biztosan célzó olasz fegyverek ellen. A hegycsúcsról a legfestőibb látkép tárul elénk és a messzeségben, egészen sejtelemszerűen ott kéklik az Adriá csillogó vize . . .

*

Állandó lövöldözés között, hol csuszva, hol ülve, hol fekvé indultunk vissza, lefelé a hegyen. Közben megeredt az eső, nehéz ólmos csöppek hulltak mind sűrűbben alá és az út a csuszós, vizes, meredek sziklákön egyszerűen nyaktörővé vált. Katonasírok és döglött lovak között, szakadatlan záporban haladunk lefelé, kézzel-lábbal kapaszkodva, hogy le ne zuhanjunk. És körülöttünk a katonák úgy cipelik a terheiket és úgy tépik, furják, ássák a sziklát, mintha nem is zuhogna rájuk az egyre bővebben omló eső vize. Sűrű ködfelleg lebeg a hegyeken, a köd himbálózva ide-oda uszik, bebuja a sziklaüregekbe, leszáll a völgybe, ismét fölemelkedik a csúcsok felé, itt felhőzik körülöttünk, nehéz ködben gázol a lábunk, egyre terjed és sűrűsödik a köd, amely a maga vigasztalan és reménytelen szürkeségével ráfekszik itt mindenre, az egész olasz harctérre, elnyeli az ázva is izzadó katonákat, elnyeli a hegyeket, elnyeli a hóborította fehér csúcsokat, elnyeli ezt az egész szürke, kinlódó, fájdalmas világot. És az eső egyre hull, alattunk szédítő mélység tátong, havas hegycsúcsok borulnak ránk, mi megyünk lefelé, előre és közben csöndesen leszáll reánk az alkony.

Az esőcsöppek mind ritkábbak lesznek, a köd vékonyodik, úgy látszik, hogy mielőtt leáldozna a nap, kiderül még egyszer. Hosszas gyalogolás után leérünk a völgybe, ismét ott csillog előttünk az

Isonzo zuhogva törtető vize. Megint napsugarak törnek meg az Isonzo habzó tükörén, a leáldozni készülő nap utolsó sugarai. Megállok a folyó partján és ahogy a magasba nézek, sajátságos természet-tünemény kápráztatja el a szememet. Az egyik hatalmas hegycsucs mindkét oldalának egy-egy darabja mintha izzó parázsszá válna, fénylik, ragyog, szinte lángol az esti szürkületben. A csodálatos „Alpenglühén“, az ugynevezett alpesi bibor övezi a hegycsucsot, amelynek két széle, mint két hatalmas, izzó és lángbaboruló széndarab, világít és villog a vörös szín minden szemkápráztató árnyalatában. Elbűvölő látvány a természetnek ez a gyönyörű és békés játéka, amely elfeledtetni velem, hogy most tulajdonképpen a világháború egyik tépett, mart földterületén állok. Csakhamar megérkezik azonban a zord figyelmeztetés. Amig átmegyek az Isonzo egyik fantasztikus fahidján, mindent fölrazzó dördüléssel, zugva, süvöltve röpköd át magasan fölöttem egy nehéz olasz gránát. Az ágyulövés rövid időközökben vagy hatszor megismétlődik, a vészes süvöltés röpköd a levegőben fölöttem és néhány lépéssel odébb derűsen — úgy, ahogy a legbékésebb időkben szokta — ott mosolyog, fénylik, világít és vigasztal a tüneményes alpesi bibor . . .

*

Korán reggel indultunk innét utnak. Más területeken akarunk átmenni, visszafelé és ez — amint velünk közölték — némi veszedelemmel fog járni, mert az olaszok erősen lövik az utat, amelyen át kell haladnunk. Csöndes, békés falvakon megyünk keresztül, virágzó gyümölcsfák mindenfelé, de betévedt ide is, oda is néhány olasz gránát. Rövid ideig tart a

vízszintes területen való ut, ismét hegyet kell mászni. A vezető tisztünk kiadja az utasítást, hogy százötven méternyi távolságban haladjunk egymás mögött, hogy lehetőleg kevés célpontot mutassunk a lesben álló olasz fegyvereknek. A veszélyeztetett területeken — némileg gyorsított tempóban — minden baj nélkül átaljutunk és egy erdő sűrűjébe érünk. Itt tovább haladunk fölfelé, miközben néhány olasz gránát zug át az erdő fái között. A célt, ahová lőnek és ahol a lövegek fölrobbannak még nem látjuk, csak tudjuk, hogy a flitschi erődöt lövik az olasz harminc és felesek és gránátjaik átzugnak az erdőn, mielőtt céljukhoz röplőnének. Az ut egyik hajlásánál néhány percig látjuk is a flitschi erődöt, amint biztosan és szilárdan állja az olasz ostromtűzet. És tudjuk, hogy majd ha a hegy tetejére fölkapaszkodtunk, lefelé vezető utunknak ott kell elhaladni az ostromlott erdő közvetlen közelében — mindössze egy-két méternyire az erődtől — tehát az igazi életveszedelem még hátra van. A vezető tiszt a saját felelősségére nem is akart bennünket átvezetni ezen a hetek óta tűz alatt tartott uton és csak a brigadéros külön telefonon kikért engedélye alapján — mindenki a saját felelősségére — indulhatott el. Az erdőből kiérve, egy elképzelhetetlenül meredek hegycsucsra kellett fölhatolnunk, ahol azonban ut sincs, vad sziklaháton kellett fölkapaszkodni. Nagyobb emberi szenvedést nem lehet elgondolni, mint amilyen kinos és keserves ez az ut volt. Én, amikor már a hegycsucsnak egészen a közelébe értünk, félájultan összerogytam és percekig tehetetlenül és mozdulatlanul feküdtem a széditően meredek hegyoldalon, ahonnan csak véletlenül nem zuhan le az ember. Mindezt csak azért érdemes megemlíteni, hogy utalhassak arra,

hogy a katonák ugyanekkor nehéz terheikkel mentek, csak mentek fölfelé előttem, mellettem, mögöttem. Mert a hegyi „trén“ ezen a rémes terepen is működik, persze. Déli 12 óra tájban mégis csak fölértünk a hegy tetejére, ahol ott találtuk katonáinkat kitűnően kiépített állásaikban.

A hegytetőről tisztán láthattuk az ostromtűz alatt álló erődöt. Átlag minden tíz percben röpült a várra egy olasz harminc és feles. A lövegek a vár körül csapkodtak le, nagy füst- és porfelleg közben robbantak el.

Ott állunk a hegytetőn és figyeljük az ostromot. Amikor körülbelül kilenc perc elmúlik, már várjuk a dörrenést, amely pontosan meg is érkezik. Egszerre ismét hatalmasat dördül és néhány pillanat múlva egy emberkar nagyságu gránátszilánk röpül föl hozzánk a hegyre és egészen a közelünkben csap le. Egy katona odarohan, ruhadarabokkal átfogja és odahozza nekünk a forró, izzó gránátdarabot. Olyan ereje van a lövegnek, hogy onnan, a mély völgyből, ime, fölvágódott egy darab ide, hozzánk, a hegytetőre.

Több mint egy óra hosszáig figyeltük a hegytetőről a flitschi záróerőd heves ágyuzását, azután megindultunk lefelé a hegyen, az ostromolt vár felé...

*

Megyünk lefelé és közben minden nyolc—tíz—tizennégy percben eldördül egy-egy lövés. A lövegeket látjuk fölrobbanni vagy csak levágódni, látjuk a nyomában fölgomolygó füstfelhőt és látjuk, hogy az ostromolt vár szilárdan áll és dacol az ostromtűzzel. Mindig közelebb és közelebb érünk az ágyutűz alatt tartott területhez, a lövések egyre félelmesebben és

egyre közelebb zugnak el mellettünk. Lassankint olyan utra érünk, ahol már szorongva várjuk az esedékes lövéseket és a kilencedik percben már igyekszünk földözékek mögé bujni, hogy amikor a gránát levág, lehetőleg védett helyzetben legyünk. Minthogy pedig a legfőbb cél: minél kevesebb időt tölteni a veszélyeztetett területen, a csoportunk élén haladó Weiser kapitány a hegy alsó felén vezető uton már valósággal rohanó tempót diktál.

Az óra ott van mindnyájunk kezében és mint-hogy a lövések közötti időt kell jól kihasználnunk, nyolc-kilenc percig teljes erőnkben futunk lefelé a meredek hegyi uton. A kilencedik percben — amely a képzelhető legnagyobb izgalmak között érkezik el hozzánk — berohanunk egy erdős területre és ott vastag fák törzsei mögött helyezkedünk el fekvő és ülve és így várjuk a lövést. A helyzetet egészen háborusnak érzem, a szívem hangosan dobog, szinte lélegzetviesszafojtva figyelek, várok és a tizedik percben borzasztót dörren és amíg ott lapulok a fatörzs mögött, üvöltve zug el fölöttem — úgy érzem, inkább csak sejtem, hogy egészen közel hozzám — a harminc és feles olasz gránát. Néhány másodpercig földözékeink mögött maradunk még, hogy a gránátszilánkok is elröpüljenek és lehulljanak mind, közben halljuk, hogy a lövegdarabok közeli fák galyait tördelik, azután, miután megállapítjuk, hogy valamennyien élünk, új rohamba kezdünk. Megfeszített erővel szaladunk előre, néhol egyszerűen csak csuszunk lefelé a kavicsos, köves uton, de a következő lövés — amely meglepetésszerűen már a nyolcadik percben elrobbant — földözék nélkül talált bennünket.

— Nieder! Lefeküdni! — hangzott Weiser kapi-

tány vezényszava és a következő pillanatban már hason feküdt az egész társaság és azt hiszem, nem csálódok, ha megállapítom, hogy — több-kevesebb kivétellel — meglehetősen meg voltunk ijedve. A löveg azonban elzugott, nem tett bennünk kárt és mi — a következő percben már újra futottunk egyre növekvő aggodalommal és egyre fogyó lélegzettel és úgy tapasztaltuk, hogy már ijesztően megközelítettük annak a helynek a közepét, amely az olasz ágyuk ostromtüzében áll.

Mondanom sem kell, hogy — okulva az előbbi nyolc perces terminuson — a hetedik perc végén már földözékben voltunk és a következő ágyulövés — halatlan pontatlanság! —, amely a tizennegyedik percben robbant el: már nagy sziklák mögött ért és természetesen nem talált bennünket.

Most már — minthogy olyan területre értünk, ahová már vidáman beletaláltak az olasz gránátok még ezelőtt félórával is — eszeveszett iramban rohanunk előre nyolc percig és nincs sehol alkalmas földözék; a veszedelemben forgó ember életöszöne hajt bennünket tovább és a kilencedik percben sem érünk védett helyre, tovább kell rohanni, mert ha most lőnek, ha itt ér bennünket a löveg: mindnyájan itt pusztulunk. Belefutunk a tizedik percbé, árokhoz érünk, egyszerűen sorba belerogyunk az árokba, az árok hidjának kőtalapzata alá csuszunk és — a következő pillanatban már robban és zug a gránát olyan közelben és olyan erővel, hogy én ott a hid alatt olyasmit érzek, hogy a fületem, a fél arcomat megcsapja a szele. Nem tudom, hogy fizikai érzés volt-e ez, vagy képzelődés, de én intenzíven éreztem.

Ami ezután következett, az már a legvadabb és

legszörnyűbb hajsza volt: a menekülés az élet után, olyasvalami, amit soha sem lehet elfelejteni. A flitschi vár hivogatólag ott integetett már a legközelebbi közelségben. A védelem tehát egészen közel volt már, de a veszedelem is minden eddiginél nagyobb volt. Tíz perc alatt — ha minden roskadt inunkat megszítjük is — nem érünk be az erőd falai mögé. Egyszer tehát még meg kell pihennünk. De hol? Az ut itt már sik területen vezetett, nincs semmi oltalmazó emelkedés és itt már valóban minden perc halált hozhat. És ez még csak nem is volna „hősi halál“, egyszerű és csunya baleset volna, szóval, nem volna érdemes, kár volna. Ezek a gondolatok kóvályogtak szédülő fejekben, amikor kimásztam a hid alól és futottam táromlygó, imbolygó lépésekkel a kapitány után. Percekig egészen reménytelenül és céltalanul futottunk, mindig közelebb az olasz ágyuk célpontjához. Valami nyolc percig nagyon komoly bajban voltunk és az ember bizony azt hitte, hogy no, most igazán mindennek vége. Hirtelen oldalt fordultunk azonban és kis fás terület felé vettük az irányt. A terep itt kissé emelkedik, fákron, bokron átgázolunk, kézzel-lábbal kell küzdeni az akadályokkal, bukdácsolva jutok csak előre, a kezem, az arcom véres a faágaktól; jaj, már tíz perc, minden pillanatban jöhet a harminc és feles gránát és ime, — lövészárkokhoz érkeztünk; mi egymás után belezuhanunk az árkokba és amikor fél perc múlva robbanva és süvöltve jön az olasz gránát, mi már a lövészárkok fedezéke mögött vagyunk. A robbanás nagyon heves, a zugás rettentően erős volt, egészen a közelünkben csapott le a gránát és ha nem lettünk volna ilyen biztos fedezékben, bizonyára elsöpört volna bennünket.

A legutolsó és legrémesebb roham következett. Most már annyira megközelítettük a várat, hogy egyfolytában, egyetlen futamban kellett azt elérnünk, de ez az utolsó roham a legnehezebb és legveszedelmesebb volt. A lélegzetünk és az erőnk már teljesen elfogyott, kábult, támoalgó bukdácsolás volt már ez, egyetlen, izgalmas és fojtogató előreszedülés az egész út, amelyről azt hittük, hogy sohasem fogjuk tudni megtenni és hogy sohasem érünk a végére. Legalább is élve nem. Az ötödik perc már alig elviselhető szenvedéseket hozott, talán nem is tudtunk volna már tovább menni ha be nem láttunk volna már az erődbe, ahonnan a katonák — akik tudtak az érkezésünkről — biztatón, bátorítón integettek felénk. Egy legutolsó erőfeszítés és — a nyolcadik percben elérjük a várat, beszédülünk az erődbe és annak oltalmazó falai mögött voltunk már, amikor robbanva és süvöltve, szinte a nyomunkba érve, jött az olasz gránát.

A flitschi várban órákat töltöttünk és az ostrom hatására semmi sem jellemzőbb, mint hogy mi az erődben biztos helyről figyelhattuk: hova csapnak le az olasz gránátok. Érdekes, izgalmas délután volt ez ott, a flitschi várban, a részleteit, persze annak, hogy állottuk mi és velünk az erőd az olasz harminc és felesék ostromtüzét, érthető okokból nem írhatom meg. Csak azt jegyzem még itt meg, hogy az a határzáró vár, amelynek oltalmazó erődei mögé menekültem az olasz gránátok elől és ahol egy egész felejthetetlen délutánt töltöttem, azonos azzal az erődítményünkkel, amelyet Cadorna, az olasz vezérkar főnöke, hivatalos jelentésében már hetekkel ezelőtt szétlővöldözött...

Meg kellett írnom ezt a rémült és egyetlen hábo-
rus kalandomat. Nem azért, mintha jelentősége volna,
hanem azért, hogy az olvasó elképzelhesse: mi törté-
nik az olasz hegyek között a katonákkal. Hogy övelük
mi történik!

Olasz hegyek között

1915 augusztus 21.

A legszebb napsütésben értünk föl a hegyre.

Megyünk följebb és fölérünk a magaslat tetejére és annak is arra a pontjára, ahonnan a világháborúnak egyik legérdekesebb panorámáját tekinthetjük be. A hegytetőn, két sziklacsucs között lehasalva, lelátók a völgybe, amely valósággal fürdik a napfényben. Odalent a völgyben a sziklák alatt zöldelő rét, marhák legelésznek rajta, utak kígyóznak végig a völgy testében és falvak, városok terülnek el ott lent, idáig piroslik a tiszta, szép házak bádogteteje. Odalent falkák, városok, utcák, házak, szobák és itt fenn a hegyeken katonák és fegyverek ezrei, itt és még egy hosszú hegyláncolaton végig a mi állásaink és tovább égbenyúló hegyek hátán, csucsán és oldalán az olaszok lövészárkai. A völgyet övező hegyláncolat tetején vonul el a monarchia és Olaszország egymást érintő határa. Itt állok most az osztrák-olasz határon és itt fölöttem Itália ege kéklík már. Nem látszik kékebbnek az itáliai ég a mienknél, ott fönt ölelkezik és egymásba folyik a két ország egének derült kékje, de a határ mentén a hegytetőkön, végig az egész vonalon, emberek lövöldöznek egymásra és fegyverek, ágyuk ezrei oltogatják egyre, szünet nélkül az emberi életet. Ott lent, alattunk, egymás mellett sorakoznak a gyönyörű

községek, a völgynek csöndes, békés városkái. Ezeknek a házai pirosnak föl idáig és a völgyből, ezekből a csöndes, szép kis házakból mind kikergette az embereket az ellenséges ágyutüz, amely bizony nem kimélte meg a békés és hadicélokát egyáltalán nem szolgáló falvakat. Sok nehéz olasz gránát csapott le ebbe a völgybe, mert hát Mallburget község előtt ott áll a híres Hensel-erőd.

És ott áll előttünk Hensel vára, látjuk, szabad szemmel és tisztán látjuk a legborzalmasabb ágyutüzzel dacoló vár falait, az egész nagyszerű erődöt, ahogy ott áll és ebben a percben is türi, bírja, elviseli az oda-csapó olasz gránátokat. Tábori messzelátóval is figyeljük Hensel várát, amely mint a Fella-völgy eleven csodája áll még ma is annyi borzalmas és emésztő tűz és vész után.

Ahogy itt ülök a sziklarésben, alig bírja elviselni a fülem az irtózatosszerű ágyudörgéseket, amelyek nem akarnak szünetelni. Az olaszok nemcsak a Hensel-erődre, de fokozott mértékben a velünk szembe levő hegyre ágyuznak. Rémes süvöltés, sziklaremegető robbanás és nagy füstfelhőt kavarván föl, odacsap a gránát a hegyoldalba. Majdnem mindig ugyanarra a helyre csap le és a gránátszilánkok is röpködnek szüntelenül, olykor láng lobog föl, szikraeső kigyózik előttem, látom az olasz ágyulövegéből kicsapó tüzet is, félelmetes tűzijáték közben robban föl a gránát. Az olasz lövöldözésre csak ritkán felelnek a mi ágyuink. Órákig nézek le folytonos ágyudörgésben az alattam szeliden elhúzódó halálvölgyébe, ahol kihalt falvak csöndje fogadja a fölülről ledörgő vész vihart. Nézem a Hensel-erőd napfényben fürdő sziklafalait, a piros födelű házakat, a legelésző teheneket, a magasan

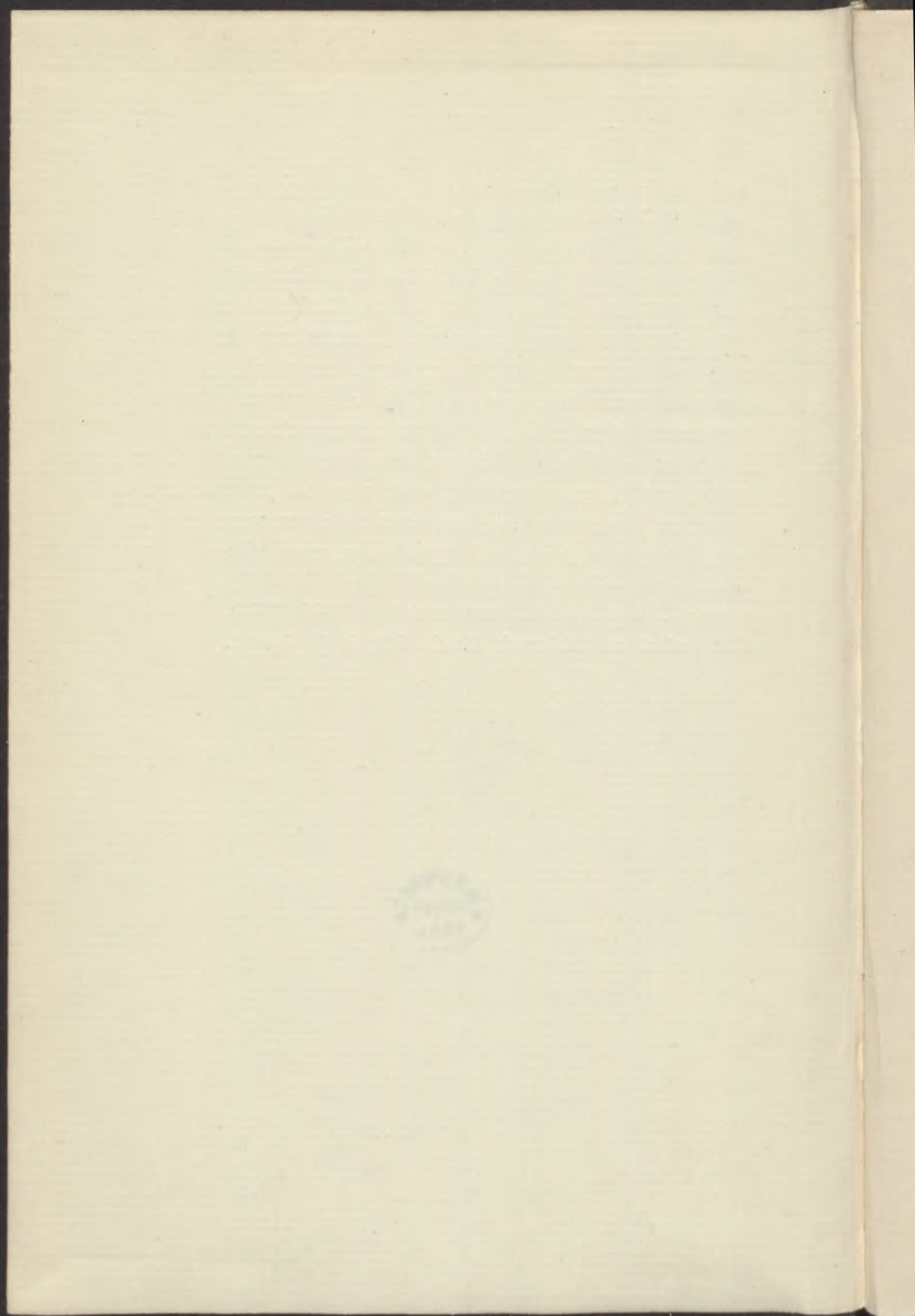
kivirító templom tornyát és a völgyre oltalmazóan ráhajló fehérfejű, zöldhasu sziklákat. Azok a tiszta, szép, napsütötte falvak odalent halott falvak most, pedig még nem is olyan régen az élet vidám zaja verte fel őket. És azért a nap mosolyogva békésen süt, a tiszta hegyi levegő kékesen csillog: fénylik és villog odalent minden fűszál, az égen szelid báránnyelűk usznak, ha nem üvöltönnének folyton a gránátok és nem pukkannának, robbannának a srappellek, gyönyörű, békés nyári tájkép, a legszebb alpesi hangulat ragyogna a tekintetünk előtt. A köröskörül elterülő hegyi erdők fái is olyan titokzatosan susognak az enyhe szél érintésére, de ki tudja, a sejtelmes, susogó hangok mögött milyen más eleven hangok fulladnak el; ki tudja, mi történik az erdők mélyében, mit titkolnak, takargatnak a lombos és összeboruló fák? Hiszen most a földnek minden kis darabján kinlódnak, véreznek és szenvednek; hiszen most lépten-nyomon egészséges, meleg emberi testek roncsolódnak szét véres huscafatokká; hiszen most minden percben ezernyi emberi élet pusztul el, százezernyi tündöklő érték válik semmivé és milliónyi nemes szándék, szent érzés és eszményi akarat hull bele a világ gőzölgő, véres mocsarába.

*

A Fella-völgy tragikus szépségei, a völgyben tarkáló falvak halálos némasága, a Hensel-erőd gránát-edzette, dacos kitartása egyetlen szomorú érzésben fölolvadva: elkísérnek további utamra. Új hegyek, új völgyek sokaságán át tovább megyek és olyan hegyre érkezem, ahol a világtörténelem egyik legnagyobb eseménye játszódott le. A Mocenza-hegy alá érkezem, 1809-ben itt tartóztatták föl a győzelmes Napóleon

hadait. Innen nem lehetett továbbmenni a világverőnek. A történelmi magaslat alatt elrobogunk és azután beérünk a híres tarvisi alagutba. Kis vonat, közel fél óráig visz bennünket a hét kilométernyi hosszú, nyirkos, sötét alaguton át, amelyben kísértetiesen pislog helyenként a sápadt imbolygó lámpafény. Az alagut végére érve, szűk liftbe préselnek bennünket és kormosötétben döcögve visz fölfelé a háromszáz méternyi mélységből a lift és olyan nyomasztó, olyan különös ez a földalatti barangolás. Mintha valahol a pokol mélyében járnánk. Pedig a pokol az mostanában nem idelent a mélyben és a sötétben van, hanem odafönt van a pokol a hegytetőkön, ahol világos van, ahol a nap süt, ahol a fák zöldelnek és virágok pompáznak. A pokol ott van most a föld fölött, az ég alatt, ahol az emberek élnek. Élnek és égnek.

TARTALOM

	Oldal
Az olvasóhoz — — — — —	3
I. Oroszlengyelország :	
A háboru nyomában — — — — —	5
Utazás Oroszlengyelországban — — — — —	10
Novoradomsk és Pietrkov — — — — —	17
Lodzban — — — — —	23
Hindenburgnagyfalu — — — — —	31
A lövészárókban — — — — —	35
II. Galicia :	
Este — Delatynban — — — — —	44
Delatyn — napsütésben — — — — —	49
A nadvornai romok között — — — — —	58
Ágyuszó — — — — —	62
A fölszabadított Kolomeában — — — — —	65
Sanok, a halott város — — — — —	71
A nadvornai csatatéren — — — — —	76
A galíciai országun — — — — —	83
Meggyalázott leányok — — — — —	89
Egy éjszaka Przemysl alatt — — — — —	99
A tarnovi csatatéren — — — — —	107
Rosenblut Sala regénye — — — — —	112
Schor, a tarnovi szabó — — — — —	126
Lemberg — — — — —	135
Lemberg temetőben — — — — —	147

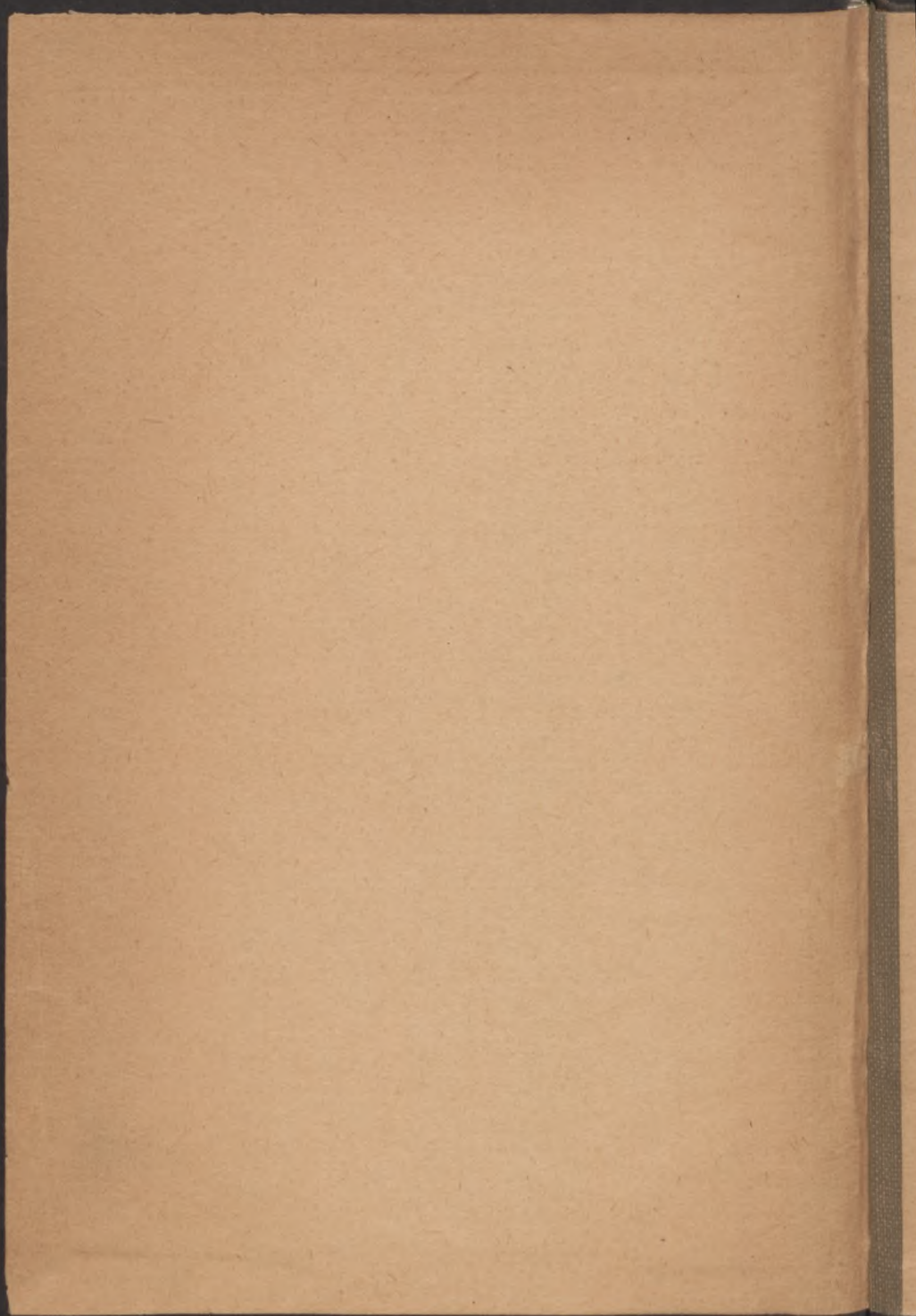
III. Magyar földön :

Vergődő hősök között — — — — —	155
Lövik a zborói orosz — — — — —	163
Az elfelejtett Przemyslben — — — — —	171

IV. Olasz fronton :

Ostromtűzben az Isonzónál — — — — —	181
Olasz hegyek között — — — — —	202

258474

Göndör, A háború nyomában

N.M.